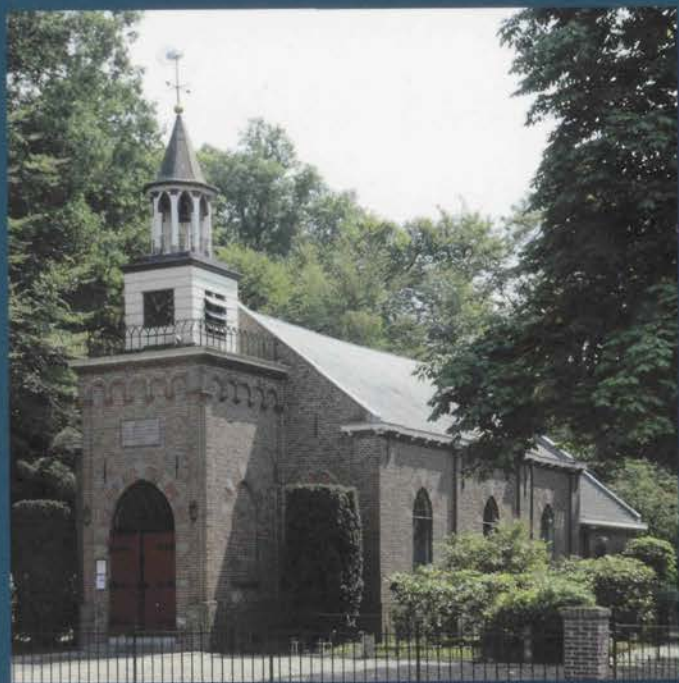

E.H. Hahn-Poolen

HERINNERINGEN AAN MIJN JAN...

PROFIEL

E.H.

E.H. Hahn-Poolen

**HERINNERINGEN
AAN MIJN JAN...**

Profiel

Uitgave

Profiel Uitgeverij
Postbus 7
9780 AA Bedum
tel. (050) 301 21 44
fax (050) 301 27 32
info@profiel.nl
www.profiel.nl

Auteur

E.H. Hahn - Poolen

Vormgeving en druk

Scholma Druk bv, Bedum

Bindwerk

Erenstein bv, Groningen

Foto's omslag

Optica Foto Gerrit v.d. Veen, Nijkerk

ISBN 978 90 5294 465 4

© 2009

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Voorwoord	5	Bijpraten na de bruiloft	95
Inleiding	7	De Burgemeester	98
10 mei 1940	8	Nieuwe Ontwikkelingen	100
Hemelvaartsdag 1941	10	Liquidatie	103
Pinkstermaandag, 2 juni 1941	12	Als de invasie komt	105
Jan zet er vaart achter	18	De K-groep	107
Bezoek van Jan aan mijn ouders	19	Pasen 1944	111
Kerkgang	20	Onder ons!	114
Mien Veenendaal	25	Wat is hier gaande	116
De Doolhof	29	Voedseltreinen	120
Jan brengt zijn meisje thuis	31	De NSB'er	122
Op bezoek in Leuvenum	33	Persoonsbewijzen	128
Muziek	35	Pinksteren 1944	131
Jan is in gevaar	36	Zondagavond, Pinksteren 1944	142
Verloving, 22 december 1941	40	De Zoektocht	147
De Vuurproef	44	De Ring	156
Onderduiken	49	Gevangenisbezoek onder bewaking	166
Zuster Jo	53	Vrijdag, 4 augustus 1944	170
En nu??	65	22 augustus 1944	177
Kerstmis 1943 in Ermelo	67	Waar is Jan?	178
Oudejaarsavond 1943 in Zutphen	72	22 augustus 2004	186
Martinikerkhof 19	75	Herdenking, 4 mei 2006	189
Februari 1944	85	Biografie	192
De Bruiloft	91	Bronnen	192

Voorwoord

Een 'Gedenkbief' noemt de schrijfster, Lies Hahn-Poolen, dit boek, een gedenkbief ter ere van Jan", 'ter nagedachtenis aan een dierbare die bewust onder Gods leiding zijn leven heeft gegeven voor ons Vaderland".

Zij is zonder meer in die opzet geslaagd. Voor ons ligt een ontroerend verslag van een liefdesrelatie tussen twee mensen die ruw en abrupt werd afgebroken door een alles vernietigende macht van buiten. Het is in de meest letterlijke zin een "document humain" waarin de schrijfster op een bewonderenswaardig openhartige wijze haar gevoelens neerlegt; gevoelens die na meer dan zestig jaar nog onverminderd levendig blijken te zijn en waarvan het herbeleven haar opnieuw pijn moet hebben gedaan. Want in haar beschrijving van het gebeurde is de verontwaardiging over het toegebrachte leed, het verdriet over het geleden verlies, maar – en dat is misschien wel het belangrijkste – toch ook de dankbaarheid over wat er tussen twee mensen mocht groeien, bijna tastbaar aanwezig.

Wat er tussen 'Lies en haar Jan', in de ruim drie jaar die hen werd gegund, ontstond was een verbondenheid die zonder enige twijfel werd verhevigd door het bijzondere tijdsbestek waarin die relatie zich ontwikkelde. En het is die context die dit boek tot méér dan een persoonlijk 'verslag van een liefde' maakt; het is tevens een monument voor al diegenen die weigerden zich te conformeren aan de ontwaarding en ontmenselijking hen opgelegd door een meedogenloos regime.

Hoezeer de bezetting de meest normale zaken ontregelde blijkt uit het verslag van de oudejaarsavond die Jan en Lies doorbrengen bij Jans ouders in 1943; Jan is dan al een paar maanden ondergedoken en zijn ouders mogen niets weten over de omstandigheden waaronder dat heeft plaatsgevonden en de plek waar hij zich bevindt. 'Het is als het ware een geschonden samenzijn,' schrijft zij. 'Juist datgene waarover ze zo graag willen praten, is verboden terrein.' En op dat moment weet Lies zelf nog niet dat Jan diep in het verzet zit. Dat wordt haar pas drie weken later onthuld. Maar ze voelt dat er ook tussen hen beiden nog veel niet uitgesproken is en dan schrijft ze: 'We zijn opeens heel verdrietig. Wat gaat er gebeuren? Waarom is het zo verontrustend? Weer zo'n totale verwijdering.' De meeste intieme verhoudingen verliezen de echte intimiteit. Pas als Lies zelf in het verzet is opgenomen herstelt zich die intimiteit en verkrijgt het een intensiteit die het onder 'normale' omstandigheden nooit zou hebben aangenomen. Twee mensenlevens worden in hun onderlinge relatie samengebald in een tijdspanne van niet meer dan acht maanden, waarvan de laatste twee (na Jans arrestatie) vrijwel zonder direct contact. De beschrijving van die acht maanden levert een adembenemend relaas op, het roept alle spanningen, alle gruwelijkheden, maar ook alle hilarische momenten die wij uit andere verzetsverhalen kennen weer op. Het maakt melding van het 'grote' verzet maar beschrijft ook op pregnante wijze de moed en inzet van gewone mensen die bereid zijn risico's te nemen als een in gevaar verkerend medemens op hun weg komt. En het eindigt met het aangrijpende verslag van de arrestatie en executie van Jan en andere leden van de Groningse groep op 22 augustus 1944: 8.15 uur. Het is gebeurd. Dat is de enige waarheid. Dag Jan! Rust in vrede, evenals je lotgenoten.

Voor diegenen (steeds geringer in aantal) die de oorlog meegemaakt hebben zal dit boek een vernieuwde ontmoeting zijn met de traumatische effecten die de bezetting had op onze samenleving; voor hen die vergelijkbare verliezen leden in de kring van hun dierbaren zal het een herbeleving van pijn en verdriet maar ook van kracht en moed zijn. Maar voor hen die geen persoonlijke herinnering aan de oorlog hebben maar leven in een wereld, waarin de waarden die het menselijk bestaan leefbaar maken voortdurend onder druk staan, is het een 'voorbeeld'ige beschrijving van de wijze waarop men die waarden kan verdedigen en hooghouden zelfs indien men de oogst niet ziet waarvoor men heeft gediend.

Een gedenkbrief voor Jan; een monument voor het verzet in zijn georganiseerde en ongeorganiseerde vorm; een baken voor huidige en toekomstige generaties.

Peter H. Kooijmans

Inleiding

In oktober 2003 bel ik Klaartje van den Burgh, dochter van Jans zuster Bep, op om haar te vragen hoe haar vakantie deze zomer is geweest. Ze vertelt me dat ze met het hele gezin een bezoek aan Vught heeft gebracht, waar ze een rondleiding kregen van de directeur, de heer Jeroen van den Eijnde. En nu komt het. Die directeur heeft hen verteld dat ze een biografieënproject hebben. Men wil alle mensen die er omgekomen zijn en waarvan alleen de geboorte- en sterfdatum bekend is, een gezicht geven. Daarvoor sporen ze nabestaanden op die iets over hen kunnen vertellen. Die korte biografieën worden op internet gezet. Daar zit ik. Volkomen verlamd. Wat een confrontatie. Dit kan ik niet op me laten zitten. Hier moet ik meer over weten. Gevoelens en gedachten lopen door elkaar. Chaos. De biografie van mijn Jan hoort daar ook en die zal alleen ik kunnen schrijven. Het betekent ook dat ik nu, in het laatste hoofdstuk van mijn leven niet langer kan zwijgen. Diep in mijn hart ben ik eigenlijk blij dat een dergelijk eerbetoon mogelijk is, dat ik hem dat mag geven. Vele vrienden hebben mij gesteund.

Hartelijk dank!

Riet van Benthem

Gees de Kruyter-van Benthem

Ineke van de Vlucht-van Benthem, zussen van Jan (brieven en documenten)

Klaartje van den Burgh-Vrijhof, nicht van Jan (meldde het biografieënproject)

Henriëtte Gaillard (goede tips)

Frederik de Groot (acteur en schrijver)

Peter Kooijmans (voorwoord)

Theo Kralt (uitgave)

Els van der Meer, hoofd van het biografieënproject (typen van het manuscript en begeleiding)

Jaqueline Nelissen-Hunink (lezen en goede opmerkingen)

Niko Poolen (internetgegevens en uitgave)

Gerrit van der Veen (oude foto's kopiëren)

Gerard Weersink, pastor (overdenking Vught)

Mevrouw Weverling (kopieën en discretie)

Zij allen hebben ertoe bijgedragen dat dit Gedenkboek ter ere van J.A. van Benthem, mijn Jan, tot stand gekomen is.

10 mei 1940

Ik word wakker van het lawaai op de grindweg. Het is nog vroeg. Ik hoef nog niet op te staan. Maar nu gebeurt er iets wat niet in de haak is. Er galoppeert een paard op de eenzame weg langs het schooltje met het schoolhuis. En dat paard veroorzaakt een enorme klap, zodat ik mijn bed uitvlieg en uit het raam kijk. Dan zie ik een opgewonden soldaat van ons mobilisatieleger weg galopperen. Hij heeft grote moeite zijn paard in bedwang te houden.

Wat is dat op de vroege morgen in het afgelegen oord tussen Harderwijk en Apeldoorn, in het eenzame bosgebied van de landgoederen Leuvenum en Staverden? Wat mij meteen verontrust is die harde klap die mij wakker maakte. En dan zie ik het. De dikke ijzeren stang, die tussen witte palen langs de weg is bevestigd en daarmee het grote terrein, waarop school, huis en speelplaats zich bevinden afbakent, is verbogen. En niet zo'n klein beetje. Een behoorlijke bocht omhoog. Ik blijf kijken en me verbazen. Hoe kan dat? Dat heeft dat paard gedaan. Wat een kracht! Waarom? Wat bezielde dat beest? En die ruiter?

De stilte is teruggekeerd. In de verte hoor ik een koe loeien. De stilte blijft. Het is beter als ik maar meteen opsta. Dan hoef ik me niet, zoals elke andere morgen te haasten.

De ramen van mijn slaapkamer zijn open en de grote dennen, waarvan de takken bijna de ramen raken, staan statig als boegbeelden voor het huis te geuren. Het wordt vast een mooie meidag. Het is helder weer, een goed begin van de dag. Het huis slaapt nog. Terwijl ik het water uit de lampetkan in de waskom giet, voel ik mijn verbondenheid met de streek waar ik ben opgegroeid. Met de bossen, de hei, de akkers, en de bloemen. De vogels, konijnen, vossen en fazanten. Heel in de verte hoor ik de Zwitserse koeienbellen in de wei van de landheer van Staverden klingelen. Het is sprookjesachtig. Dan komt iemand hard aanfietsen. Het is Jan Bos, zoon van de pachter van de Kasteelboerderij. Wat doet die zo vroeg op de fiets? En dan ook nog hier in de buurt? Ik sta voor het open raam en... hij stapt af, kijkt naar me en roept: 'Het is oorlog!'

Zonder verder commentaar stapt hij vlug weer op en rijdt verder. Hij is de tamtam van Staverden en Leuvenum. Oorlog! Het woord klinkt na. Het repeteert zich. Het neemt bezit van me. Ik snel naar mijn slapende ouders en roep: 'Het is oorlog.' Ook mijn beide broers worden zo gewekt. En alles is meteen in rep en roer. Het is oorlog! Wat is dat? Hoe is dat? Wat nu?

Mijn vader heeft onmiddellijk de juiste regie. Daar is hij om bekend. Rustig en met een natuurlijk gezag. 'De radio,' zegt hij. Allemaal naar beneden, naar de radio. Ja! Het is oorlog!

Mijn moeder is ook een nuchtere, daadkrachtige vrouw. Ze begint meteen met het dagelijkse ritueel. Ik vraag: 'Kan ik nu wel naar school?' Ik ben namelijk in Apeldoorn op de Kweekschool voor Onderwijzeressen. En dat vind ik helemaal niet leuk. Na mijn HBS-examen vorig jaar wilde ik liever gaan studeren; medicijnen bijvoorbeeld, wiskunde, naar het conservatorium of naar Arnhem voor een sportopleiding. Tenslotte eventueel verpleegster. Maar onderwijzeres worden: geen sprake van. En dan ook nog naar die meisjesschool in Apeldoorn! Maar gelukkig ben ik er niet intern. Dus ik denk: vandaag hoef ik niet naar school. 'Jawel,' zegt mijn vader. 'Als de bus straks komt om kwart over zeven, ga jij mee.' 'Ja, maar als er dan vanavond geen bus meer terugrijdt?'

'De bus komt heus wel terug. Iedereen moet gewoon doorgaan met zijn plichten.' Dat was dat. Daar sta ik dan met mijn boekentas en mijn boterham aan de kant van de weg op de bus uit Harderwijk te wachten. En hij komt, al is hij twintig minuten te laat. Er zitten maar een paar mensen in. De chauffeur zegt: 'Zo, ga je toch mee?' Het is een onwerkelijke situatie. Het is raar dat alles er zo gewoon uitziet; dat alles normaal gaat, zoals iedere dag. De melkrijder haalt gewoon met paard en wagen de volle melkbussen op, die de pachters aan de kant van de weg hebben gezet en brengt ze naar de melkfabriek in Harderwijk. De paar mensen die je elke dag naar het werk ziet fietsen, zie je vandaag ook. Zullen ze ook weten dat het oorlog is? Lang niet iedereen heeft een radio en men heeft zeker 's morgens geen tijd om te luisteren. Overigens hebben de meeste pachters niet eens een krant.

In Elspeet stapt Jet van Sloten in, mijn klasgenoot. Haar vader is, net als de mijne, hoofd van de school en Jet moet ook gewoon gaan. Bij de bushalte in Uddel stappen de scholieren voor Gymnasium en HBS in. We hebben allemaal de smoor in dat we toch naar school moeten. Wij vertrouwen het niet. En we krijgen gelijk. Als we een eindje op de grote weg naar Apeldoorn zijn, worden we tegengehouden door ons eigen leger. We kunnen niet verder. De Duitsers trekken op naar Harderwijk en Amersfoort. Inlichtingen krijgen we niet. Daar gaan we. Terug naar huis. Op dat ogenblik beseffen we ineens wat oorlog is. Het maakt ons onzeker, huiverig. Op de terugweg zie ik dat er bij het kasteel wat aan de hand is. Er lopen verpleegsters in en uit. De chauffeur, die alleen maar hoeft te stoppen als er passagiers in of uit willen, stopt om te kijken. We zien hoe er bedden en beddengoed naar binnen gebracht wordt. Er wordt een noodhospitaal ingericht in het al heel lang onbewoonde kasteel. De oorlog wordt al echter. Als ik thuis kom is alles gewoon. De kinderen zijn allemaal naar school gekomen. Ook mijn broers zijn naar school en werk. En ik? Wat moet ik nu? Daar hoef ik niet lang over te denken. Ik ga naar het kasteel. Misschien kan ik daar helpen. Ja, ik mag helpen! Rode Kruiszusters uit Barneveld richten een hospitaal in en de eerste zieke evacués uit Barneveld en omstreken komen al. Het zijn meest oudere vrouwen. Zij waren het eerst aan de beurt. Er moet veel geïmproviseerd worden. Iedereen werkt hard en niemand weet waar de Duitsers zijn.

Als we 's avonds thuis aan het avondeten zitten is er heel veel te vertellen. Zo heeft mijn oudste broer Jan van zijn werkgever opdracht gekregen te helpen met het rijden van zieken. Ook hij heeft veel te vertellen. Het verkeer was druk en verwarrend en werd geregeld door vrijwilligers. Het drukst was het op het kruispunt in Harderwijk, richting Ermelo, Apeldoorn en Zwolle. Daar stond een oud-lyceïst die hij kende. Ze maakten natuurlijk een praatje. Tot slot vertelt hij: 'O ja, Lies, dat is waar ook. Ik moet je de groeten van hem doen.' 'Oh, wie is het?' **Jan van Benthem.**

Kasteel Staverden

Hemelvaartsdag 1941

De bel gaat. Mijn vader doet open. Er staan twee Duitse officieren voor de deur. Ze beginnen meteen te schreeuwen dat ze hem komen halen, omdat alle schoolkinderen de soldaten, die ingekwartierd zijn op alle boerderijen en in de school, moffen noemen. Mijn vader kent geen Duits. Ik sta op de overloop en schrik. Er gaat wat gebeuren! Dat kán niet! Dat mág niet! En ik roep naar beneden: 'Warte, ich komme,' vlieg de trap af, duw mijn vader opzij, sta pal voor ze, kaarsrecht. Kom maar op, denk ik. Ze schreeuwen kwaad tegen me. Ik kijk ze onbewogen aan en zeg ijzig dwars door hun geschreeuw heen: 'Sie sprechen zu einer Dame.' Warempel, ze zwijgen. Ik zeg het nog een keer. Inwendig tril ik van top tot teen. Ineens zijn het twee beschaafde mannen die keurig in de houding gaan staan; gedisciplineerde officieren. Ze zeggen me nu beleefd, wat ze komen doen en waarom. De kinderen noemen de soldaten moffen en dat scheldwoord hebben ze van mijn vader geleerd. Dus hij moet mee! Ze staan daar onverstoort! Ik ook!

Dan vraag ik of ze wel weten, wat dat Hollandse woord mof betekent, en leg ze uit wat een mofje is. Ik vraag aan mijn moeder of ze er eentje uit de winterkleding op zolder wil halen. Ze blijven keurig wachten tot ze terug is. Ach ja, dat kennen ze wel, dat hulsje van bont, waar dames in de kerk hun handen warm in houden. Dat heet in het Duits 'der Muff', vertellen ze me. Ze maken hun verontschuldiging en gaan weg, terug naar het kasteel, waar zij als hogere officieren zetelen. Vorig jaar was het tijdens de oorlog even noodhospitaal. Dit is onvoorstelbaar angstig. We zijn geschokt. We voelen ons heel onveilig. Het begrip deportatie heeft voor ons een gezicht gekregen. En dan, midden in de nacht, als ik in een heerlijke diepe slaap ben, krijg ik een flinke tik op mijn heup. Ook op mijn been. Ik vlieg overeind en zie in het halfduistere maanlicht aanmaakhoutjes voor de kachel, zo'n dertig centimeter lang, op mijn bed liggen. Door het open raam vliegen er nog meer naar binnen. Met mijn hoofd onder de dekens probeer ik me te beschermen. Het is doodstil buiten en de houtjes blijven komen en niet alleen door het raam dat open is. Broer Jan slaapt ook aan de voorkant en ervaart hetzelfde. Hij komt bij mij kijken met het risico dat hij geraakt wordt. Dan horen we dat beneden een raam wordt ingeslagen. Griezellig glasgerinkel. We vluchten naar de slaapkamer van onze ouders aan de achterkant van het huis. Ze hebben nog niets gehoord. Ook mijn jongste broer halen we uit zijn bed. De houtjes vliegen nu ook door de ramen boven de trap op de overloop. Wat moeten we doen? Beneden is aan alle drie kanten van het huis tegelijk lawaai van glasgerinkel. De ramen en kozijnen worden met stukken berkenboom kapot geslagen. Het glasgerinkel wordt angstaanjagend. Niets, letterlijk niets, blijft heel. En we kunnen niet vluchten. We zitten in ons nachtgoed, opgesloten, in doodsangst, echt waar, te wachten tot ze zullen binnenkomen, deze waanzinnigen. We begrijpen dat dit natuurlijk Duitse soldaten zijn. Wat zullen ze met ons doen? We zijn hun prooi. 'Kom,' zegt broer Jan tegen vader. We gaan kijken. We hebben immers niets meer te verliezen. En ze lopen onverschrokken naar de voorkant van het huis. Jan kijkt uit het raam en schreeuwt: 'Wer da?' Eénmaal! Het is stil. We horen niets, maar zien wel een aantal schimmen hard wegrennen, ook van de zijkant. Onhoorbaar, alsof ze op blote voeten gaan. Doodse stilte, plotseling! We zijn verlamd, vol angst. Niet in staat de stilte te geloven. We zeggen niets, zitten op het bed van vader en moeder met z'n vijven en blijven wachten.

Waarop? Op het daglicht van de volgende morgen. Dan gaan vader en Jan voorzichtig naar beneden. Alles is kapot. Ramen en sponningen. Een berkenboomstam steekt door het wc-raam. Ook door het keukenraam tot aan het fornuis. In de kamers zit bloed aan de ramen. En op het grasveld voor het huis liggen opengeknipte zakmessen, beslist geen kleintjes. Ze konden nu zo naar binnen stappen. Het huis is niet om aan te zien. Een ravage. Ze zijn natuurlijk geschrokken toen ze de Duitse woorden 'Wer da' hoorden, want toen dachten ze dat er collega's bij ons waren ingekwartierd. De sufferds. Er lagen er wel een heleboel in de school naast het huis te slapen.

De bus stopt. Er zitten deze keer veel passagiers in. Er gaat een golf van ontzetting door de bus. De chauffeur is zo beduusd van wat hij ziet, dat hij me niet eens direct een kaartje geeft. Hij zegt niets. 'Zeker een NSB-er,' hoor ik iemand zeggen. 'Ja, dat moet wel,' zegt een andere stem. Ze kijken me er op aan, als ik de bus doorschuifel, op zoek naar een zitplaats. De bus blijft stilstaan en iedereen kijkt vol afschuw. Niet alleen naar het huis, maar ook naar mij. 'Verdiende loon,' hoor ik nog.

Midden in de bus staat iemand op. Het is Jan van Benthem uit Harderwijk. Hij biedt me beschermend de raamplaats aan en gaat naast me zitten. Hij heeft sinds september een baan in een boekhandel in Apeldoorn. Hij geeft me een gevoel van veiligheid in de ontstane vijandige sfeer. 'Wat is dat?' vraagt Jan, terwijl de bus verder rijdt en hij nog even naar het huis kijkt. 'Dat hebben de Duitsers gedaan!' 'Wanneer?' 'Vannacht. Als er ergens een Duitser instapt, ga ik huilen.' We zwijgen allebei.

Bij kasteel Staverden stappen er een paar officieren in. Tegelijkertijd zie ik een grote witte zakdoek uit Jan's broekzak verschijnen, die me vlug wordt aangeboden. We moeten er allebei een beetje verlegen om lachen en het ijs is gebroken. We zien elkaar pas weer in de bus op zaterdag voor Pinksteren. Deze keer durf ik, toch wel een beetje schoorvoetend, naast hem te gaan zitten op de bank achterin. Over anderhalve week doe ik examen en zal ik onderwijzeres zijn. Dan zal ik hem niet meer zien.

Als we bijna bij mijn huis zijn, zegt hij plotseling: 'Wat doe jij met Pinksteren?' Zo spreken we in die laatste seconden af dat hij Pinkstermaandag naar Leuvenum komt fietsen en ik hem dan mijn prachtige woonomgeving zal laten zien.

Schoolhuis in Leuvenum, ouderlijk huis van Lies

Pinkstermaandag, 2 juni 1941

Ik weet natuurlijk een plekje, waar niemand mag komen, dus waar niemand ons zal zien. Daar gaan we zitten. Er is alleen maar spanning! Wat nu?...

Niets. Er lopen rode mieren om ons heen. Tot mijn grote schrik zit er in het walletje dat ik heb uitgezocht een mierenhoop. Dom van me. Erger kan niet. We springen op, kloppen en strijken de mieren van onze schoenen en benen en zoeken een veiliger plek. Wanneer we eindelijk rustig kunnen zitten, opent Jan het gesprek resoluut met ... een huwelijksaanzoek. Ik ben volkomen overrompeld. Ik tril van emotie en spanning. Dus toch! Dus toch!

We spreken af dat we de laatste week dat ik in Apeldoorn ben, tijdens de lunchpauze zullen wandelen in de mooie oude villawijk. In een van die grote huizen is de kweekschool voor onderwijzeressen gevestigd. En de boekhandel waar Jan werkt is daar vlakbij. Er is dus weinig tijdverlies om elkaar te ontmoeten. De hele week is het prachtig zomerweer. Aan eten denken we niet. Tijdens die wandelingen lichten we elkaar onder andere in over onze familie, voor zover dat nog nodig is.

Jan komt meteen ter zake en zegt: 'Mijn officiële naam is 'Johannes Adrianus'. 'Oei, ik val meteen over die tweede naam. 'Wat een geluk dat ze je Jan noemen,' zeg ik. Bij Adriaan moet ik altijd aan Adriaantje Timmer denken. Het zoontje van de dominee. Bijna even oud. Vanaf mijn vierde jaar werd hij me altijd als toonbeeld van lief en braaf voorgehouden, als ik bij m'n grootvader in Ermelo was. Jan vindt deze opmerking niet zo leuk. Ik moet nog veel leren. Om het te verzachten zeg ik dat ik 'Elizabeth Hendrika' heet. Elizabeth met een 'z'. En aan die tweede naam heb ik ook zo'n hekel. Het is net of Jan mijn verlegenheid om de opmerking over zijn tweede naam aanvoelt. Hij lacht vriendelijk en gaat door met zijn informatie. 'Ik ben geboren op 3 september 1917 in Pangharepan.' Pangharepan? Zeg dat nog eens.' 'Ja Lies, dat vraagt iedereen. Pangharepan in Indië. Op Java. Daar was mijn vader zendeling. Ik heb vier zussen. Een ouder broertje is op twaalfjarige leeftijd overleden. Riet is de oudste. Die ken je niet. Ze is verpleegster in Utrecht. Daarna kwam mijn broertje Jaap. Ik ben de derde in de rij. En dan Bep. Jouw hockeymaat. Geesje is ook nog in Indië geboren. En Ineke, toen we terug in Nederland waren.' 'Ja,' zeg ik. 'Dat weet ik nog. Jij en Wout van de Weg brachten Geesje voor schooltijd altijd op de fiets naar de Lagere School. En dan kwamen jullie op het nippertje op tijd terug op school. Wij, mijn klasgenoten en ik dus, vonden het geweldig dat jullie zo goed voor je kleine zusje zorgden.' 'Ja, dat weet ik. Zo praatte de hele school daarover,' zegt Jan. 'Ik deed het graag en Wout ook. Wout is een neef van me. Zijn vader is nog altijd zendeling op Java. Wout is enig kind. Na Pangharepan gingen we naar Soekaboemi en naar Cheribon. Tenslotte werd vader directeur van het Christelijk internaat voor lyceïsten in Bandoeng. Ook Wout kwam daar. Bep, Wout en ik zijn heel hecht met elkaar verbonden.' 'O, vandaar dat jullie het driemanschap worden genoemd!' zeg ik.

'In 1932 gingen we voorgoed naar Nederland. Wout ging mee. Papa werd directeur van het internaat van het Christelijk Lyceum in Harderwijk. Maar voor het zover was, kwam ik in huis bij de familie Mijnhardt in Zeist. De heer Mijnhardt is directeur van de chemische en farmaceutische fabriek Mijnhardt. Daar waren vijf zonen. Ik heb er verschrikkelijk veel plezier gehad. Bep ging op kostschool bij

de 'Hernhutters' en ik naar het 'Nieuwe Lyceum'. Toen Papa zijn werk in Harderwijk kon beginnen, zijn Bep en ik dus naar Harderwijk vertrokken. En Wim Mijnhardt ging met ons mee. Dat was voor Bep en mij heel fijn in dit voor ons nieuwe land. En zo kwamen wij en jij in 1933 gelijk op school in Harderwijk. Weet je dat ik alles van je middelbare schooltijd weet? Je was het meest besproken meisje in ons internaat.' Daar schrik ik van. 'Wat bedoel je daarmee?' vraag ik hem.

'Wel,' zegt Jan. 'In elke klas zitten natuurlijk jongens van ons internaat. En aan tafel werden altijd alle meisjes van een klas besproken. Vooral aan tafel.'

'Maar waarom ben ik volgens jou het meest besproken meisje geweest?'

'Omdat je niet aan hun verwachtingen voldeed. Je was dat kleine verlegen meisje uit Leuvenum, dat helemaal alleen tien kilometer door het bos en langs de hei over een grindweg moest fietsen. Een heel eenzame weg, zonder aanwezigheid van huizen of boerderijen. Vooral 's winters, als het begin december om half vijf al donker was met onze "Amsterdamse tijd", die een uur verschilt met de "Berlijnse tijd" die de bezetters ons nu hebben opgelegd. Men vroeg zich af, hoe dat voor je moest zijn. Hoe gevaarlijk dat eigenlijk is voor een meisje. Of je niet bang was. Was je bang?'

'Ja, ik was heel bang uitgevallen. Voor ik naar Harderwijk ging, probeerden mijn vader en oom Henk me te trainen. Als ik in donker achter hen aan om het kleine tweemansschooltje naast onze ambts-woning durfde te lopen, kreeg ik een gulden!

Heus waar, een gulden. Geen dubbeltje. Ik heb het niet gedaan!'

'Je hebt je hele schooltijd nooit op enigerlei wijze laten blijken dat je bang was. En dat wordt niet verwacht van zo'n klein verlegen meisje. Vertel eens, Elizabeth Hendrika, wanneer ben je geboren? Hoe was je leven tot je naar het Lyceum ging? Ik heb het mijne verteld. Nu ben jij aan de beurt.'

'Mijn naam weet je al. Ik ben geboren op 22 december 1920. Eerst mijn tweelingbroertje en een half uur later ik.' 'Ben jij er een van een tweeling?'

'Ja, maar mijn broertje is na twee maanden gestorven,' antwoordde ik. 'We woonden toen in het schoolhuis van Schovenhorst, een heel klein gehucht tussen Putten en Garderen. Nog eenzamer dan nu in Leuvenum. Vader moest 's avonds altijd lesgeven in Harderwijk en kwam laat weer thuis. Dan zat moeder met twee kleintjes in de wieg en een revolver op tafel.' 'Wát zeg je? Een revolver? Waarvoor was dat nodig?' 'Omdat er in het boerenland veel landlopers rondlopen, die alles verkennen en heel goed weten waar en hoe ze hun slag kunnen slaan. En de boerenjongens willen ook wel eens een verzetje. Toen mijn vader merkte dat ze niet geloofden dat moeder er mee schieten kon, werd hij wel ongerust. Maar moeder niet. De eerste de beste keer dat ze weer wat hoorde achter de gesloten luiken, ging ze op de stoep voor de voordeur staan en schoot een paar keer in de lucht. Toen riep ze hard: 'Nu weten jullie dat ik kan schieten, dus wees voorzichtig.' Ze heeft nooit meer iets gemerkt.

Anderhalf jaar later zijn we naar Leuvenum verhuisd, waar we nu nog wonen. Leuvenum en Staverden hebben een hechte homogene bevolking. Het zijn allemaal pachters van de beide landheren, dus volledig afhankelijk. Wij niet. Vader is in dienst van de gemeente. Maar hij fungeert als bemiddelaar tussen landheer en pachter als er problemen zijn. Er is voor ons geen verboden terrein op de grond van de drie landgoederen. Ook de Ullerberg hoort daar bij. En vorige week heb ik dus voor ons een plekje uitgekozen op de grens van Leuvenum en Ullerberg.'

'Wat is Ullerberg, Lies?' vraagt Jan.

'Ullerberg is een soort zomerresidentie, met een uitgestrekt gebied van bos en hei. Het gebied heeft geen landerijen en akkers. Totaal onbewoond. De villa ligt vlak bij de openbare grindweg die jij fietst als je naar mij toe komt. Maar is van de weg af niet te zien. Ik zal er een keer met je langs rijden. Er achter is een huis van de boswachter. Dat is alles. Dus Jan, we zaten, ondanks die mierenhoop, op een heel veilig plekje.' 'Waarom heet het Ullerberg, Lies?'

'Omdat het gebied naar het Zuiden heel erg omhoog gaat. Op het hoogste punt staat een rond houten prieel met zowel aan de binnen- als buitenkant voorzien van een soort bank, gemaakt van kleine ronde stammetjes. Op Koninginnedag, je weet wel, 31 augustus, ging ik er altijd naar toe tegen de tijd dat het vuurwerk in Harderwijk en Ermelo werd afgestoken. Je kunt dan de hoge vuurpijlen zien ontploffen. Het Leuvenumse bos, de bossen van Ullerberg, Leuvenum en Staverden liggen allemaal aan je voeten. Daar kijk je overheen. Aan de toppen van boomgroepen zie ik waar bv. kasteel Staverden ligt, of het bos naast ons huis, of herberg "De Zwarte Boer" en de plaats van bepaalde boerderijen. Het is daar adembenemend romantisch, Jan. We zullen daar vaak vertoeven, reken maar!'

'Daar heb ik dus vorige week al een voorproefje van gezien,' zegt Jan. 'Een heel romantisch voorproefje. Ik voelde me verdwaald door al die bospaadjes en was volkomen aan jou overgeleverd. Vooral dat was heel spannend. Toen ontdekte ik meteen in wat voor eenzaamheid jij hier leeft.'

'Ik weet niet beter Jan. Van klein kind af gaven mijn ouders mij en mijn broers alle vrijheid. Nog voor de lagere schooltijd liepen broertje Jan en ik door de landerijen, bos en hei. En konden dan de weg naar huis niet meer vinden. Dan gingen we gewoon op de grond zitten en vielen zelfs op de hei lekker in slaap. We wisten dat "Nora", de herdershond van de chauffeur van Staverden, die we "Oom Zwaan" noemden, ons zou zoeken. Toen we ouder werden, gebeurde dat niet meer. Alleen als het al helemaal donker was. Zo leerde Vader ons dat af. Maar toen hadden we natuurlijk schoolkameraadjes op de dichtstbijzijnde boerderijen en gingen dus niet meer argeloos op stap. We spraken dialect met de andere kinderen, maar wee ons, als we thuis maar één woord dialect spraken. Op school kreeg ik eigenlijk privé onderwijs, dat wil zeggen dat ik niet gelijk opging met klasgenoten. Vanaf de vierde klas werkte ik helemaal zelfstandig. En iedereen vond dat heel gewoon. De eenzaamheid, waar jij het net over had, had niet alleen te maken met het eenzame gebied, maar ook met de geïsoleerde positie in deze samenleving. Ik was "Lize van de meester" en kreeg daardoor geen gelijkwaardig contact met leeftijdgenootjes. Dat was duidelijk het geval, toen ik naar het Lyceum ging. Toen werd ik echt verantwoordelijk voor het wel en wee in deze samenleving. Tot nu toe mocht ik, als ik een pannetje soep moest brengen naar een kraamvrouw op welke boerderij dan ook, niet verder komen dan de deur waar men de klompen uit deed. Toen ik vijftien was, mocht ik het aan de kraamvrouw zelf brengen. Wat mij opviel was dat de boer en de knechten dan nergens te zien waren, ook als ze wel thuis waren. Ze konden me natuurlijk altijd zien aankomen, want de boerderijen liggen niet vlak aan de weg. Het is een ongeschreven wet dat de jonge dochter van de meester of de dochters van de landheer bij een dergelijk bezoek geen mannen ontmoeten.'

'Gebeurde dat vaak, Lies?' vraagt Jan.

'Jazeker! Kinderen zijn arbeiders op de boerderij, zowel jongens als meisjes. Er worden dus altijd kinderen geboren. In dat kleine boswachtershuis, waar we vorige week afspraken om op elkaar te

wachten, woont een gezin met twaalf kinderen. Vanaf de vierde klas van de Lagere School werd ik door vader en moeder betrokken bij alle soorten van hulpverlening.'

'Wat kon jij dan doen, als meisje van elf jaar?' vraagt Jan. 'Wel, er heerste kinkhoest. Vooral onder baby's. Die werden dan in een klein, echt klein kamertje gelegd en daar werd bij gestoomd door middel van een ketel water op een petroleumstel. Dan kwamen de volwassenen, burens, familie, op zondag na de kerk op bezoek. Dan zat dat kleine babyoptrekkje propvol met mannen en vrouwen. Ik weet het nog goed. Vader en moeder gingen op de fiets, ieder afzonderlijk de boerderijen waar een baby was langs om die mensen te vertellen dat ze uit dat kamertje moesten. Ze bleven net zo lang, tot ze gehoorzaamd werden. En ik, elf jaar oud, werd naar de dichtstbijstaande boerderijen en naar de molenaar gestuurd om hetzelfde te doen. Er werd me precies uitgelegd waarom dat nodig was, totdat ze er zeker van waren dat ik mijn lesje kende. Er werd me op het hart gedrukt, net zo lang te praten tot ze gingen. En ze gingen. Kun je je voorstellen dat ik met loden schoenen op weg ging?'

'Hoe is het mogelijk,' zegt Jan verbaasd. 'Dat kan toch niet?'

'Dat moet Jan. Het gaat om het leven van die baby's. Er bestaat in deze enclave niemand anders met het gezag dat daarvoor nodig is.'

'Dat zal wel,' zegt Jan. 'Maar jij, zo'n jong meisje...'

'Vader wist wat hij deed, Jan. Hij had verschillende redenen, mij daarmee te belasten. Hij wist dat zijn gezag ook via mij geaccepteerd zou worden. Op zijn gezag zouden de mensen mij accepteren. Wat ook gebeurde. Ik leerde al vroeg mijn verantwoordelijkheid voor de medemens. Ik leerde de moed op te brengen, te handelen in wat voor situatie dan ook. De bevolking zou op die manier verantwoordelijkheid voor mij voelen, zodat ik als meisje, vooral later, veiliger zou zijn.' Gebeurden er ook andere dingen, Lies? 'Ja, nogal, ongelukken en gewonden op de boerderij bijvoorbeeld. Een dokter is veel te duur.' Jan is een poosje stil. 'Nu gaat me een licht op,' zei hij. 'Nu begrijp ik dat je in die beruchte vierde klas een "stout stukje" hebt uitgehaald.'

'Waar heb je het over?' vraag ik verbaasd.

'Wel,' zegt Jan. 'Die klas waar jij in zat was echt berucht. De internaatjongens van die klas kwamen een keer thuis en zeiden: 'Wat die Lies Poolen vandaag gedaan heeft is ongelooflijk. Een stout stukje. Maar zij deed het. Zij durfde.' Je begrijpt, ze hadden meteen alle aandacht aan tafel. Ik begin me ongemakkelijk te voelen. Ik zal over een poosje toch aan Mijnheer Van Benthem worden voorgesteld als zijn toekomstige schoondochter. En dat moet hij nog goed vinden ook. Hij weet dus ook andere dingen over me. 'Je weet wel Lies, er was een nieuwe scholier in jullie klas gekomen. Hij heette Wiebe en kwam van de MULO. Zijn ouders hadden het absoluut niet breed. Hij paste niet bij ons Lyceïsten, vond de klas en hij werd heel lelijk en onaangenaam bejegend. Er waren aardig wat dominante jongens in jouw klas. Die bewuste dag was Wiebe niet verschenen. Toen de tweede les begon, stapte jij zomaar uit je bank en liep naar voren met de woorden: Mijnheer, ik wil graag iets zeggen voor u met de les begint. En zonder op antwoord te wachten, draaide je je om en hebt alle 25 jongens van de klas, zo ongenadig de oren gewassen over hun gedrag tegenover die Wiebe, dat ze stomverbaasd naar je zaten te luisteren. Toen heb je ze ook nog in details verteld, wat voor gedrag je van ze eiste. Als ze Wiebe in het vervolg niet met rust zouden laten, zouden er gevolgen komen. Je slotwoorden waren: ziezou, deze schandpaal is voorlopig genoeg. Ik bewaar er nog een paar. Je begrijpt hoe dat verhaal in

geuren en kleuren werd verteld.'

'Dat je dat nog weet,' zeg ik verbaasd. 'Ik heb in onze middelbare schooltijd ook van jou een indruk gekregen. Ondanks het feit dat jij op de gymnasiumafdeling zat en ik op de HBS-B afdeling. En je weet net als ik dat die twee afdelingen weinig belangstelling voor elkaar hebben. Een gymnasiast geeft eerder aandacht aan een gelijke dan aan een HBS-collega. Weet je dat jij ook een veelbesproken jongen bent?' Jan is stomverbaasd. Daar heeft hij niet op gerekend. 'Hoe dan?' vraagt hij. 'Wel, je bent de zoon van de directeur van het internaat. In hoeverre zijn de andere jongens dan vrij in jouw nabijheid. De meisjes bespraken dergelijke dingen op de gemeenschappelijke gymnastieklessen als we oefeningen hadden aan de ringen. Als we allemaal aan de kant op onze beurt zaten te wachten. Zo hoorde ik veel, bijvoorbeeld: je vader en moeder zijn heel streng en precies. Ook wel nodig met al die kostschooljongens. Er zaten er zelfs vier bij mij in de klas. Jij kwam er heel goed vanaf hoor! Je was loyaal, deed met ze mee, als ze "streken" uithaalden. Ze vertrouwden jou en je zus Bep. Ik herinner me dat jij een "kanjer" was met gymnastiek en voetballen. En op de hockeyclub zag ik dat zelf. Wat hadden we toch een heerlijke hockeyclub hè? Je was altijd heel hoffelijk tegen meisjes. Alle vriendinnen van Bep mochten en mogen je graag. Je speelde viool in het schoolorkestje. Speel je nog?'

'Ja zeker, bij ons thuis wordt veel gemusiceerd en gezongen.'

'Oh, zing je ook?'

'Ja, ook dat.'

'Wat zing je, bas of tenor?'

'Wat denk je, Lies?'

'Tenor, natuurlijk. Je hebt een stem voor een mooie tenor.'

'Goed geraden, meisje. En aangezien jij heel muzikaal bent, geloof ik dat wij ook veel samen zullen zingen, en musiceren.' 'Hoe weet je dat ik muzikaal ben?'

'Van je pianolerares Jetske Cuperus en je klasgenoot Jet van Sloten. Die zaten samen in de bus over jouw muzikale kwaliteiten te praten in verband met een muziekkuitvoering van de muziekschool in Apeldoorn, die onder leiding van jouw pianolerares zou plaatsvinden. Jetske had jouw ondersteuning nodig, en die loog er niet om. Ik zat net achter ze en kon alles horen. Het interesseerde me bovenmate. Jij was er niet. Ja Lies, en eigenlijk ben ik vanaf dat moment serieus over je gaan nadenken en kwamen alle herinneringen over Liesje Poolen naar boven. Ik weet niet wat ik hoor en word hoe langer hoe stiller. En warmer!'

Zo verlopen er vijf lunchpauzes tot de examendagen. Op dinsdag 10 juni is de uitslag om ongeveer vier uur. Jan heeft zijn fiets meegenomen met de bus en we zullen samen naar huis fietsen. Hij mag van zijn werkgever een paar uur eerder weg. Dan is het zover. Ik ben geslaagd. We fietsen samen de twintig kilometer naar Leuvenum, via een binnenweg, door het kroondomein, waar je alleen maar dieren kunt tegenkomen of een paar houthakkers. Een stoffige grindweg. Op de grens van bos en hei, in de buurt van het Uddelermeer en daar nemen we een rustpauze. Het is nog steeds fantastisch mooi weer. En dan omhelst Jan me, feliciteert me en geeft me een cadeau. Een boek met een opdracht. "Eric, of het klein insectenboek" van Godfried Bomans. Ik voel me als een prinses in een sprookje. Dat zeg ik tegen Jan. 'Dat ben je ook,' zegt Jan. 'Jij bent namelijk mijn droomprinses. Je bent mijn sprookje. Alleen is het sprookje echt! Reëel. We maken het samen Lies. We gaan het verder invul-

len.' 'Ja Jan, we moeten zorgen dat het sprookje blijft! Ik heb er geen moeite mee. Ik ben heel blij met het boek. En niet alleen het boek, maar vooral met de woorden, die je voorin geschreven hebt, met je naam! Nu heb ik je handschrift. En je naam. Een tastbaar, zichtbaar bewijs van je bestaan, zelfs van je persoonlijkheid. Ik vind dit een dierbaar bezit. Heb je lang na moeten denken, welk boek je voor me zou uitzoeken?'

'Nee Lies. In onze gesprekken tijdens de wandelingen heb ik een paar essentiële dingen opgemerkt; namelijk jouw bijzondere aandacht voor de natuur. Ik wed dat je me van elke villatuin, die we zagen precies kunt vertellen wat er in groeide en bloeide, welke vogels erin huisden, en wat de kabouters in een of andere tuin te vertellen hadden. Dit boek is helemaal voor jou geschreven. Ik kan haast niet wachten, tot je het gelezen hebt en mij vertelt, hoe je het vindt.

Dan is er nog iets. We hebben elkaar om een foto gevraagd. Jij hebt er vorig jaar een laten maken bij hofphotograaf Stokhuizen op de Loolaan voor je ouders. Dat heb ik nu ook voor jou gedaan. Ik kan hem vrijdag ophalen. Zullen we die aan elkaar geven, als je vrijdag aanstaande klaar bent met je verplichte examen "Nuttige Handwerken"? Dan fietsen we weer samen terug.

Nu moeten we verder gaan, want ik moet nog helemaal door naar Harderwijk. Het lijkt me beter dat ik toch nog voor achten thuis ben.'

We stappen op en fietsen over Uddel, en Staverden naar Leuvenum. Bij de laatste bocht voor ons huis nemen we afscheid en gaat Jan vooruit, rechtstreeks naar huis. We willen onze relatie nog even geheim houden. Er eerst zelf nog een poosje zo van genieten. Ik volg op een afstandje. Ik hoef bij aankomst mijn gezicht niet in de plooi te houden. De vreugde, die er afstraalt zal geduid worden in verband met mijn geslaagde examen. Alleen 'het boek' zal ik moeten verstoppert.

Jan, 13 juni 1941

Lies, 1940

Jan zet er vaart achter

'Lies, ik wil graag zo vlug mogelijk een bezoek aan je ouders brengen en om jouw hand vragen. Zou je dat willen regelen? Als het niet anders kan, zal ik er een vrije dag voor vragen, maar ik zou het liefst volgende week zaterdagmiddag willen. Ik kan er dan om een uur of vier zijn.' Zo!

De volgende spannende stap. Geen ontkomen aan. We zijn weer met de fiets onderweg van Apeldoorn naar Leuvenum / Harderwijk na het handwerkexamen dat ik vandaag gedaan heb. Geslaagd. Het is namelijk ook mijn hobby. Apeldoorn is voorgoed voorbij. Geen bus meer en ook geen lunchpauzes. Geen ontmoetingen met Jan. We zitten deze keer te rusten in het donkere Hans- en Grietjebos, tegenover het jachtopzienerhuis van Staverden. Tussen de bosbessen die al rijpen. Een nieuw plan de campagne wordt besproken. En Jan zet weer trefzeker de eerste stap. Een doorzetter dus, beslist geen twijfelaar. Het is vandaag vrijdag 13 juni. Wat doen we dit weekend?

Jan zegt: 'Ik kan voor morgen geen afspraak maken, want Els Bouthoorn trouwt.' (Els Bouthoorn is de dochter van de dominee van het kerkje aan de Stationslaan in Harderwijk). 'Morgenavond is het groot feest. De hele vriendinnenschaar gaat er naar toe. Je kent dat clubje wel.'

Ja, óf ik dat clubje ken. Door de schooljaren heen een hecht vijftal, waaronder Jans zuster Bep.

'En wat heb jij daar mee te maken?'

'Wel, er zijn niet genoeg heren om als chaperon te fungeren.'

Ze komen er eentje te kort. Dus ben ik ook uitgenodigd.'

'Oh, wat leuk.'

'Nee hoor, ik hoor er niet bij. Ik ken er toch niemand? Ook de bruidegom niet. Maar ja, ik kan moeilijk weigeren. Al die vriendinnen ken ik wel heel goed. Ik vind het niet meer dan mijn plicht.'

'Ja-aa?' vraag ik. 'Ik heb altijd gedacht dat je wel een oogje had op Mieke Mol (dochter van de rector) of Frouwtje Huetink (dochter van het Hoofd van de Chr. Mulo). Trouwens, het gerucht ging dat je ouders dat ook wel zagen zitten. Vooral met Frouwtje.'

Jan is stil. Dan zegt hij: 'Als je eens wist, hoe ik altijd tussen de vriendinnen van Bep heb moeten doorzeilen. Op school en thuis en zelfs de zondagen als we met zijn allen naar de Zendingskerk in Ermelo fietsten. En jij was nog niet in zicht, weet je!' Hij kijkt me triomfantelijk aan. We spreken af elkaar zondagmiddag in Leuvenum weer te ontmoeten en op een stil plekje te gaan babbelen. Er moet nog zoveel verteld worden.

Nu moet ik dus eindelijk thuis vertellen wat er aan de hand is. Dat is niet moeilijk.

'Zo, dit is de ware,' constateert mijn vader. 'Dat is duidelijk.' 'Hoe weet je dat nou,' zeg ik. 'Wel, 't is de eerste keer dat je er niet over gepraat hebt. We hadden zelfs geen vermoeden terwijl dit bij jou toch al ruim driekwart jaar speelt. Over je vorige vriendjes praatte je altijd honderd uit. En je gaf ze, als ze je na de hockeyclub tien kilometer naar huis begeleidden, niet eens de kans afscheid te nemen. Nog voor onze oprijlaan verdween je ineens en reed over, voor hen onbekende paadjes, achter de school om naar het huis. Ze hadden het nakijken.' Ditzelfde vertelt Jan me ook, want dergelijke gedragingen deden op school natuurlijk de ronde. Ik toon ze hem, de sluiproutes, en hij heeft er plezier om. Dat is hem dus niet overkomen.

Bezoek van Jan aan mijn ouders

Het is zaterdagmiddag. Een spannende middag. Jan kan elk ogenblik komen. Hoe zal hij zich voelen? Hij gaat een zeer beslissende stap in zijn leven doen. En hij weet niet, hoe dat zal verlopen. Hij moet zijn kaarten op tafel leggen en afwachten, hoe mijn ouders op zijn toekomstplannen zullen reageren. Nee, het lijkt me niet een gemakkelijke opgave. Ik zit buiten naast het huis, te borduren aan een tafelkleed onder de schaduwrijke dennen. Die staan namelijk niet alleen vóór het huis, maar ook aan de zijkant. Een stuk of zes, zeven in een rij, dwars op het huis. Een verrukkelijk plekje. Ik ben eigenlijk net zo zenuwachtig als Jan zal zijn tijdens dit bezoek. Dit is voor ons allebei een cruciaal moment in ons leven. Het bepaalt onze toekomst samen. Ik weet dat pa en moe positief zijn. Maar moeder zal zich toch wel even laten gelden. Ze kan zo gewichtig doen. 'Zoals het hoort.' En daar is nu juist de innemende en hoffelijke Jan wel tegen opgewassen. Er gebeurt meteen iets prettigs. Ik hoor dat Jan de voorkamer binnen gebracht wordt en zit schuin tegenover de ramen. Als ik even kijk – ik kan het toch niet laten –, zie ik dat Jan zich net omdraait bij het raam. Mijn vader heeft hem dus even laten kijken waar ik zit en wat ik doe. Jan heeft niet gezien dat ik keek.

Na niet al te lange tijd komen ze alle drie naar buiten en zien er heel blij uit. Nu kan Jan mij openlijk begroeten en samen met ons gezellig theedrinken. Heerlijk buiten in de schaduw. Jan blijft bij ons eten en zo hebben we nog een heerlijke avond.

We zijn een drempel overschreden. Het "Leven" heeft een volwassen dimensie gekregen. Zomaar, in een moment. We zijn beginnelingen. Het geluk kan niet op. Als hij 's avonds laat naar huis gaat, loop ik een eindje met hem mee over een van de drie geheime paadjes, waar je ongezien en vlug bij ons huis kan komen. Zo kunnen we nog even napraten.

Kerkgang

De volgende dag, zondag, komt Jan terug. Hij is op tijd voor onze eerste kerkgang samen. Dus "optreden in het openbaar". Hij kan niet weten dat dit een officiële bekendmaking van onze relatie aan de volledige woongemeenschap van Leuvenum en Staverden inhoudt. Hij zal zich ten hoogste verbazen over de culturele gedragingen van deze bevolking en over de rol, die ons gezin daarin heeft.

Vader is voorlezer en organist in de kleine kapel van het Kasteel. Hij gaat lang tevoren vooruit om met de ouderling en de dominee de dienst te bespreken.

Moeder, Jan en ik, en mijn twee broers gaan ruim een kwartier voor de dienst op weg. We zullen ongeveer als laatsten aankomen. We hoeven namelijk geen plaats te zoeken, want we zijn verplicht met het hele gezin de eerste bank te bezetten.

Voor ons uit zien we een paar boerenechtparen en verderop nog een paar jongens over de grindweg lopen. 'Denk erom,' zegt moeder tegen ons. 'Julie mogen op de openbare weg niet gearmd lopen!' Jan weet niet wat hij hoort. Maar gelukkig heeft hij veel gevoel voor decorum en voor een niet-aanstootgevend gedrag. En ik geniet van mijn gloriëtocht. Jan mag er wezen. Een knappe man aan mijn zijde, een heer en gentleman. Het straalt van hem af. Een sportief figuur en een kop groter dan ik. Een bloedmooie jongen! Zal hij vandaag merken dat hij echt in een "glazen huis" terecht is gekomen? Verbazen zal hij zich in ieder geval. Dat begint al, als we in de verte de kerkdeur zien, waar we recht naar toe lopen. Van links komen mensen aan. Heel kleine groepjes van twee, vier of zes. Echtparen in klederdracht. De ongetrouwden zogenaamd 'in burger', zwart of donker. De boerinnen dragen een knipmuts, de jonge vrouwen en meisjes een zwart hoedje. Allemaal op blank geschuurde klompen.

En Jan merkt onmiddellijk op, wat er gebeurt, als ze de kerkdeur naderen. De vrouw gaat links van haar man lopen. Het lijkt net of heer echtgenoot haar voor laat gaan. Ja., maar niet verder dan de kerkdeur. Daar moet vrouwlief zich omdraaien en wachten tot haar man eerst naar binnen gaat.

'Als je maar niet denkt dat ik dat ook zo doe,' zegt Jan! 'Dat mag je ook niet, zeg ik. Wij hebben ons te houden aan het protocol van een andere klasse. Dat is de rol, die ons is opgelegd. Het zou een belediging zijn, als we ons op dit punt aan hen aanpassen.'

'En houd jij je altijd strikt aan die rol, die je op een dergelijk manier wordt opgelegd?'

'Ja-a-a, zolang hij me past.'

'Dat dacht ik wel,' zegt hij.

We naderen steeds meer de kerkdeur. 'Waar gaan we zitten?' vraagt Jan. 'Ergens met z'n tweetjes of bij de familie?' 'Oh, zeg ik, dat gaat ook volgens protocol.'

Ik voorzie, wat dat betreft, zo dadelijk een probleempje. En ja hoor. Daar is het.

Moeder zegt tegen me: 'Denk erom, Jan zit niet bij ons in de bank. Hij moet aan de mannenkant zitten.' (voor vrouwen verboden).

De vrouwenkant is links en voor mannen verboden. Tussenin een pad, rechtstreeks naar de preekstoel. De voorste bank, aan de vrouwenkant is voor ons, het gezin van de meester. De voorste bank aan de mannenkant is voor Goossen van den Bosch, de ouderling. Die zit daar helemaal alleen. Daar mag dus geen gewone kerkganger zitten. Dus zeg ik zogenaamd argeloos tegen moeder: 'Jan moet

zeker naast Goossen gaan zitten?' 'Nee, dat mag niet. Er zal nog wel ergens een plaatsje zijn.' 'Oei, wat is moeder verlegen met de situatie. Volgens mij, weet ze niet goed, waar ze Jan in deze hiërarchie moet plaatsen. Deze relatie is toch wel volkomen nieuw voor haar.'

Waar is Jan zijn plaats in deze gemeenschap?'

Ik ben boos! Jan hoort in onze bank.

'Ja, moeder,' zeg ik. 'Het komt in orde. Ik zorg wel dat Jan op de goede plaats komt.'

We gaan naar binnen. Eerst moeder, dan ik met Jan. We lopen over het gehele gangpad met zijn drieën naast elkaar. Men kijkt altijd een beetje achterom, als wij binnenkomen. Maar nu is het anders. Er gebeurt iets opwindends. Er gebeurt hier nooit iets, dus elke nieuwigheid is bijzonder. Alle vrouwen en ook de mannen kijken deze keer helemaal achterom. En terwijl we er tussendoor lopen hoor ik de fluistergolf van de vrouwen. 'Daor hè je 'm. Die vrijer van Lize van de meester. Ie mag dus thuiskomen.' (Daar heb je hem. Hij mag dus thuiskomen). Jan kan het moeilijk horen. Ook nog dialect. En ik geniet. Intussen gebeurt er precies, wat ik van plan ben. Jan loopt netjes aan onze linkerkant en ik blijf tussen moeder en hem inlopen. Dat betekent dat moeder aan de mannenkant loopt en Jan aan de vrouwenkant. En ik zorg ervoor dat ze geen van beiden kans krijgen die opstelling te wijzigen. Moeder gaat iets doorkrijgen. Natuurlijk. Ze kent haar dochter. Dus zegt ze: 'Hij kan niet bij Goossen zitten hoor!'

'Nee, zeg ik, dat weet ik. Kijkt u maar of u een plaatsje ziet,' waarna ze iets langzamer gaat lopen. En dat is mijn grote kans. Ik doe een paar laatste stappen vooruit en ben bij onze bank aangekomen. Dan ga ik opzij staan en zeg: 'Jij moet eerst inschuiven Jan en dan kom ik. We hebben als familie een vaste volgorde.' Ik voel alle ogen op ons gericht. Dit is namelijk het grote moment voor iedereen. Daar moet hij zitten! Jan gaat, er blijft hem niets anders over en ik volg. En hiermee is Jan zijn status in deze gemeenschap bepaald.

Daarna, volgens gewoonte mijn jongste broer Dik, moeder en broer Jan. Aan het gangpad moet een plaats overblijven voor mijn vader, die straks met de dominee en Goossen uit een deur, rechts achter de preekstoel, zal binnenkomen uit de consistorie. De Sandbergs hebben een speciale bank, apart van de andere kerkgangers, die alleen maar uit hun pachters en arbeiders bestaan. Die bank staat ter hoogte van de preekstoel tegen de zijmuur. Aan onze kant is op dezelfde wijze de bank van de hoog

Kapel van Staverden

Foto: Optica Foto Gerrit v.d. Veen, Nijkerk

in aanzien staande familie 's Jacob van Staverden. Van het Kasteel. Mevrouw en Mechteld geven een begroetingsknikje naar moeder. Maar deze keer ook verwonderd naar mij en Jan. Mechteld met een leuke glimlach, want ze kent Jan van school. We knikken terug. Beide dames zijn zeer geliefd bij de bevolking. Tenslotte komen vader, Goossen en de dominee. De dienst kan beginnen. Duurt ruim anderhalf à twee uur. Er komt nóg een verrassing voor Jan. De Psalmen worden luid, zeer luid gezongen. Zelfs tweestemmig door een aantal mannen, die voor hun genoegen een mannenkoortje gevormd hebben en eenmaal per week in het "zaaltje", een ontspanningszaaltje voor deze bevolking, oefenen onder leiding van een pachter, die waarschijnlijk in Elspeet zelf op een koortje zit en ook orgel kan spelen. Eenmaal per jaar geven ze dan in het "zaaltje" een uitvoering. Stel je voor! Alleen maar psalmen! Maar in de kerk zitten ze verspreid en galmen boven alles uit. Ze zingen dus nooit als koor in de kerk. Dat wordt als oneerbiedig beschouwd. Het bijzondere is echter dat elke toon vier tellen lang wordt aangehouden. Als je zoiets voor het eerst hoort en het met de grootste eerbied wordt gezongen moet je wel onder de indruk raken. Uit welke eeuw stamt dit? Na afloop van de dienst zegt Jan: 'Lies, dit is niet meer van deze tijd. Maar ik heb er een diep respect voor. Met wat een overgave en eerbied zitten deze mensen in de kerk!' Als pa, na het leiden van de Zondagsschool thuis komt, begint hij een discussie met Jan over 'het geloof'. Hij heeft net als ik, voorzien dat Jan van zo'n dienst toch wel een beetje geschrokken zal zijn. Dat is ook zo. Stel je voor! Hij heeft een meisje dat bij een dergelijk soort kerkgemeenschap hoort. Hij, de zoon van een zendeling uit Indië.

Ik heb me absoluut geen zorgen gemaakt over zijn ervaring van vanmorgen. Alleen door die ervaring kan ik, en nu dus pa, hem duidelijk maken hoe onze houding is. Pa vertelt hem de geschiedenis van de 'Zendingkerk' in Ermelo waar Jan kerkt en waar zijn vader preekt. Die is gesticht door een oudoom van mijn moeder, een zekere Ds. Witteveen. Een kerkje, waar zeer arme mensen konden komen voor hulp en waar ze kennis namen van onze godsdienst; met andere woorden waar aan zending werd gedaan. In de loop der jaren werd dat kerkje, dat gewoon bij de Nederlands Hervormde kerk hoort, een kerkje voor intellectuelen, met een zelfstandig kerkbestuur en kwam in het isolement terecht. Men vond en vindt dit niet meer passen in de oorspronkelijke kerkgemeenschap. 'En daar, zegt pa, ben ik het niet mee eens.' Pa vindt dat ze nog steeds bij elkaar horen. Maar Jan moet wel bedenken dat we hier een kapel moeten hebben en ons kunnen aanpassen, wat een plicht is in deze samenleving. 'Jongen,' zegt hij. 'Je hoeft je geen zorgen te maken.' Het siert Jan dat hij dat heel goed begrijpt. Hij herkent het meteen als een soort verwantschap met zijn eigen geestelijke opvoeding. Pa en Jan kunnen heel fijn met elkaar discussiëren. 's Middags gaan we niet wandelen of fietsen. We moeten praten. Oh, wat hebben we elkaar veel te vragen en te vertellen. We blijven op ons eigen terrein, waar we bos, hei, dennen, eikenhakhoutwalletjes en nog meer tot onze beschikking hebben. Die eikenwalletjes zijn heel praktisch. Daar zit je zo lekker op. Met aan je voeten een klein stromend beekje. En daar babbelen we ongestoord. 'Lies,' zegt Jan. 'Weet je nog dat ik in de vijfde klas gymnasium van school gestuurd ben?' Ik moet heel diep nadenken. En dan ineens herinner ik me iets. 'Ja,' zeg ik. 'Ik herinner me dat je door een leraar de klas uit werd gestuurd. Dat je diep verontwaardigd was en dat je na een woordenwisseling met Schokker haar achterna ging. Je ging niet naar de rector, maar naar huis en dat je thuis moest blijven. Het was bij Schokker, hè? Onze afschuwelijke leraar Duits. De hele school vereerde je om je moed het tegen Schokker op te nemen.'

'Nou,' zegt Jan. 'Dat was niet mis. De hele zaak werd zo opgeblazen. Schokker wenste me niet meer in de klas. Daar zat de rector mee. Mijn vader was natuurlijk ook boos. Er werden korte metten gemaakt. Ik moest van school af. Bep niet. Toen heb ik voor jou behoorlijk in de rats gezeten. 'Voor mij? Meen je dat? Waarom?'

'Wel,' zegt Jan, 'Je was toen net in de redactie benoemd van "De Lyceïst", onze schoolkrant, die maandelijks verscheen. En jij opende een nieuw onderwerp met als titel: 'Wist u dat...?' Daarin nam je in een paar korte zinnen alles op de hak, wat er op school gebeurde. Over leraren, leerlingen en gebeurtenissen. Het was altijd het eerste, wat we in dat krantje gingen lezen. Wie werd er in het zonnetje gezet of in de maling genomen en waarom?'

'Ja,' zeg ik. 'Dat was leuk werk. Maar wel uitkijken dat je niemand echt 'voor aap' zette of beledigde. Daarvoor kreeg je genoeg aangereikt. Zodoende wist ik eigenlijk alles, wat er overal gebeurde of gezegd werd. Maar waarom zat je in de rats?'

'Dat voorval was toch koren op jouw molen? De hele klas en de school waren boos op Schokker. Schokker was bij niemand geliefd. Dit was dé kans om hem een hak te zetten.

En je hebt het niet gedaan. Ik was je, wat men zegt, eeuwig dankbaar. Maar ik moest wel een maand wachten, voor er een nieuwe "Lyceïst" uitkwam.'

'Ik herinner me, zeg ik, dat ik er verder nooit meer iets van gehoord heb. Je was als het ware van de aardbodem verdwenen. Wat dat betreft hebben de gymnasiasten je goed beschermd. Maar hoe kan het dan dat je later toch je eindexamen gehaald hebt?'

'Oh, daar heeft meneer Van Os voor gezorgd. Hij was apotheker in Apotheek Greidanus. En de Heer Greidanus, vriend van vader, stelde voor mij direct aan 't werk te zetten. Zo kwam ik in die apotheek terecht en werd opgeleid voor apothekersassistent. Je begrijpt, ik had zelf niets meer in te brengen. Toen heb ik dus het diploma apothekersassistent gehaald en bleef in die apotheek werken. Het is mijnheer Van Os geweest, die mij deed inzien dat ik moest proberen naar school terug te gaan. Hij vond het zonde van me. Op voorspraak van hem hadden onze rector en mijn vader daar wel oren naar. En rector Moll was blij dat ik weer terug kwam. Schokker werd bewerkt en ik heb natuurlijk excuus aangeboden.'

Ik slaak een diepe zucht. Wat een spannend verhaal. 'Het is niet gemakkelijk dit allemaal aan je te vertellen, Lies.' 'Dat begrijp ik. Ook daarom ben ik trots op je.'

'Dat examen Jan, dat was in mei en juni. Toen kwam ik ineens in beeld. Weet je dat nog?'

De Harderwijker vissersbotter HK21

Het was de dag dat de oorlog uitbrak. 10 mei 1940. Je hebt die dag als vrijwilliger het verkeer staan regelen en mijn broer Jan ontmoet. Je gaf hem je groeten voor mij mee. 'Ja, dat weet ik nog, zegt Jan. De school werd meteen gesloten. Het schriftelijk examen in mei ging niet door. Het was mogelijk dat het hele examen niet door ging.' 'Nee,' roep ik. 'Niet weer geen kans.' Jan gaat door. 'Kort en goed. Een paar dagen later heb ik me gemeld als vrijwilliger bij het leger. Samen met mijn beste vriend Aus Greidanus, die je ook kent, ging ik met een vissersbotter naar Amsterdam. We zijn als sergeant-mobilisatie-vrijwilliger ingezet bij de Militaire Farmaceutische Dienst. Toen werden de eindexamens middelbare scholen toch nog gehouden. En daarvoor kreeg ik een verlofpas van de Commandant van de Militaire Apotheek voor twee dagen, namelijk 19 en 20 juni. Op 22 juni moest ik weer terug zijn en op 23 juni werden alle dienstplichtigen naar huis gestuurd.'

'Jan, zat je in die twee dagen van het examen in je uniform in de gymnastiekzaal, de examenzaal?' 'Ja.' Ik kreun van genoegen.

'Wat is er?', vraagt Jan.

'Oh Jan, wat had ik dat graag willen zien. Wat zullen de anderen met jalouse ogen naar je gekeken hebben.' 'Denk je?' vraagt Jan.

'En de meisjes?' zeg ik weer. Jan moet lachen. Hij drukt me stevig tegen zich aan en zegt: 'Maar jij bent het hè? Ik geniet van je reactie. Daar geniet ik eigenlijk steeds al van.'

'En de school Jan. De leraren en de rector. Die waren ook trots op je. Daar hebben we een oorlog van vijf dagen gevoerd en jij zit daar als vrijwilliger. Hebben ze dat niet laten merken?' 'Ja zeker, alle ogen waren steeds op me gericht.' We genieten samen van dit tableau vivant. 'In ieder geval deed ik dan op 29 juni het mondeling examen en was klaar. Toen heb ik gedaan wat nodig was voor wat ik in de toekomst graag wilde. Bezig zijn met literatuur. Dat is mijn hobby dat weet je. Ik wil heel graag terug naar Indië. Zodoende ben ik er achter gekomen dat ik in Indië een boekhandel en uitgeverij kan gaan starten. Ik heb het eerste diploma voor de boekhandel al in mijn zak en ben voor het tweede bezig. In januari van dit jaar ben ik in de boekhandel in Apeldoorn begonnen. Mijn voorlopige einddoel is: werken bij boekhandel "Broese" in Utrecht als springplank naar een eigen zaak in Indië.

Wat fijn, Lies, dat je mee wil naar Indië. Je vader was er gisteren ook zo positief over. Zoals jij mij hier je mooie woonstreek laat zien, zal ik jou daar de mijne laten zien. Het is zeker iets voor jou. Zo mooi, haast niet te beschrijven. Ik heb er een heerlijke jeugd gehad.

Het resultaat van alle gebeurtenissen van de laatste jaren is nu echter wel dat wij de mogelijkheid kregen elkaar te ontmoeten. Ik moet je bekennen dat ik heel verrast was jou in de bus te zien stappen en jij was ook verrast mij te zien. Ontken het maar niet, ik zag het aan je ogen. Je schrok een beetje. Dat ogenblik is waarschijnlijk al de kiem voor het ontstaan van onze relatie geweest.'

'Ja, Jan, ik beken het. Maar meer was het niet. Ga je mee theedrinken? Dan kunnen we daarna nog een wandelingetje maken, voor we gaan eten.'

Mien Veenendaal

Heerlijk! Jan is er, want hij heeft vakantie. En ik niet. Ik heb mijn eerste tijdelijke baan als onderwijzeres. En wel bij mijn eigen vader. Ook dat is heerlijk. Het is woensdagmiddag en we hebben afgesproken dat we in en om het park van het kasteel gaan wandelen. Jan heeft het park wel eens gezien; een jaar of vijf geleden met zijn vader en de jongens van het internaat. Zijn vader had een rondleiding aangevraagd. Maar deze wandeling zal heel anders zijn. En zo gaan we op weg. Het is twintig minuten lopen door het bos en over de looppaden. Niet over de grindweg. Jan geniet van alle mooie plekjes en doorkijkjes die we zien. Langs de Hierdense beek, die van het Uddelermeer komt en onder andere de kasteelgracht van water voorziet en door heel Staverden en Leuvenum slingert. Zo komen we, al pratend aan de zijkant in het park via een grote waterval over de beek.

'Lies, wat is het hier ongelooflijk mooi! Wat ruikt het lekker. Wat is het hier stil langs het stromende water, onder de grote beukenbomen. En dan te weten dat we hier niemand zullen tegenkomen. Dit is met recht onbekommerd genieten. Wij, met zijn tweetjes. Ook dat avontuur met die grote waterval, waar we overheen moesten, om hier achter in het bosrijke park te komen.'

'Ja hè. Vond je het eng?' vroeg ik. Dat heb je vast nog nooit gezien. Een flinke waterval, die je met een hefboom kunt afsluiten, door een grote zware plank te laten zakken. En door die plank is er als 't ware een smalle, glibberige evenwichtslat ontstaan, waar je overheen kunt komen, terwijl je heel goed op je kleren moet passen en niet in 't water moet vallen.'

'Ja, zegt Jan, jij hebt natuurlijk stilletjes in jezelf moeten lachen, mij zo voor 't blok te zetten. Jij hebt dit van klein kind af altijd gedaan, is 't niet? Ik moet bekennen dat het eng was.'

We lopen heerlijk ongestoord. En dan... Oh. Daar zit iemand, op het walletje langs het pad. Precies op het plekje, waar ik zelf rustig met Jan wilde gaan zitten. Ze zit te lezen. Als ik dichterbij kom schrik ik. Het is Mien Veenendaal uit Amersfoort. Vriendin van Suze Zwaan, die vroeger op Staverden woonde en nu in Ermelo. De familie Zwaan en mijn familie zijn al zo'n twintig jaar zeer aan elkaar verknocht. Jan en ik zijn onmiddellijk stil. Mien heeft ons nog niet opgemerkt. Oh, wat komt dit slecht uit. Het is helemaal niet de bedoeling dat onze relatie al bekend wordt buiten deze enclave. Ik ben nog niet voorgesteld aan Jans ouders. Vóór Mien ons ziet roep ik: 'Hallo Mien!' Ze kijkt op. Dacht ook dat ze

Waterval met hefboom naast het park van het kasteel

Foto: Optica Foto Gerrit v.d. Veen, Nijkerk

hier door niemand opgemerkt zou worden. Ze kijkt heel verbaasd. En geniet natuurlijk meteen van de situatie, mij met een vriend te betrappen. Zou ze weten dat ze de primeur heeft? Want de eerste, waar ik dit nieuws officieel aan bekend zou maken is wel de familie Zwaan. Maar nu echter nog niet. En toch is dit zomaar ineens al gebeurd via Mien!

Ze staat op en ik stel Jan en Mien aan elkaar voor. Ze kijken elkaar aan, groeten, maar wisselen niet de geijkte beleefdheden die bij "voorstellen" horen. Vreemd! Heel vreemd! En wel van allebei. Het is net of ze zich een beetje ongemakkelijk voelen. Ik schijn de situatie te redden, door aan Mien te vragen, waar Suze is. Want ze is niet alleen naar Staverden gekomen. Dat moet met Suze zijn. Alleen door Suze is het voor haar mogelijk hier te zitten. Het is tenslotte strikt privé terrein van de familie 's Jacob van Staverden, waar ook Suze net als ik vrije toegang heeft. 'Suze is op het 'Huis', zegt Mien. 'Ze moet japonnen passen met mevrouw en haar dochters. Suze is namelijk een eerste klas coupeuse. En Mien wacht hier, tot ze klaar is. Dan fietsen ze weer teug naar Ermelo. 'Hebt u de doolhof al gezien?' vraagt ze aan Jan. 'Ik weet er van,' zegt Jan. 'Ik hoop hem vanmiddag te zien.'

'Kijk dan maar uit,' zegt Mien. 'Als ik u een raad mag geven, blijf haar op de hielen lopen, zodra ze er in gaat. Want heus, als ze drie passen van u verwijderd is en een hoek omgaat, bent u verloren. Dan komt u er haast niet meer uit. Zeg maar gerust helemaal niet. En u zult moeten wachten tot ze u er uit komt halen.' Tot mijn grote verbazing zegt Jan: 'Ja, dat is me bekend! Ik ben al gewaarschuwd Dank u wel.' (Het is waar wat Mien zegt). We nemen afscheid van Mien. En weer vind ik iets eigenaardigs aan hun houding. Beiden zeggen: "Tot ziens" tegen elkaar. Maar er is iets vreemds. Zouden ze elkaar kennen? Dat kan toch niet. Als we verder lopen zegt Jan: 'Ik ken die dame. Ik wou je juist nu, vanmiddag vertellen, dat ik bij boekhandel Veenendaal gesolliciteerd heb. Nog voor Pinksteren. En ik ben in Amersfoort op sollicitatiebezoek geweest.'

Op zicht zou je kunnen zeggen. Ik wacht nu op antwoord. En nu blijkt dat jij haar goed kent!

Ik ben werkelijk sprakeloos. Dan is dit dus wel een heel uitzonderlijke ontmoeting.

'Ja,' zeg ik tegen Jan. 'Ik ken haar en deze kennismaking van haar met onze relatie zal vast en zeker een positief antwoord voor je in petto hebben. Zij beslist ook mee. Wat goed, dat ik haar gezegd heb, dat je al bij ons thuiskomt.' 'Is dat waar, wat je daar zegt? Hoe kun je dat zo zeker weten?'

'Wel,' zeg ik. 'Je hebt al kennis gemaakt met de hele familie en het personeel. Die indruk is zeker positief. En nu weten ze het allerbelangrijkste.'

'Wat is dat dan?' vraagt Jan.

'Ze weten nu uit welk nest je komt. Anders zouden mijn ouders nooit hun toestemming gegeven hebben voor onze relatie.'

Jan is stil. Ik ook. Over deze gebeurtenis moeten we allebei toch even nadenken.

'Weet je, Lies, hoe belangrijk deze baan voor me is? Het is precies de baan die ik nodig heb om bij m'n doel te komen. Ik ben brutaal geweest om zo gauw al te solliciteren naar Veenendaal in Amersfoort. Het is meteen de laatste springplank naar "Broese" in Utrecht. Dat is het hoogste niveau van de boekhandel en voor het uitgeverysvak. Je weet, daar wil ik mee naar Indië.'

'Oh, zeg ik, voor de uitgeverij kun je bij Veenendaal meteen al terecht. Dat zit daar ook in de familie.'

'Hoe ken je haar, Lies? Daar ben ik nu heel nieuwsgierig naar.'

'Dat begrijp ik,' zeg ik. 'Wel, toen ik vorig jaar belijdenis deed in de grote Hervormde kerk in Ermelo, waren we bij onze grootvader. En daar kwamen alle ooms en tantes, neven en nichten mij feliciteren. Ook oom en tante Zwaan, zoals mijn broers en ik hen van kindsaf noemen, met Suze. En Suze bracht Mien Veenendaal mee, waar we nog nooit van gehoord hadden. Suze stelde Mien voor als haar nieuwe vriendin, die ze op de Rode Kruis cursus in Amersfoort had leren kennen. Daarna heb ik Mien alleen nog een paar keer ontmoet op de verjaardagen van de familie Zwaan. Maar aan die vriendschap van Suze en Mien zit een heel mooi verhaal vast, waardoor ik weet dat de familie Veenendaal een fijne en ook bijzondere familie is. Als jij daar geweest bent, denk ik dat je iets van de sfeer daar geproefd hebt.'

'Ja,' zegt Jan. 'Nu je het zegt, heb ik dat.'

'Je komt daar dus in een warm, betrouwbaar en veilig nest Jan. Je zult je er thuis voelen. Het wordt tijd dat je me aan je ouders voorstelt, dan kun je gauw kennis maken met de familie van Suze Zwaan. Ze zullen het allereerst aan de beurt zijn.'

'Ja, daar wilde ik het vandaag met je over hebben. Mijn ouders willen dat ook graag. Ze hebben volgende week woensdagmiddag voorgesteld. Dan ben jij vrij, en hoeven we van het weekend niets te missen. Wat denk je ervan?'

'Ik vind het uitstekend Jan. Dat kun je afspreken. Dan hoor ik zaterdag wel hoe laat ik verwacht word.'

'Verwacht word? Ben je mal. Ik kom je halen. En dan gaan we samen naar Harderwijk. Ik ga mijn meisje voorstellen aan mijn ouders. Daar ben ik heel trots op Lies! Ik wil ermee geuren en heb er vaak van gedroomd! Dan zou ik haar onze villa laten zien. Van onder tot boven. En vooral de serre langs de hele zijkant van het huis. Ik zou alle jongens van het internaat de ogen uit steken. Het leven in het internaat speelde zich af in de serre. Uitgerekend de kant van de Leuvenumseweg. De serre, waar je al die jaren elke schooldag langs gefietst bent. Daar zou ik met mijn meisje zitten en me gelukkig voelen. Maar helaas. Dat deel van mijn droom zal nog lang moeten wachten. Tot na de oorlog. Want de Duitsers zitten er in.' Ik ben heel stil. Voor het eerst hoor ik Jan over zijn droom spreken. En merk ik iets van heimwee. De droom, die hij nu kan verwerkelijken. Maar het echte 'thuis', een belangrijk element in die droom, hebben de Duitsers ingepikt. Onverteerbaar. Hij is er echt boos om.

'Als de oorlog voorbij is, breng ik je alsnog officieel als mijn meisje in dat huis, Lies. Daar hoor jij binnen te komen. Zo lang duurt de oorlog niet.'

Ik ben diep ontroerd. Jan kan zijn gevoelens niet alleen goed tonen, maar ook onder woorden brengen. Even later durf ik voorzichtig te vragen of de Duitsers voor andere woonruimte hebben gezorgd. Dat zal wel niet, want ze namen alle grote villa's in beslag. En het internaat ligt precies tegenover de kazerne. 'Nee,' zegt Jan. 'Ze kwamen op maandag het huis officieel vorderen en we moesten er vrijdag uit zijn. Dat was in januari van dit jaar.'

'Dus jullie moesten in een paar dagen zien dat je ergens anders terecht kon en dan met alle jongens verhuizen. Dat is afschuwelijk. Waar moet je zo'n groot gebouw met zoveel kamers vandaan halen? Voor jullie gezin en ongeveer twintig jongens?'

'Wel, we konden naar het grote huis 'Witteveen' in Ermelo.

Je kent het wel. Vlak bij het 'Zendingskerkje'.'

'Ja, of ik dat ken. Het stond al een aantal jaren leeg.'

'De volgende dag, dinsdag, ging het al niet door. De Duitsers pikten het ook in.'

'En 'Mecklenburg' dan? Dat huis tegenover jullie op het kruispunt? Dat is nog groter.'

'Ook daar zitten de Duitsers nu. Op woensdag hadden we dus geen huis. En donderdag moesten we er uit. De Duitsers gaven geen uitstel. 's Avonds om tien uur kregen we een telefoontje van Professor Kohnstamm dat we in zijn zomerhuis "De Schapendrift" in Ermelo mochten gaan. Je weet wel, ongeveer drie kilometer van ons vandaan, midden in het bos tussen Harderwijk en Ermelo.'

'Ja, ik ken dat huis. Groot genoeg voor jullie. Maar waar moesten jullie zo gauw met jullie inboedel blijven? De Schapendrift heeft voldoende kamers én inboedel.'

'Oh, daar mochten we lang niet alles van meenemen. Het grootste deel werd ook geconfisqueerd. We mochten er blijven, tot we ergens anders iets geschikts konden krijgen.'

'Jullie zijn, met alle jongens en het gezin in één dag verhuisd? Ongelooflijk!'

'Ja,' zegt Jan. 'En de winter deed er nog een schepje bovenop. Later konden we een huis aan de Stationslaan huren. Waar we nu wonen. Het is een gewoon herenhuis. Veel te klein, zodat we maar een paar jongens kunnen houden. Daar breng ik je dus volgende week naar toe Lies. Begrijp je nu waarom ik een beetje gedesilluseerd ben? Maar het is toch heerlijk om met jou thuis te komen.'

De Doolhof

De volgende zondag gaan we naar De Doolhof.

'Lies, ik wil graag zelf het middelpunt vinden, want daar gaat het om'.

'Goed hoor,' zeg ik, 'maar je weet wat Mien Veenendaal gezegd heeft'

'Ja zeker, en ik weet ook dat ze gelijk heeft. Dat heb ik vijf jaar geleden ontdekt toen ik met mijn vader en alle andere jongens een excursie naar dit mooie Staverdense Kasteelpark maakte. We mochten niet in De Doolhof, omdat de tuinbaas, die ons rondleidde had gezegd dat dat veel te veel tijd kostte, en hij ons dan zelf er weer uit moest halen.' 'Ja, zeg ik, ik herinner het me nog heel goed. Ik was er toevallig ook, bijna elke zondagmiddag en toen ik jullie allemaal zag lopen, ging ik natuurlijk met jullie mee.'

'Mijn vader was erg boos op je,' zegt Jan. 'Hij vond het ongehoord dat je je met onze groep stiekem toegang tot het park had verschaft en bood de tuinbaas zijn excuses aan voor jouw aanwezigheid. Vooral toen jij de jongens voorstelde mee te gaan in De Doolhof. Dat vonden ze natuurlijk prachtig. De grootste helft liep achter je aan. De rest werd door vader tegengehouden.'

Zodoende heb ik toen de beroemde "grote mensendoolhof" niet gezien. 'Ja, zeg ik, ik voelde me net de rattenvanger van Hamelen. Ik heb nog nooit zo'n binnenpret gehad. Ik zorgde ervoor dat ik vliegensvlug in het middelpunt was, zodat ze me niet konden volgen en hoorde alles. Er zijn er maar een paar in dat middelpunt geweest. En toen ik je vader met de tuinbaas hoorde praten over mijn gedrag en de tuinbaas hem vertelde dat ik er altijd wandelde en overal vrije toegang had, had ik het gevoel dat hij het niet helemaal geloofde. 'Dat klopt', zegt Jan. 'Zonder het te weten heb je het hele tijdschema in de war geschopt. We hebben niet alles kunnen bezichtigen wat er gepland was. Het ergste was echter dat de tuinbaas toch zelf de jongens eruit heeft moeten halen. Toen mijn vader hem vroeg, waarom jij er niet uit kwam, zei die man tegen hem: 'Oh, ze is er allang vandoor via een verborgen openingetje aan de achterkant. Ik denk dat ze rustig bij mijn vrouw thee zit te drinken en mij straks zal vragen, hoeveel jongens er uit zichzelf zijn uitgekomen.' 'Ja' zeg ik. 'Dat heb ik gedaan. Toen ik hoorde dat je vader mijn aanwezigheid onbehoorlijk vond, ben ik verdwenen. Ik had immers niets met jullie te maken? Je vader is dit vast niet vergeten, denk ik. Nee Lies, vader is dit niet vergeten. Het is het eerste wat hij zich herinnerde, toen ik hem vertelde dat jij mijn meisje was en ik met jou wilde trouwen. En of je het gelooft of niet, we hebben er samen om gelachen. Maak jij je soms een beetje zorgen over de kennismaking met mijn ouders?' 'Ja,' zeg ik. 'Vooral sinds ik van jou heb gehoord dat de internaatjongens al hun belevenissen op school en in de klas aan tafel bespraken.'

Jan houdt me wat steviger vast en zegt lachend: 'Weet je dat je nu precies het bange, verlegen meisje bent dat voor het eerst naar de grote, onbekende school ging, waar ze niemand kent!'

'Hoe voelde jij je, toen je naar mijn ouders moest om 'mijn hand' te vragen? Je kon toen toch alleen maar hopen dat je geaccepteerd zou worden?'

'Je hebt gelijk. Ik vond het heel spannend. Het was geen kleinigheid.'

'Nou dan, nu ben ik aan de beurt?'

'Lies, je zult het fijn vinden, als je bij mijn ouders op bezoek bent. Kun je je voorstellen hoe nieuwsgierig

ze zijn. Mijn moeder heeft je nog nooit gezien. En mijn zus Bep heeft natuurlijk ook een duit in het zakje gedaan. Bep mag je graag, weet je. En Lies, we zijn samen! Ik stel mijn meisje voor!

'Ja, zeg ik, zó is het, Daar ben ik enorm trots op, weet je dat?'

'Dan gaan we nu de doolhof in,' zegt Jan. Hij is heel verbaasd, als hij erin is. De doolhof is al zo'n driehonderd jaar oud. Allemaal brede beukenhagen, van onder tot boven vol bladeren, zodat je elkaar niet kunt zien. Je kunt er niet doorheen kijken en ook niet overheen. De hagen zijn wel twee meter hoog. Daarom is het ook moeilijk, om iemand die er niet uitkomt of het middelpunt niet bereikt, te vinden. Ik laat Jan voorgaan en volg hem steeds. Na een poosje stel ik hem voor om niet langer te zoeken en samen direct naar het middelpunt te gaan. Dat is een kleine cirkel, waarvan de ingang ook de uitgang is. Jan is diep onder de indruk. Daar staat hij in die overweldigende natuur van Staverden, gevangen in een kleine cirkel, ingesloten door hoge, brede, ondoordringbare beukenhagen, waaruit hij heel moeilijk ontsnappen kan. 'Lies, wat is dit eenzaam. En benauwend. Ik voel me alsof ik in een labyrint ben terechtgekomen.'

'Wat een geluk dat je een touw hebt meegenomen om er weer uit te komen.'

'Een touw?' 'Ja, dat ben ik toch? Kom, we gaan eruit. Dat kan korter dan erin.'

Ik had niet gedacht dat de cirkel in de doolhof zo'n indruk op Jan zou maken. Hij is zeer voldaan, die doolhof gezien te hebben. We wandelen weer door bos en hei, langs de witte pauwen en de ijskelder, langs boerderijen en arbeidershuisjes, tot we tegen etenstijd weer thuis zijn. Een heerlijke zondag.

De doolhof in het park

Foto: Optica Foto Gerrit v.d. Veen, Nijkerk

Jan brengt zijn meisje thuis

Het is zover. De dag, waar ik tegenop zag. Maar nu het zover is, niet meer. Nieuwsgierig ben ik. Heel nieuwsgierig. Het is de bedoeling dat ik er om een uur of vier, theetijd, zal zijn en ook blijf eten. Dat kan eigenlijk ook niet anders, want Jan moet twee uur fietsen, heen en terug, om me te halen en dan nog eens hetzelfde om me weer terug te brengen. Het is weer prachtig, warm en zonnig weer. Deze fietstocht is voor mij heel bijzonder. Vanaf mijn twaalfde jaar heb ik hem altijd alleen gefietst. En dit is de eerste keer dat ik hem niet alleen fiets. En wel met mijn "Jan". Een blijde tocht. Jan merkt het op. 'Het geluk straalt van je af,' zegt hij. 'Ben je zo blij? Waarom? Je zag er toch een beetje veel tegenop?' 'Nu niet meer,' zeg ik. 'Weet je dat dit de eerste keer is dat ik deze tocht niet alleen hoef te fietsen. Ik voel me zo diep tevreden met jou naast me. Zo vertrouwd en veilig. Er kan me niets gebeuren. Het is net of de bomen, de struiken en de bloemen langs de weg ook blij zijn me zo terug te zien. Alsof ze ook tevreden zijn.'

'Ik ben ook zo blij, Lies. Dit is weer een stapje verder naar het leven van ons samen. Naar onze toekomst.' Als we Harderwijk naderen kijken we allebei met weemoedige gevoelens naar het grote hoekhuis op het kruispunt, het internaat met de mooie serre. Daar zouden we nu naar binnen moeten gaan, maar de Duitsers zitten erin en we rijden dus door. Nog even over het spoor en we zijn er. Zijn vader en moeder zitten gezellig buiten met de thee op ons te wachten. De begroeting is heel hartelijk en ik heb helemaal niet het gevoel bij onbekende vreemde mensen te komen. Het leuke is dat ze me feliciteren met mijn geslaagde examen en mijn eerste baan bij mijn vader. En ze willen alles weten over de verhalen, die ze van Jan gehoord hebben. Zo'n leven in een haast middeleeuwse maatschappij en dan toch zo goed functioneren in de gewone maatschappij verwondert ze een beetje. En Mama zegt dan dat mijn ouders daar met mijn opvoeding toch terdege rekening mee hebben moeten houden. 'Dat hebben ze ook,' zeg ik. 'Ik heb vanaf mijn kleutertijd een voorbeeldfunctie moeten vervullen. Toen ik zes jaar werd, moest ik natuurlijk net als alle kinderen van zes jaar worden ingeënt tegen pokken. Al die pachterskinderen, die nog nooit van de boerderij af waren geweest, waren doodsbenaamd en verscholen zich achter hun moeders vele rokken. Dat maakten vader en de ouwe Elspeetse dokter ieder jaar mee. En nu moest ik het voorbeeld zijn. Er werd me dus verteld, wat er ging gebeuren en

Het internaat, Jans ouderlijk huis

dat alle lotgenootjes er heel erg bang voor waren en altijd vreselijk huilden en tegenstribbelden. Nu moest ik ze laten zien dat het helemaal niet erg was. Dus: ik mocht niet huilen. Ik zou het eerst aan de beurt zijn om een goed voorbeeld te geven. Dat stelde me natuurlijk juist niet gerust. Maar mijn vader is er goed in op je gemoed of je trots te appelleren. Het is toch heerlijk, als je vader je een grote meid vindt en trots op je is? Dat werkte prima. Maar ik ben het toch nooit vergeten. Het is als een film met alle gevoelens die erbij horen in mijn herinnering gebleven. En zo werd mijn gedrag dus altijd gekoppeld aan die voorbeeldfunctie en getoetst in de schaarse omgang met de bewoners van "Huize Leuvenum" en "Kasteel Staverden" Zoals Jan voor mijn vader en moeder een "onbekende" was bij zijn eerste bezoek, ben ik hier juist een "bekende" vanwege de gemeenschappelijke schoolervaringen van hun kinderen en internaatjongens en mij. Er werden dan ook vele herinneringen aan onze schooltijd gedeeld. Die schooltijd is nog maar net twee jaar geleden. Als Jan en ik 's avonds vertrekken, wordt meteen een afspraak gemaakt, mede op verzoek van mijn ouders, voor een bezoek in Leuvenum.

Op bezoek in Leuvenum

Het is zover. De ontmoeting van beide ouderparen in Leuvenum. Zoals de traditie voorschrijft bij de ouders van het meisje. Ze komen met de bus. Het is zo warm dat we de tuinstoelen verplaatst hebben naar de voorkant van het huis, aan de noordkant.

Mama is nog nooit in deze richting geweest en is verbaasd over de mooie route. Het is warm. Een glas ranja doet haar goed. Vooral het koude pompwater bij de school naast ons, is veel kouder en lekkerder dan het leidingwater uit de kraan in Harderwijk. Hier bestaat geen leidingwater. We hebben in huis wel kranen in de keuken en een wastafel op de slaapkamer van mijn ouders. Maar dat water wordt elektrisch opgepompt en opgeslagen in een tank in de kelder. Ze laat duidelijk blijken, hoe verrast ze is over de ruimte om ons huis, de grote dennen, onze eigen moestuin, het bos en de hei er omheen. 'Jan heeft er niets te veel over opgeschept,' zegt ze. Ze geniet er van. Ja, en waar wordt nu over gepraat? Over Jan en mij natuurlijk. De vaders kunnen het al goed samen vinden. We hadden niets anders verwacht. En de moeders? Jans moeder stelt voor dat wij om de beurt het weekend in Leuvenum en Harderwijk doorbrengen. Mijn moeder is stomverbaasd. Dat kan niet. Haar protocol is totaal anders. Niet aan te tornen.

'Voor het huwelijk is het niet geoorloofd dat twee jonge mensen onder één dak slapen,' zegt ze. Daar ligt de bom. De vaders staken abrupt hun gesprek. Jans moeder zit met open mond. Jan ook. Ik niet. Ik heb toch nooit anders gehoord. Maar ik schrik er wel van dat dat mooie voorstel meteen de kop ingedrukt wordt. Intussen zit ik me een beetje te verkneukelen over dat verschil van opvatting. En spannend is het. Mijn moeder zal niet opgeven. Jans moeder ook niet. Het zijn twee kanjers. Ik weet dat mijn vader in het geweer zal komen en mijn moeder ompraten. Maar wat voor argumenten heeft hij? Ik weet er wel een paar en Jans vader ook. Maar ja, wat begin je met argumenten tegen een zeer strenge ongeschreven sociale wet? Temeer nu ik nog net niet eenentwintig jaar ben. Dat wordt een spannend gesprek. Gelukkig weten beide vaders klaar en duidelijk aan moeder te vertellen dat, nu ze beiden hun toestemming hebben gegeven voor onze omgang met elkaar, ze ons daarvoor ook ruimschoots de kans moeten geven.

'En,' zegt Jans vader. 'We willen zelf ook graag het meisje van onze zoon, onze toekomstige schoondochter goed leren kennen. Daarvoor is één zondagmiddag in de veertien dagen niet voldoende, als de morgen al in beslag genomen wordt door de kerkgang.' Dat werkt. De vaders winnen zonder slag of stoot en ze laten de beide moeders uitmaken, waar ons weekendverblijf, het eerste, aanstaande zondag, zal plaatsvinden. Jans moeder zegt dat ze vindt dat zij eerst aan de beurt is. En mijn moeder stribbelt weer tegen. Wat gebeurt hier nou eigenlijk? Jan en ik staan volledig buiten spel, Jan is gast en kan dus niets zeggen. Maar ik pik het niet langer en wacht niet op het verlossende woord van vader. 'Moeder' zeg ik. 'We zijn het weekend meteen in Harderwijk. Jij hebt Jan al bijna twee maanden elke zondag gezien. Nu is de tijd dat zijn ouders en ik elkaar ook leren kennen. Ik ga vrijdag na schooltijd naar Harderwijk en kom maandagmorgen weer terug.'

Moeder begrijpt het en stemt er mee in. Ze vraagt of ik nu een tweede kopje thee in wil schenken, waarna Jan en ik ook kunnen deelnemen aan de conversatie. Heel gezellig. Jans ouders verbazen zich erover dat we nu al een hele tijd aan de grindweg zitten en dat ze nog niets voorbij hebben zien

komen. Geen auto, noch een fietser of voetganger. Het enige wat ze horen is ver aan de overkant een blaffende waakhond, een koeienbel vanuit de Kasteelwei en vogels. Hoewel deze zich met deze zomerhitte ook rustig houden.

'Ja,' zegt vader. 'Er is hier geen verkeer. Iedereen is op het land aan het werk en hebben niets met de weg te maken. Er zijn in de verre omtrek geen autobezitters. De familie's Jacob en de familie Sandberg hebben een auto. Maar die gaan meestal in een andere richting en komen dus hier niet langs. Alleen de bus van Jan en Lies komt een paar keer per dag langs. Die rijdt de route Harderwijk-Apeldoorn vier maal per dag. Dat is alles'. 'Het lijkt wel een onbewoonde wereld' zegt Jans vader. 'Jan heeft het me wel verteld, maar de werkelijkheid is toch heel anders. Ik geloof niet dat ik zo zou kunnen wonen'. Zo gaat de tijd om en gaan Jans ouders terug naar huis. Iedereen heeft een goed gevoel na deze ontmoeting. Er is voor ons allemaal duidelijkheid geschapen.

Jan blijft. Hij is op de fiets gekomen. Terwijl moeder en ik voor het eten gaan zorgen, blijven hij en vader gezellig samen praten. Jan vindt dat heerlijk. Nu de zon iets naar het westen is opgeschoven kunnen we lekker opzij van het huis onder de dennen "buiten eten". Na het eten stuurt pa ons weg. 'Gaan jullie maar een mooi plekje opzoeken om over vanmiddag te praten. Ik help moeder wel met de afwas.' Daar gaan we dan. Wat zijn we blij. Wat zijn we gelukkig.

'Jij weet niet, wat je overkomt, hé. Je bent nog steeds sprakeloos,' zegt Jan. 'Ja,' zeg ik 'en jij?' Ik eigenlijk ook. We wandelen stevig door het bos, over de sloot naar de weiden, waar tot het donker de boeren druk zijn met het binnenhalen van hooi en langs de golvende korenakkers met rogge. We hoeven helemaal niet meer te praten, zijn alleen maar gelukkig. Als we weer thuis komen, drinken we allemaal nog een kopje koffie en dan moet Jan naar huis. We zeggen nu niet meer tot zondag, maar tot vrijdag en dat is al over twee dagen. Wat is het leven wonderlijk, heerlijk en nu onbezorgd!

Samen op de divan

Muziek

Jan heeft zijn viool en stapels muziek voor piano en viool meegebracht naar Leuvenum. Stapels! Nu we hele weekends bij elkaar zijn, is er meer tijd om te spelen. Het is niet altijd mooi weer om te wandelen. De viool blijft in Leuvenum. In Harderwijk is er niet zoveel gelegenheid om rustig samen te spelen. We zijn allebei heel nieuwsgierig hoe het zal gaan. Ieder geeft zijn eigen uitdrukking aan het muzikale spel. Zal dat klikken? Voor mij zal het vreemd zijn, begeleidingsmuziek te spelen. Dat betekent "begeleiden". En dat is heel iets anders dan zelf het hoofdmotief te spelen. Vol verwachting beginnen we met een menuet van Bocherini. En voor het eerst hoor ik, hoe Jan speelt. Hoe hij een melodie laat leven; welk gevoel hij daarmee oproept. Want dat is musiceren. En het bevalt me uitstekend. Daar kan ik wat mee. Trouwens, tijdens het samen zingen van de mooie duetten van een zekere Abt, (de naam herinner ik me niet goed meer) met pianobegeleiding had ik al een voorproefje gehad. Jan gaf zelf al te kennen dat we op dezelfde manier onze gevoelens in de melodie tot uiting lieten komen. Maar een violist begeleiden is wel iets anders dan solo spelen. Begeleidingsmuziek is ondergeschikt aan de melodie, moet zich volledig aanpassen aan de eerste viool. En die speelt Jan, niet ik. Het is echt een belevens voor mij. Het is nieuwe muziek om te spelen. Alsof je de tweede stem van een lied moet zingen zonder de andere stem. Dat ligt zo totaal anders in het gehoor. Zo'n melodie loopt niet altijd. Daar moet je je innerlijk gehoor bij gebruiken. Ik bedoel dat je die hoofdmelodie tijdens het zingen of spelen in gedachten erbij moet horen. En dat kan ik goed. Toen mijn muzieklerares op de Kweekschool dat merkte, heeft ze daar bij mij apart veel aandacht aan geschonken. Dat komt me nu goed van pas. Jan merkt dat heel goed. Het is heerlijk samen aan een mooi muziekstuk te werken. Het valt ons op hoe fijn we elkaar aanvoelen bij het leggen van accenten, bij vertraging of versnelling en ik had nooit gedacht dat het kon bestaan, je zo gemakkelijk, haast automatisch aan te passen aan de ander. Omgekeerd kan Jan dat ook. Nergens zijn we zo samen één als bij het musiceren. Gelukkig houden Pa en Ma ook veel van muziek. Ze genieten ervan, als wij zo samen oefenen en experimenteren met onze muziek tot we er tevreden over zijn. De muziek wordt heel bijzonder voor ons. Er gaat geen weekend bij ons thuis voorbij zonder vaak de hele zondag of zaterdagavond te spelen of te zingen. Maar dan wel graag met ons tweeën. Er bestaat dan geen wereld meer voor ons. Geen verleden en geen toekomst. Geen zorgen of wat dan ook. Dan zijn we samen één persoon. Niet te scheiden, onschendbaar. Jan zegt: 'Lies, dit is een wonder. Ik heb nooit kunnen bedenken dat zo'n gevoel van helemaal in elkaar opgaan zou bestaan. Dat wij dat hebben Lies, zegt duidelijk dat we bij elkaar horen. Denk je dat we ooit zonder onze eigen muziek zullen kunnen leven? We zullen er altijd naar verlangen. We zullen dit gevoel nooit meer kwijt raken. Dit is helemaal alleen van ons. Niemand zal daar kunnen binnendringen. Je weet niet half wat ik voel, als ik jou hoor zingen of spelen. Bij jou gaat dat ook zo, hè. Ik neem je, als de oorlog voorbij is mee naar concerten. Wat zullen we daar van genieten. Dat is iets wat bij mijn toekomstdroom hoort, meisje, Ik ben zo blij dat het voor jou ook zo veel betekent.'

'Ja, Jan,' zeg ik. 'En dan hoop ik dat er muziek van onze lievelingscomponisten gespeeld wordt. Liebesfreud van Fritz Kreisler en voor jou Erlkönig van Schubert.'

Jan is in gevaar

Op een zondag vraagt Pa plotseling aan Jan, of hij 's avonds laat, als hij weer naar huis fietst, wel eens wat hoort in de struiken aan de kant van de weg. Ik schrik! Ik weet wat Pa bedoelt. Dat ik daar zelf niet aan heb gedacht. Er dreigt gevaar. En Jan bevestigt mijn vermoeden. Ja, hij merkt in de buurt van herberg "De Zwarte Boer" nogal eens geritsel en gemompel. Waarom vraagt u dat? zegt Jan. Pa kijkt mij aan. Jan ook. Hij ziet dat ik geschrokken ben. Dat maakt hem ongerust. Vooral als pa tegen me zegt: Heb jij daar nooit aan gedacht? Ik schud met mijn hoofd. Waaraan? vraagt Jan. Pa en ik weten niet goed, hoe we hem vertellen waar we bang voor zijn. Dan zegt pa hem, wat wij vermoeden. Ja Jan, ik moest er ineens aan denken dat je wel eens in gevaar kon zijn. Je moet weten dat de jongens van Leuvenum en Staverden het niet accepteren dat een buitenstaander omgang heeft met een meisje uit deze gemeenschap. Die vrijer wordt 's avonds laat opgewacht en behoorlijk afgetuigd. Die komt er beslist niet zonder kleerscheuren van af. Natuurlijk geldt dat voor de boerenmeisjes en niet voor Lies. Maar ineens becroop me het gevoel dat dat toch wel anders kon zijn. Jouw antwoord bevestigt mijn vermoeden. Jan kijkt me met vragende ogen aan. Kan ik vanavond niet naar huis? Ik weet zo gauw geen antwoord. Jawel, zegt Pa. Maar niet alleen. Lies brengt je weg tot voorbij Ullerberg. Ze doen het niet buiten de grens van deze landgoederen. Geen sprake van, zegt Jan. Ik sta niet toe dat zij dan alleen terugfietst. Zij loopt geen gevaar, Jan. De jongens zullen vanavond weer ergens staan en ze mogen in geen geval in de gaten hebben dat we iets vermoeden. Het is heel normaal als Lies nog een eind met je mee fietst. Dat is het niet, als ik het doe. We moeten goed bedenken, hoe we er een eind aan maken. Ik wil beslist niet dat Lies dat doet. Ik heb geen rust, als ze terug gaat. Je hoeft je echt niet ongerust te maken Jan. Lies is veilig en jij niet. We weten wat er dan gebeurt. Het is onze Jan al een keer overkomen, toen hij na een jaarfeest van de jongeling- en meisjesvereniging in opdracht van mij een meisje uit Speulde naar huis moest brengen. Ze hebben hem in het prikkeldraad gegooid en meer. Ook zijn zondagse pak was behoorlijk beschadigd. Als zoiets jou nu ook zou overkomen, zou je een nieuw pak moeten kopen en dat is zelfs niet met textielbonnen nog te krijgen zolang de oorlog zal duren. Dus, vanavond gaat Lies een eind mee. Jan weet niet wat hij hoort. Dit is heel moeilijk voor hem. Hij sputtert tegen en zegt: 'Daar kan ik toch niet mee akkoord gaan. Een jongen behoort zijn meisje te beschermen en niet omgekeerd. Wat een gênante vertoning.' Het kost ons heel wat moeite, hem te doen geloven dat hij werkelijk in gevaar kan zijn. Tenslotte merkt hij toch, hoe ongerust pa, moe en ik zijn geworden. Het eind van het liedje, dit valse liedje is dat Jan om 8 uur al wil opstappen, zo dat ik dan niet in donker alleen terug hoef te rijden. Een lumineuze oplossing voor zijn probleem met mijn veiligheid, waarvoor hij zo graag de eindverantwoordelijkheid draagt. Het geeft me een heel warm gevoel. En ik begrijp zijn dilemma. Het is en blijft gênant, ook voor mij. Maar de vlieger gaat niet op. 'Nee,' zegt pa. 'Je moet op je gewone tijd gaan. Dat is omstreeks tien uur, als het al donker is.' 'Nee, ik wil niet dat Lies alleen in donker dat hele eind van Ullerberg naar hier terug rijdt.' 'Dat heeft ze al jaren gedaan, Jan. Als ze meedeed aan een schoolfeestje of de avond van Koninginnedag, was er heus geen schoolkameraad, die haar 10 km. ver door deze eenzaamheid naar huis begeleidde.'

'Dat is waar,' antwoordt Jan. 'Daar hebben we ons op school ook altijd over verbaasd. Maar nu ben

ik er verantwoordelijk voor en ik vind het een heerlijke plicht. En pa, ze heeft me zelf verteld dat ze bang is.' Natuurlijk, het zijn geen leuke situaties. Ik heb altijd geweten dat deze dingen haar te wachten stonden. Daarom heb ik haar van kleins af getraind in "zich verdedigen" zonder aan te geven waarom. Zo was het dus gewoonte om na het avondeten even met mij te stoeien. Jantje en Liesje vonden dat prachtig. Daardoor oefende ze ongemerkt de techniek van duwen en vastgrijpen en ontwijken. Echt vechten. Toen ze een jaar of 8 was, heb ik de schooljongens gezegd dat ze geen clementie met haar hoefden te hebben, als ze ruzie hadden. Want zo klein als ze was, maakte ze behoorlijk misbruik van haar status "Lize van de Meester". Doordat er maar een miniem aantal meisjes waren, is ze eigenlijk alleen maar met jongens opgegroeid en met hun spelletjes. Later moest ik haar waarschuwen voor stropers en landlopers (zwerfers) en leerde haar wat ze moest doen als ze door zo iemand werd gemolesteerd. Ik liet haar oefenen heel hard te gillen, ook als in de verre omtrek niemand je zal kunnen horen. De aanvaller met twee vingers van één hand in zijn ogen te steken. Daarvoor tekende ik een gezicht op ware grootte en hing dat buiten aan de waslijn.' Jan zit ademloos te luisteren.

'Dan moet ze goed weten dat ze het nooit kan winnen. Dus moet ze de aanvaller in zijn gezicht beschadigen. Liefst tot bloedens toe krabben. Dan is hij achteraf altijd te vinden. Dit is voor haar altijd een spel geweest. Als ik haar had uitgelegd, waar het echt voor nodig was, zou ze alleen maar banger geworden zijn. En dat werkt altijd verlamdend. Binnen deze gemeenschap is ze één van hen en zal dus altijd in de gaten gehouden worden en beschermd. Voor zover heeft ze dus, ook nu, een zwerm van behoeders. Onzichtbare bescherming heet dat. Toen ze ten slotte naar het Lyceum ging, werd het anders. Ik hoefde haar niet aan te moedigen, lid te worden van jullie hockeyclub. Mijn aandacht ging uit naar de hockeystick. Dat moest haar verdediging worden. Die moest ze dus te allen tijde op de fiets bij zich hebben. En daarvoor heeft ze een sabelklem aan haar stuurstang, waar de stick in geklemd wordt en waar je hem met een korte ruk zo uit haalt, als hij dienst moet doen. Dat is twee keer gebeurd. Eén keer op de terugweg van school. Een stroper, die konijnenstrikken aan zijn stuur had hangen. En nog een andere keer midden op de hei tussen Putten en Staverden. Ze heeft ze allebei onmiddellijk met de hockeystick uit het zadel gewerkt, nog voor ze er erg in hadden. En nu zal ik je vertellen, waarom ik een vermoeden heb, en Lies ook dat jou iets kan overkomen.

Er zijn hier in Leuvenum, met Lies meegeteld, maar drie meisjes van haar leeftijd. Toen die drie een jaar of veertien waren, kregen de jongens aandacht voor ze. Ze hadden dus op zaterdagavond en 's zondags niets anders te doen, dan als maar achter die meisjes aanlopen. Lies had ook niets anders te doen dan op zondagmiddag te gaan wandelen. Alleen, want er was niemand anders. En na een lange tijd kreeg ik hetzelfde vermoeden, wat ik nu in verband met jou breng. Dus vroeg ik haar, of die jongens ook achter haar aan liepen op haar verre tochten door bos en akkers. Ze had nergens erg in, zei dat ze alleen maar achter Aaltje en Willempje aan zaten en dat zij ze nooit zag of hoorde. Nog geen week later komt ze terug van de hockeyclub en staat de hele troep langs de weg in het bos hier naast de school. Terwijl ze langs fietst, hoort ze een van de jongens zeggen: 'Jongs, moe'n we die deern altied mar laoten gaon?' (Jongens, moeten we die meid altijd maar laten gaan?) Ze stapt meteen van de fiets en zegt tegen ze: 'Als één van jullie het waagt om nu één stap naar voren te komen, dan sla ik,' en ze trekt tegelijk haar stick uit de sabelklem. Dat neemt Wouter Koekoek, de belhamel, niet. Hij zegt:

'O, doch ie dat?' (O, dacht je dat?) en stapt uit de groep.' Jan lacht ineens en zegt: 'Ik zie het gebeuren. Nog voor hij zijn voet op de grond zet, heeft ze hem al geraakt.'

'Ja,' zeg ik dan eindelijk. 'Ik zat alweer op de fiets. En er was niemand, die zich er mee bemoeide. Ik heb nooit ergens last van gehad en de kameraadschap is gebleven, ondanks dat hij een paar dagen een pijnlijke enkel had.' 'Zie je nu Jan,' zegt pa. 'Waarom ik ongerust ben? Het is een uitdaging voor ze om jou als indringer ook te pakken te nemen. Maar ze durven nog niet. En daarom gaan we er niet op zitten wachten.'

We voelen ons allemaal ongemakkelijk. Maar pa en ik zijn wel blij dat we het nog op tijd onderkend hebben. Er is wat aan te doen. Natuurlijk. Maar het gaat er om er een eind aan te maken zonder versterking van de relaties. Deze avond kruipt de tijd. Pa stelt voor dat Jan en ik gaan spelen. Fijn, muziek is de allerbeste afleiding voor ons. En het werkt. Onze gedachten komen weer tot rust. Om 10 uur vertrekken we samen. Als we door de buurtschap fietsen merk ik helemaal niets van eventueel onraad op de plekken, waar ik dat kan verwachten. Alleen het feit dat de jongens niet in de buurt van de herberg de Zwarte Boer rondhangen, alarmeert me een beetje. Maar ik zeg niets tegen Jan. Ze hangen deze keer misschien bij de poort van Kasteel Staverden. Dat is ook hun vaste plek. Als we ver genoeg zijn, ga ik weer terug. Maar eerst leg ik Jan uit dat hij echt niet zo ongerust over mij moet zijn, want daarmee zet hij me in een kooitje. En zo mag mijn leven niet veranderen. Ik ben een vrije vogel, die heel goed voor zichzelf kan zorgen. Jan snapt het. Ja, zegt hij, je bent een boskind, mijn boskatje. Ik beloof je dat ik je alle ruimte laat. Alleen... alles, wat ik vanavond gehoord heb, maakt me wel erg ongerust. Ik zou graag deze zaak zelf oplossen. Maar ik weet dat je vader goede redenen zal hebben me dat niet te laten doen. Ik hoop dat jullie het voor elkaar hebben, als ik zaterdag terug kom. En we nemen afscheid. Als Jan de volgende zaterdagavond om een uur of acht weer komt ben ik niet thuis. Ik ben naar het Kasteel, omdat pa en ik hebben bepaald dat het in de eerste plaats een zaak tussen ons jongelui is en we dus zelf in 't geweer moeten komen. Dat betekent dat ik het initiatief moet nemen, proberen het zelf op te lossen. Alleen jijzelf kunt dat doen, zegt pa. Ik ben het roerend met hem eens. Ben er zelfs blij mee. Dat zaakje knap ik graag zelf op. En dus ben ik, als Jan komt, niet thuis. Want ik moet die jongens spreken, voor ze morgenavond iets zouden kunnen uithalen. Terwijl ik weg ben, vertelt pa aan Jan waarom ik er niet ben. Een spannende avond. Jan is zeer ongerust, maar pa en moe ook. Alleen ik niet. Let op jongens, ik kom zelf. Als ik weer thuis kom, zien ze aan mijn gezicht dat alles in orde is. Vertel! Zeggen ze alle drie. In de tussentijd heeft Jan zijn warme maaltijd gegeten en staat de koffie klaar. 'We hebben gelijk gehad pa,' zeg ik triomfantelijk. 'Dat dacht ik wel. Jan en ik zijn allebei gaan kijken, of je misschien de hockeystick had meegenomen, maar hij was nog op zijn plaats in de schuur. Dat maakte ons een stuk geruster.'

'Maar ik heb hem wel gebruikt!'

'Hoe bedoel je?'

'Wel, toen ik Jan vorige week begeleidde, wees hij me precies de plek aan, waar hij nogal eens geritsel hoorde. En dat was, je kunt het wel raden, bij die oude waterput. Toen was ik er van overtuigd dat ze daar toch waren en plannen smeedden. Dus confronteerde ik ze onmiddellijk met een beschuldiging van hun plan. Ze keken zo verbouwereerd, toen ik afstapte daar voor de poort, waar ze met een stuk of tien stonden, en tegen mijn bagagedrager gingen leunen. Ze wisten geen woord te zeggen. Er werd

niets ontkend. Ze stonden alleen maar naar elkaar te gluren. Ik heb ze gezegd dat ze zich gedroegen alsof ze verliefd op me waren en dus jaloers op mijnheer van Benthem.'

'Goed zo,' zegt pa. 'Nu weten ze meteen hun plaats en welk gedrag er van ze verwacht wordt. Fij bent Lize van de Meester voor ze en Jan is mijnheer van Benthem. Wat zei je verder?'

'Dat ze de keus hadden tussen hem wel of niet te accepteren in onze gemeenschap.' Ik zei: 'Denk er goed over na, want ik heb mijn hockeystick nog. En toen ging de kogel door de kerk. Wouter Koekoek, de grote belhamel, ging voor de groep staan en zei: oei, jongens, laon we 't mar niet doen, want ik veul het nog. (Oei jongens, laten we het maar niet doen, want ik veul het nog).'

'En wat zei jij toen?'

'Tot morgen in de kerk. En ik laat hem weer alleen naar huis gaan. Hun houding liet zien dat het spel over was. Nu we hen betrappt hebben, is de pret er van af.'

'Gelukkig. De zaken zijn weer normaal. In feite mogen ze je, Lies. Dit gedrag waarderen ze.'

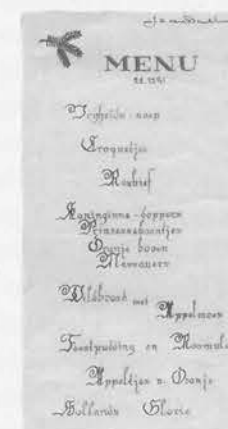
De volgende morgen, net voor we de kerk in gaan, stapt Wouter Koekoek op Jan af en zegt: 'Mijnheer van Benthem, we zullen er voor zorgen dat u niets overkomt.' Nu is Jan ingeburgerd. Heerlijk.

Verloving, 22 december 1941

De zon schijnt in ons hart en iedereen mag het zien. Ons geluk kan niet op. We vertellen elkaar onze toekomstdromen en smeden ze samen tot één droom. We luisteren gretig naar elkaar, als we wandelen en op allerlei mooie plekjes uitrusten. Een heerlijke tijd. Jan wil dolgraag kinderen en ik ook. We spreken zelfs over hun opvoeding. Zullen we onze toekomstige meisjes toestaan een lange broek te dragen? Dat vinden we eigenlijk een beetje onbehoorlijk. Ze mogen wel sokjes dragen. En ze mogen ook sporten. We hopen vooral dat onze kinderen graag zullen musiceren. Ons leven is wel drastisch veranderd en Jan heeft het zeer naar zijn zin bij Veenendaal in Amersfoort, studeert intussen ijverig voor zijn laatste diploma voor het vestigen van een eigen zaak. Zelf ben ik tot september bij Pa op school. Daarna werk ik tot december op een school in Ermelo. Tevens ga ik een opleiding volgen voor het lesgeven in muziek aan de Volksmuziekschool, die in de grote steden al is opgericht. Die opleiding, met onder anderen zangles, volg ik bij mijn muziklerares van de Kweekschool in Apeldoorn, op zaterdagmorgen. Intussen komt het idee van verloven aan de orde. We vinden dat mijn 21ste verjaardag, op 22 december daar een uitstekende gelegenheid voor is. Mijn ouders hebben geen bezwaar. Maar Jan zijn ouders moeten er nog eens over denken. Ze vinden dat we een beetje hard van stapel lopen. En ze hebben ook nog andere zorgen. Hun oudste dochter, Riet, wil namelijk ook verloven met haar Wim, die ze al een paar jaren kent. Ze vinden dat die voor gaat. Dat begrijpen we. Maar als we dan merken dat Riet en Wim het samen nog niet zo helemaal eens zijn, vinden we dat we daar niet op hoeven te wachten. De discussie wordt wel een beetje moeilijk. Papa en mama geven ons, wat dat betreft niet helemaal ongelijk. Ten slotte draait het er op uit dat we ons toch mogen verloven. Onze eerste stap is: ringen kopen. We gaan naar de juwelier om ze uit te zoeken. Dat hadden we gedacht! Maar zo eenvoudig is het niet. Goud kun je niet meer zo maar kopen, zegt de juwelier. En ... is wel ontzettend duur geworden. Er is maar één mogelijkheid. Verplicht goud in leveren en een kleine rest duur bijbetalen. Met die boodschap stuurt die juwelier ons terug. Onze beide families zijn stomverbaasd. Dat is nieuw. Maar we worden allebei fantastisch geholpen. Jan krijgt gratis oude gouden tanden en kiezen van ooms en tantes en ik een verlovingsring van mijn ongetrouwde Tante Bertha. Dat is toch geweldig! Zo komen we aan onze ringen. Wat een kostbaar bezit. Op een dag zegt Moeder tegen me: We moeten het eens over je uitzet hebben. Ze bedoelt de linnenuitzet, waar het meisje voor moet zorgen. Dat is niet mis. Het bevat van alle huishoudelijke textiel één of meerdere dozijnen. Van lakens, slopen tot en met vaatdoekjes. Alleen dweilen kunnen minder en tafellakens, liefst damast. Men hoort daarmee na de officiële verloving te beginnen. Maar, zegt Moeder, het lijkt me beter daar nu niet meer op te wachten. Alle textiel is op de bon of helemaal niet meer te krijgen. Dat klopt. In heel Ermelo, Harderwijk, zelfs in Apeldoorn is niets meer te bemachtigen. Ten einde raad gaan we het maar in Garderen proberen. Daar heeft een verre verwant van Moeder een textielzaakje. En ja hoor, Hendrikus Bokhorst heeft het nog. Het is wel het laatste, maar het is "kwaliteit" iets anders wordt daar nooit verkocht. En zo kom ik, net als met de "ringen" op het nippertje nog aan mijn uitzet. Een grote hoeveelheid, gebaseerd op een gezin van vier personen en voor vele, vele jaren. Wat een belevenis. Dit is een soort bruidsschat. Zo was het vroeger in Moeders familie. En mijn ouders geven mij dit graag, van ganser harte

cadeau. Vol trots laat ik het Jan zien. Hij is zeer verbaasd. Van zo iets heeft hij nog nooit gehoord. Hij vindt het geweldig en zegt: wat een heerlijke verantwoording krijg ik daar op mijn schouders. Ik ben met jou eigenlijk echt in een sprookje beland. Wat moet ik daar tegenover inbrengen? Haar een goed gezin geven en zorgen dat ze niets te kort komt, zegt pa. Graag, zegt Jan. Het is net of we hoe langer hoe meer vaste grond onder onze voeten krijgen. Intussen wordt er natuurlijk ook een programma voor onze verloving besproken. Het overleg met beide ouderparen en ons loopt gesmeerd. De 22ste december valt op een maandag. Die dag wordt in Leuvenum gevierd met een huisdiner voor ouders, broers en zussen. De volgende dag hebben we in Harderwijk bij Jan thuis, een receptie van 7 tot 9 uur. Het station en de bushalte zijn maar een paar honderd meter van het huis verwijderd, zodat velen de mogelijkheid hebben daar te komen. Iedereen is op openbaar vervoer aangewezen. En dan is Leuvenum onbereikbaar in de avond. Verder blijft alles voor ons geheim. We hoeven alleen maar voor verlovingskaartjes te zorgen. Onze eerste officiële daad. Het gaat echt worden. Zo nadert de grote dag. s Morgens komt Jan naar mijn kamer met een heel kostbaar verjaarscadeau voor mijn 21^e verjaardag. Hoe heeft hij het gevonden. Een doos met 12 zilveren theelepeltjes met verschillende bloemmotieven. (Ze zijn nu, in 2005, nog in gebruik). Ook zilver is bijna niet meer te krijgen, maar je hoeft er niet voor in te leveren, zoals bij de ringen. Ik ben er heel blij mee. Hoe voel je je nu je meerderjarig bent? vraagt Jan. Dat weet ik niet, Jan, want dat is vandaag niet het belangrijkste. Je hebt gelijk. Kom maar, dan gaan we fijn samen op je bed zitten. Ik kan ook niet langer wachten op ons grote ogenblik. Nu haalt Jan het doosje met de twee gladde gouden ringen tevoorschijn. En volgt het traditionele, gelukzalige ritueel der ringen, waarbij we in feite, wat ons betreft, serieuze huwelijksbeloften afleggen. Zo blijven we zitten met stralende ogen en stil over dit wonder. We mogen nog niet naar beneden. We hebben het consigne gekregen, te wachten tot we geroepen worden. Daar worden we dan opgewacht met een "Lang zullen ze leven" van pa, moe, Jan en Dik. Er staat een feestelijke ontbijttafel klaar. Maar eerst worden we gefeliciteerd en krijgen we cadeaus. Zowel voor onze verloving als voor mijn verjaardag. Iedereen is blij. Na het ontbijt moeten de jongens naar hun school en werk en pa gaat ook naar school. Jan en ik hebben dus heerlijk de dag voor onszelf en kunnen Moeder helpen met voorbereidingen voor vanavond. Wat kan het leven een feest zijn Lies, zegt Jan. Vind je ook niet? 's Middags komt tante Bertha op de fiets uit Ermelo. Zij zal koken en voor het diner zorgen. Aan het eind van de middag komen papa en mama, Jans zussen Riet, Geesje en Ineke, met de bus. Jan en ik hebben niets meer in te brengen. We worden voor het raam in de voorkamer neer gezet en hebben een goed zicht op de bloemen en cadeaus, die op de piano zijn uitgesteld. Het diner is, de oorlog in aanmerking genomen, heel bijzonder. Pa heeft mooie menu's gemaakt. De meeste gerechten hebben bijzondere namen, zoals:

Vrijheids soep, Koninginne doppers, Prinsesse boontjes, Oranje boven (worteltjes), Nassauers (Aardappelen), Appeltjes van Oranje en Hollands Glorie (koffie)

Dit is natuurlijk niet voor Duitse ogen bestemd. Pa gaat voor in gebed en leest Psalm 23 voor uit de Bijbel. Het is een belangrijk en ernstig moment. Natuurlijk worden we tijdens de maaltijd toegesproken door papa en pa. Iedereen is in feeststemming en het eten is heerlijk. Dan moet Jan zijn familie weer terug naar huis met de laatste bus van 9.00 uur. Tante Bertha moet op de fiets naar huis. Mijn oudste broer gaat met haar mee. We laten haar na alles wat ze voor ons gedaan heeft niet alleen in de winteravond terug rijden. Vooral ook, omdat er aan die eenzame weg een kazerne staat vol Duitse soldaten, waar we nogal eens klachten over horen. We merken en voelen heel goed dat onze verlovings anders is, dan het in vrede-tijd zou zijn. Denk alleen maar aan de namen van gerechten op het menu. Dat is puur verzet tegen de onderdrukking. Daar komt ook een soort "durven" aan te pas. Alleen kun je hierop niet gepakt worden. Hoewel... De bezetting, de oorlog blijft in elk detail aanwezig op de achtergrond. De volgende dag, nadat het huis en vooral de keuken weer in orde zijn, gaan Jan en ik op de fiets naar Harderwijk, naar Stationslaan 12. Als we echter langs het in beslag genomen internaat komen, met de mooiste serre van de wereld, zegt Jan: Lies, daar zal ons huwelijk gevierd worden. Denk er goed aan! Als we bij Jans ouderlijk huis van nu aankomen, worden we groots ontvangen met gejuich en gezang. De hele familie is er vandaag met aanhang. Gisteren was Bep er niet bij omdat ze op haar werk niet gemist kon worden. Ook hier mogen we niets doen. Er wordt feestelijk thee gedronken en daarna gaat ieder de voorbereidingen voor vanavond verzorgen. Jan en ik bekijken de bloemen, die bezorgd zijn en lezen de felicitaties van zijn familieleden en vrienden. Niemand heeft zich onbetuigd gelaten. Alle internaatjongens, die nu met vakantie thuis zijn, hebben via de post acte de présence gegeven. Jan, wat een verrukkelijk gevoel dat er zoveel mensen, jouw grote familie en iedereen, die vanavond zal komen, zo gelukkig zijn met jouw geluk. Ons geluk, Lies.

Ja, maar ze kennen me niet. Ze hebben me nog nooit gezien.

Toch hebben ze je nu al geaccepteerd. Geloof maar dat Mama met ze gecorrespondeerd heeft. En dan al die hartelijke uitnodigingen. We krijgen een druk jaar, meisje. Weet je wat voor gevoel ik heb? Nee? Dat ons geluk door al die heerlijke mensen wordt beschermd. Veilig is, zodat we er volop van kunnen genieten, wij samen, Lies.

Om half zeven komen mijn vader en moeder met mijn twee broers aan op de fiets. Gelukkig vriest het niet. Als ze vanavond laat weer terug moeten schijnt de maan. Dat fietst altijd veel prettiger. Zo staan we dan om even voor zeven uur aangetreden. Een beetje zenuwachtig ben ik wel. En Jan ook, al wil hij dat natuurlijk niet weten. Het wordt een heel gezellige en druk bezochte receptie. Bep en Riet verzorgen de gasten. Broer Jan voorziet de cadeaus en bloemen van naamkaartjes. En iedereen voert een aangename conversatie. De grote verrassing voor Jan is dat de familie Veenendaal (de broers en zussen van Mien) en al het personeel uit Amersfoort is gekomen. Ze blijken de zaak een uur vroeger gesloten te hebben om ze allemaal de gelegenheid te geven eerst nog thuis te eten en dan op tijd hier in Harderwijk te zijn. Het valt iedereen op. Jan is zeer geroerd, wordt er verlegen van. Mien is er niet bij. Die is al veel vroeger naar Ermelo gegaan, naar onze dierbare familie de Zwaan. Die komen later samen hier. Als Mien mij feliciteert, fluistert ze in mijn oor: dat heb ik fijn voor jullie voor elkaar gekregen, vind je niet? Ik kan haar niet antwoorden, want de volgende staat al weer voor me. Om negen uur staan we nog handen te schudden. Maar even later moeten de bus- en treinreizigers toch zorgen dat ze de laatste verbinding naar huis halen. Ook mijn ouders en broers gaan nu naar huis. Iedereen is

heel voldaan over deze avond. En dan krijgen Jan en ik de gelegenheid de mooie cadeaus en bloemen op ons gemak te bekijken en gezellig met de familie na te praten. Nu zijn we echt verloofd.

Lies, zegt Jan. Heb jij ook zo'n wonderlijk, veelbelovend gevoel? Het is heerlijk. En dan straks Kerstmis en Oudjaar. We kunnen onze blijdschap haast niet bevatten. De warme gevoelens van allen die ons omringen, is tastbaar. Daar zijn we allebei stil van.

Dan zegt Jan: 'wat hebben wij voorbeeldige ouders. Ik wil dat wij ook zo'n huwelijksleven hebben. En dat wil ik met jou. Alleen met jou!'

Als we naar boven gaan en voor de slaapkamerdeur van Bep en mij staan, houdt Jan me nog even tegen en zegt met een vrolijk gezicht: weet je waar ik nu zo'n enorme pret om heb? Nee? Dat al onze klas- en clubgenoten en leraren van ons Lyceum stom verbaasd ons verlovingskaartje hebben gelezen. Sommigen hebben dat vanavond ook tegen ons gezegd. Dat ik nu juist dat 'meisje uit Leuvenum' versierd heb. We schieten allebei in de lach. Ja, zeg ik, dat hebben ze vast. En dat dat meisje 'uit Leuvenum' uitgerekend jou aan de haak geslagen heeft. Dit is wel de triomf van ons leven.

Wel te rusten meisje!

Wel te rusten schat!

De Vuurproef

In januari 1942 trouwt mijn nicht Truus in Giessen-Nieuwkerk. Een heel klein plaatsje in de buurt van Gorinchem. Jan en ik zijn uitgenodigd voor het feest van de ondertrouw op zaterdag 10 januari. Nu we verloofd zijn, mogen we daar samen heen en wordt hij dus meteen aan oom en tante voorgesteld. Het is leuk dat hij met de verloofde neven en nichten kennis maakt. Zo gaan wij voor de eerste keer samen op reis. Na dit weekend gaat Jan alleen terug. Ik moet blijven als bruidsmisje. 'Waarom moeten bruidsmisjes de veertien dagen voor de ondertrouw in het huis van de bruid aanwezig zijn, Lies?' 'Om alles te verzorgen voor de bruiloft.' 'Wat moeten jij en nicht Lies dan doen? Een afscheidsfeestje van de meisjesvereniging organiseren. De visite van vrienden van de ouders ontvangen en verzorgen. Liedjes voor de bruiloft verzinnen. Alle cadeaus registreren. Eigenlijk de hele bruiloft verzorgen, correspondentie met de gasten onderhouden en alle voorbereidingen voor de bruid geheim houden.' 'Daar heb ik nog nooit van gehoord.'

'Dat begrijp ik. Het is een oude traditie in de familie van mijn grootmoeder.' 'Juist. Dat betekent dan dat we elkaar drie weekeinden niet zien, want de bruiloft is op zaterdag en je komt pas op maandag terug. Dat vind ik moeilijk te verteren. Als je die maandag eens niet direct naar huis ging, maar naar ons. Of je er nu in Harderwijk uitstapt of in Ermelo maakt eigenlijk niets uit. Je blijft die dag bij ons tot ik om half acht thuiskom en dan ga je met de bus van 8 uur naar huis. Dan hoeven we niet nog een week te wachten, tot we elkaar weer zien.'

'Ja,' zeg ik. 'Dat is een goede oplossing. Dat doe ik.'

Na veertien dagen vertrek ik met de trein uit Gorinchem naar Harderwijk, waar ik omstreeks 10 uur aankom. Het is bitter koud in de trein. Het vriest ook behoorlijk. Papa en mama zitten net aan de kof-fie en het is lekker warm bij de haard, de enige verwarming die men zich nog kan veroorloven nu de kolen op de bon zijn. Er is weinig tijd om al mijn belevenissen te vertellen, want de dienstbode is ziek. Die dag gebeurt er iets zeer onaangenaams. Mama en ik krijgen een woordenwisseling die er niet om liegt. Ik voel me ellendig, zie me niet in staat om nog tot 8 uur te blijven en vertrek met de bus van 4 uur. Natuurlijk valt dat niet in goede aarde. 'Ik wil hier niet meer komen,' zeg ik. 'Je mag hier ook niet meer komen,' zegt papa. Het ergste is dat Jan heel teleurgesteld zal zijn. Nu zullen we elkaar pas zaterdag zien, na drie weken. Dat is erg, vooral als je net verloofd hebt. Pas een maand geleden. Wij hebben thuis geen telefoon, zodat we allebei echt tot zaterdag moeten wachten om elkaar weer te zien. Het is zaterdag. Ik zie Jan aankomen en sta hem buiten op te wachten. Hij stapt af en zet zijn fiets tegen het hek in plaats van achter het huis. Doet net of hij me niet ziet en loopt via de keukendeur naar binnen. Ik blijf stokstijf staan en kan geen voet verzetten. Al vlug komt hij terug met zijn viool en stapt op zijn fiets, terwijl hij tegen me zegt: 'Ik kan zolang niet wachten je weer te zien. Jij schijnbaar wel en daar bedank ik voor.' Zo verdwijnt hij met z'n viool. Dit is voorgoed. Dat dringt ineens tot me door. Ik heb het nakijken, weet niet wat me overkomt. Zo sta ik daar en weet geen raad met deze situatie. Tenslotte ga ik naar binnen, rechtstreeks naar boven naar mijn slaapkamer. Wat is er gebeurd. Dit is toch niet waar? Pas heel laat ga ik weer naar mijn ouders, die natuurlijk ongerust zijn en vertel wat er gebeurd is en waarom. Ze zijn zo verstandig mij alleen maar te laten praten en geven geen com-

mentaar. De volgende dagen vraag ik me af hoe ik dit weer goed moet maken. Ik durf niet naar hem toe te gaan, want ik mag er niet meer komen. En Jan is pas 's avonds om half 8 thuis. Dat is met een uur fietsen en weer terug niet helemaal veilig. Hij was natuurlijk geschokt toen ik er maandagavond bij zijn thuiskomst niet was. Papa en mama zullen hem zeker het een en ander vertellen. Het is te begrijpen dat zijn teleurstelling alleen maar erger wordt. Is het nu echt uit tussen ons tweeën? Dat kan niet. Ik bedenk dat hij mij zijn ring niet heeft teruggegeven. Zou hij die nog dragen? Ik denk het wel, want hij zal het voor niemand willen weten, zeker bij de Veenendaals niet. We zijn toch nog maar een maand verloofd.

Wat gebeurt er nu met al zijn vioolmuziek die naast de piano opgestapeld ligt? Ik moet er steeds aan denken. Deze gedachten geven me nog hoop. Hij zal ze op een keer op moeten halen. Die mogelijkheid wordt hem echter ontnomen, want het sneeuwt een week lang zo hard dat de weg met een sneeuwpluog niet van sneeuw te verwijderen is. De sneeuw op de weg vormt na een regelmatige sneeuwpluogbeurt alleen maar een smalle, gladde rijbaan van bevroren sneeuw en aan weerszijden daarvan een bijna manshoge bevroren sneeuwwal. Er komt geen bus of auto meer langs. Er komt geen kruidenier meer met een paard en wagen. Zelfs de postbode niet. Ik kan dus ook geen brief sturen. Alleen de bakker komt te paard nog brood leveren bij ons en de beide landheren. De boeren bakken zelf hun brood. We zijn dus volkomen geïsoleerd van de bewoonde wereld. De sneeuw ligt bij ons tot aan de vensterbanken. De school is dicht. Niemand kan door de sneeuw komen. Alle contact met de buitenwereld is verbroken en we kunnen het niet melden. Over een week zijn mijn ouders 25 jaar getrouwd. Nu Jan weg is, zie ik daar heel erg tegenop. Want de hele familie van heinde en verre zou komen feestvieren. Dat gebeurt nu niet. We zijn onbereikbaar geworden. Op die dag in februari zijn er toch wel drie bloemenmanden bezorgd vanuit Ermelo en Harderwijk. Die bezorgers hebben 8 en 10 kilometer moeten lopen over die spekgladde weg en als er een legervoertuig aankomt kunnen ze door de sneeuwwal niet uitwijken. Dat betekent dat men ook niet kan fietsen. Onmogelijk.

Nu zijn alle denkbare wegen om toch te proberen het weer goed te maken mij ontnomen. En Jan die daar misschien toch wel op zit te wachten, weet dat niet. Deze toestand heeft zegge en schrijven 6 weken geduurd. Het is dan al ver in maart. Intussen moet ik wel iedere woensdag naar Apeldoorn voor mijn muziekopleiding voor het Lager Onderwijs. Maar er gaat geen bus meer. De enige mogelijkheid is met de trein van Ermelo via Amersfoort naar Apeldoorn. Dat betekent naar Ermelo lopen. Maar dat is in een dag niet mogelijk. Daarom ga ik op dinsdag lopend naar oom en tante Zwaan, slaap daar en ga de volgende dag van Ermelo heen en weer naar Apeldoorn, slaap in Ermelo en loop op donderdag weer naar huis. Nu is het zo dat Mien Veenendaal elke woensdagmiddag vanuit Amersfoort naar Ermelo gaat, ook naar de Zwaantjes, want Suze en Mien zijn hartsvriendinnen. Ik ben bang Mien op zo'n woensdag te ontmoeten. Zou ze het weten? Ik hou bij de Zwaantjes mijn oren en ogen goed open. Zouden ze via Mien misschien ook iets weten? Verbergen ze iets voor mij? Gelukkig heb ik Mien niet ontmoet. Ze was al weg als ik weer terug kwam.

In Amersfoort moet ik overstappen. Zal ik het wagen niet door te reizen naar Apeldoorn en proberen Jan in de zaak op te zoeken? We zijn nu al 7 weken uit elkaar en hij kan niet weten dat ik al die weken geen mogelijkheid had om te schrijven of naar hem toe te gaan. Want alleen ik ben verantwoordelijk voor deze situatie. Misschien neemt hij het me kwalijk dat ik niets heb ondernomen. Heb ik de kans

nu? Als ik naar de zaak ga om hem te ontmoeten, wil hij me dan eigenlijk nog zien? Wat gebeurt er ten overstaan van zijn collega's? Ook Mien is dan nog niet weg naar Ermelo. En als hij het niet wil weten voor zijn collega's en tevens mij niet meer accepteert, wat dan? Dat mag ik hem niet aandoen. Tenslotte laat ik het zo. Als de vorst tegen einde maart voorbij is kan ik weer rechtstreeks met de bus naar Apeldoorn. Hoe langer het duurt, hoe moeilijker het wordt een oplossing te vinden. Tenslotte gaat het leven door en werk ik weer bij mijn eigen vader. Maar het grote gemis en verdriet gaat niet meer over. Op een dag in mei komt moeder pa waarschuwen dat er bezoek voor hem is. Iemand die hem dringend moet spreken. Dat is niets bijzonders. Ik zorg nu even voor alle klassen tot pa terugkomt. Maar pa komt niet terug. Zo laat ik om half vier de kinderen gaan, ruim nog het een en ander op en sluit de school. Ik zie een herenfiets bij de voordeur staan. Dus pa heeft nog bezoek. Zodra ik de keukendeur open doe, komt hij met een bezorgd gezicht en heel snel in de keuken en fluistert in mijn oor: 'Doorlopen! Wout is er en ik mag niets tegen je zeggen.' 'Je moet wel gaan.' Ik ruik onheil. Wout, Jans dierbare neef is er. Wat komt hij doen? De spullen van Jan ophalen? Ik word heel, heel boos en kom in de voorkamer waar Wout al een uur met mijn ouders heeft zitten praten. Dat neem ik niet. Met een boos gezicht geef ik Wout een hand en ga tegenover hem zitten.

Pa neemt het woord en zegt: 'Wout zit hier al een uur en moet op tijd terug zijn in Harderwijk, zodat hij je in 't kort zal vertellen, waarom hij hier is.' Dan zegt Wout: 'Ik ben hier namens papa en mama om je te vragen met me mee te komen, want Jan is ziek!' Ai, dat is een schok.

Dat moet erg zijn. Ze hebben dus goed begrepen dat zij mij de deur uit gestuurd hebben en het voor mij onmogelijk is om er nog op terug te komen. Dat is een grote overwinning van ze. Daar ben ik wel een beetje ondersteboven van. Mijn hart juicht. Maar mijn boosheid kan zo gauw niet omschakelen. 'Wat scheelt Jan?' vraag ik. 'Is hij erg ziek?' Daar geeft Wout als aanstaand arts geen antwoord op. Hij zegt alleen dat Jan niet naar zijn werk is gegaan. Ik ben ongerust. Papa en mama maken niet zomaar deze stap. Het moet wel iets ergs zijn. 'Heeft Jan gevraagd of ik kom?' Geen antwoord. Ik zwijg ook. Dit kan toch niet. Dan zegt pa: 'Je moet nu beslissen, want Wout is hier nu al anderhalf uur en heeft geen tijd meer. Als je gaat, kan hij je onderweg verder inlichten. Wij hebben al met hem gepraat.' Maar ik kan nog niet besluiten. Dit gaat te gemakkelijk. Denken ze nu echt dat ik na drie en halve maand zomaar mee ga, zonder een verdere uitleg? Ze wachten nu alle drie op mijn antwoord. Ik moet naar Jan. Hij heeft me dus heel hard nodig. En ik sta ineens op en zeg dat ik mee ga. Zonder nog iets te zeggen gaan Wout en ik onmiddellijk weg. Als we in Harderwijk aankomen voeren papa en mama eerst een gesprek met me en maken we schoon schip. Dan mag ik naar Jan toe. Het blijkt dat Jan niet weet dat ze mij gehaald hebben. Hij schrikt als hij me zo plotseling bij zijn bed ziet staan. Net zoals ik schrok toen ik Wout zag. Het eerste wat ik zie is dat hij mijn ring nog draagt. Hij heeft net als ik nergens iets laten merken. Zelfs Mien Veenendaal weet niet dat het uit was. Jan en ik komen beide tot de conclusie dat het eigenlijk nooit uit geweest is, dat die strenge winter ons parten heeft gespeeld. Ik vind dat hij erg vermagerd is, net als ik. Dat gebeurt bij zo'n langdurig knagend verdriet. Maar wat zijn we blij. Tegen etenstijd staat Jan toch op en zitten we weer samen aan tafel met papa en mama en de jongens van het internaat. Het is net alsof we onze verloving nog eens over doen. En daarna is het net of er nooit iets is gebeurd. De viool ligt weer op de piano in Leuvenum. Het wordt het jaar feestelijkheden en verhuizingen. Met Pinksteren verlopen Riet en Wim zich en even later trouwt Jans werkgever Ad

Veenendaal. Wij tweeën zijn als vrienden van de familie uitgenodigd. Er is nog een groot feest: Boekhandel Veenendaal bestaat 40 jaar. Maar dan gebeuren er minder prettige dingen, die voor ons echter goed uitpakken. Het internaat moet weer verhuizen met alle jongens, want de eigenaar van het huis heeft de huur opgezegd. Hij gaat er zelf in wonen. Ze komen terecht in Zutphen.

En ons gezin verhuist van Leuvenum naar Ermelo. Dat is voor Jan en mij een groot voordeel. Jan hoeft nu niet iedere keer een uur te fietsen naar Leuvenum. Die twee extra uren kunnen we goed gebruiken. Hij gaat nu in Amersfoort in pension, waar de Veenendaals voor zorgen. Dat is fijn, want mijn ouders stemmen er in toe dat ik af en toe een weekend naar hem mag gaan. We hebben nog niet eerder de gelegenheid gehad om rustig samen te zijn zonder huisgenoten.

In oktober trouwen Riet en Wim waarbij Jan als ceremoniemeester fungeert. Weer een feest. Tenslotte verhuist Jan op 1 november naar Boekhandel Broese in Utrecht en heeft daarmee zijn einddoel als springplank voor een eigen zaak bereikt. Hij hoeft geen kamer te zoeken want zijn neef Wout heeft al lang een fijn pension met zitkamer en een slaapkamer. Er hoeft alleen maar een tweede bed in de slaapkamer gezet te worden. We zien de toekomst optimistisch tegemoet. Het afscheid van de Veenendaals was even moeilijk, maar ze gunnen Jan zijn voortgang in de toekomst graag. Om elkaar niet uit het oog te verliezen, sluiten Mien en Jan een weddenschap. Via de verboden radio die velen in huis verstoppen wordt er iedere avond stiekem om 8 uur naar de geheime zender geluisterd. Radio Oranje! Zo is het bekend gemaakt dat prinses Juliana in Canada een derde kindje verwacht. Mien en Jan spreken af dat als dat kindje geboren is, ze elkaar een ansicht moeten sturen. Wie deze ansicht het eerste stuurt wint een reep chocola. Na de oorlog, want repen chocola bestaan nu niet meer. Er is geen snoep en geen tabak. Daar worden later bonnen voor gegeven. Jan wint de weddenschap, waarop Mien hem een ansicht stuurt van een mooie oranje lampionplant. Gelukkig is het een goede postbode geweest want oranje kun je beter niet in het openbaar vertonen. Het wordt december. Een jaar verloofd. En nu met Kerstmis het verlovingsfeest van Bep en Henk in Zutphen. Weer alle jongelui bij elkaar. Omdat de internaatjongens met vakantie naar huis zijn, zijn er slaappleaatsen genoeg. Jan en ik kijken terug op een bewogen jaar. Een jaar waarin we de proef van liefde en trouw hebben doorstaan. We zijn overgelukkig! Het ziet er naar uit dat we een rustige tijd tegemoet gaan. Vooral een enkel weekend bij Jan is heerlijk. Ik ga altijd als Wout naar Miep is. Die twee jongens hebben een grote gezellige vriendenkring. Soms ontmoet ik er een paar. En dan, ineens is er het bericht dat alle militairen van een

Jubileum "Boekhandel Veenendaal" in Amersfoort

hogere rang zich over 14 dagen moeten verzamelen op een aangewezen verzamelplaats, in uniform, voor een krijgsgevangenenkamp in Duitsland. Omstreeks 12 maart 1943 vertrekken ze in zeer lange treinen. Velen zijn niet op komen dagen. Die hebben een onderduikadres gevonden in de korte tijd van 14 dagen. Ook Henk Vrijhof, Beps verloofde is ondergedoken. Arme Bep. Maar dan, in april staat in de krant dat ook de lagere rangen in krijgsgevangenschap zullen gaan. Er gebeurt nog niets. Toch zijn we ervan overtuigd dat dit doorzet. Jan zegt: 'Ik ben niet van plan te gaan.' En als er weer zo'n soort bericht in de kranten komt zegt hij: 'Ik ga niet wachten tot het echt gebeurt en dan binnen 14 dagen een onderduikplaats moet vinden, ver hier vandaan. Waar ik er zeker van kan zijn dat niemand me kent of herkent.' Begin augustus heeft Jan vakantie en gaan we een dag of vier logeren bij oom Jo en tante Josien. We wandelen veel langs de Giessen, roeien met de roeiboot en genieten. Op een middag geeft oom Jo ons een rondleiding in zijn gemeentehuis. Het staat aan de andere kant van de tuin van het woonhuis. Hij laat ons zijn kamer zien en toont ons waar de sleutels van verschillende dingen worden bewaard. Hij laat ons het kamertje waar de kluis staat zien. Die deur is op slot en de sleutel ligt ook in de sleutella duidelijk zichtbaar verschillend van de andere. In dat kamertje aan de achterkant van het gemeentehuis ligt van alles. Er staat weer een groot bureau in. Oom toont ons allerlei formulieren die een burgemeester nodig heeft en tenslotte loopt hij naar een grote kluis aan een zijwand achter het bureau.

'Willen jullie zien wat daar allemaal in ligt?'

Ja, dat willen we wel en zijn er zeer verbaasd over dat hij dat doet.

Hij haalt de sleutel van de kluis uit de middelste bureaula en draait aan een ronde schijf met cijfers. Hij draait links en rechts en drukt op de cijfers op de schijf. De zware deur gaat open. Dan gaat hij opzij staan, zodat we kunnen zien wat er ligt. En hij wijst aan. Hier liggen allerlei akten, daar dat enz. Als laatste zegt hij: 'Hier zijn de persoonsbewijzen, daarnaast de stamkaarten, in die doosjes de zegeltjes die erop geplakt moeten worden en de stempels die ervoor nodig zijn.'

Jan en ik staan stomverbaasd te kijken. We hebben alles heel goed gezien en oom sluit de kluis weer. Maar ik heb gezien dat Jan, die achter oom stond, zijn pen pakte en iets in de palm van zijn hand schreef. Toen ik later aan hem vroeg wat hij daar had opgeschreven zei hij: 'De code van de cijfers en het links en rechts draaien van de ronde schijf. Lies, je kan nooit weten, maar ik heb de code om die kluis te openen!'

Prinses Margriet is geboren

Onderduiken

Heerlijk, ik heb een vaste baan. Ik ben benoemd aan de school in Schelluinen, vlak bij Giessen-Nieuwkerk en woon in huis bij oom Jo en tante Josien. Ik ben helemaal vrij in mijn doen en laten. Ik hoef niet meer toestemming te vragen om een weekend met Jan naar zijn ouders in Zutphen te gaan, ondanks het feit dat daarover een vaste afspraak is gemaakt. En ook niet of ik een weekend naar Jan mag gaan. Eindelijk kunnen we wat meer tijd met elkaar doorbrengen. Het eerste weekend dus meteen naar Jan. Jan en Wout zijn niet meer samen in het pension op Parkstraat 14. Wout is klaar als arts en neemt waar voor andere artsen. Dus Jan heeft de kamers voor zich alleen. Als Jan uit de zaak thuiskomt ben ik er ook net, waarna we gezellig samen eten. 'Hoe is het in Giessen-Nieuwkerk bij oom en tante?' vraagt Jan. 'En op je nieuwe school? Welke klas heb je?'

Jan luistert. Zelf heeft hij deze keer weinig te vertellen. Hij houdt mij eigenlijk aan de praat. Hij bedankt voor het voedselpakket wat ik altijd voor hem mee krijg van thuis en nu ook van Tante erbij. Want je kunt maar weinig doen met de voedselbonnen. En aangezien de boeren van Staverden en Leuvenum ons nog van alles voorzien en de boeren van Giessen-Nieuwkerk goed voor hun burge-meester zorgen, heb ik deze keer een behoorlijk pakket bij me, waar zijn hospita voor de warme maaltijd ook wat aan heeft.

Wat een belevenis. Dit weekend helemaal alleen van ons en het ontbreekt ons aan niets. We drinken knus koffie met een koek zelfs. Wat hebben we het goed. Waar verdienen we dat aan. Wij hoeven niet van rantsoenen te leven.

En dan neemt Jan het woord. Aarzelend. Een beetje ongemakkelijk. Ik voel het meteen. 'Ik moet je iets onaangenaams vertellen, Lies.'

'Gevaar.' Ik wacht gespannen. 'Je weet dat ik het een tijd geleden erover heb gehad, dat het wel eens kan gebeuren dat ik moet onderduiken. Nu, het is zover. Er is een goede plaats voor me geregeld. Ik hoef alleen maar te wachten op bericht dat ik kan komen. Goede vrienden van me, die jij nog niet kent, hebben ervoor gezorgd. Ik weet zelf niet eens waar ik terecht kom. Chris Leefflang, de eigenaar van 'Broese' heeft ook meegeholpen. En weet je? Hij heeft me beloofd dat ik na de oorlog bij hem terug kan komen en hij betaalt zelfs mijn salaris door.' Jan slaat zijn arm om me heen en we zijn allebei stil. Blijven lang zo zitten. Dit is de sprong in het diepe! Tenslotte zegt Jan: 'Zullen we nog een kopje koffie maken? Blijf jij maar zitten, ik doe dat even.' Zo drinken we dan nog een kopje koffie om bij te komen. 'Je bent erg geschrokken, is 't niet? Maar ik zie dat je d'r weer bent. Ik lees je gedachten.' 'O ja? Vertel ze dan eens.' 'Je bent nu al bezig met een overzicht te maken van de mogelijke consequenties. Jouw houding is er alweer een van: kom maar op!'

'Ja,' zeg ik. 'Wij laten ons toch niet kisten omwille van die moffen?'

Waarvoor moet je eigenlijk onderduiken, Jan?'

'Dat zeg ik liever niet, Lies. Dit wordt het moeilijke voor onze relatie. Voor mijn veiligheid en vooral voor de jouwe mag je niets weten. Ik zal heel veel voor je moeten verzwijgen en ik raad je aan, als 't kan niet naar iets te vragen. Die consignes heb ik al gekregen. En nu moeten we gaan slapen. Ga jij maar in mijn bed, hiernaast, dan ga ik naar de vroegere kamer van Wout. Daar heeft mijn hospita

Een liefde om nooit te vergeten

Joop Lindeboom Wiersma 1916–2012

Als bruid ging ze de oorlog in, als weduwe kwam ze er uit. Haar doodgeschoten man bleef de rode draad in haar leven.

Frans Dijkstra

Al op haar 17de ontmoette ze de liefde van haar leven. Ze was in haar eentje aan het schaatsen op het Bovendiep in Amsterdam-Oost toen een vijf jaar oudere man haar aansprak: "Mag ik een baantje met u rijden, juffrouw?" Ze vond hem er aardig uitzien, met zijn lange, smalle gezicht en ze antwoordde: "Graag meneer, laat ik maar een baantje met u gaan rijden." Het werd een hele middag en het duurde niet lang of Johanna – bijgenaamd Joop – Wiersma en Henk de Jong waren verloofd.

Maar een huwelijk zat er voorlopig niet in. Toen Henk afstudeerde in de theologie aan de Vrije Universiteit, was er een overschot aan dominees. Als hulpredikant scharrelde hij twee jaar lang hier en daar een zakcentje bij elkaar. Toen kreeg hij een kans in Venlo, in een kleine gereformeerde gemeente in het katholieke zuiden. Eindelijk konden Joop en Henk in 1940 trouwen. Ze woonden nog maar vier weken in Venlo toen ze wakker werden van een harde knal. Het leger had de Maasbrug opgeblazen om de Duitse invasie tegen te houden.

Tijdens de bezetting preekte Henk in bedekte bewoordingen tegen de Duitsers en sprak hij gebeden uit voor de koningin en later ook voor de Joden. Langzaam werd hij actief in het ondergrondse verzet en deed hij mee aan overvallen op gemeentehuizen om papieren voor onderduikers te bemachtigen. Hij vertelde niets aan Joop maar zij wist genoeg. Af en toe hielden ze mensen verborgen in de pastorie.

Op zondagmorgen 5 maart 1944 stonden er veertien mannen van de Duitse inlichtingendienst (de SD) schreeuwend op de stoep en ze trappen de deur in. Henk sprong uit het raam en wist via daken en tuinen te ontkomen. Hij kwam in Amsterdam terecht, Joop volgde hem en ze trokken in bij haar moeder op de Linnaeuskade. Henk bleef bij het verzet en Joop zat in angst als hij zei 'Ik kom vannacht niet thuis'. Zijn schuilnaam was Henk van Laan, of Henk33. Haar oudere broer Jacob werd in september 1944 gepakt met belastende papieren en doodgeschoten.

Zaterdag 27 januari 1945 zei Henk: "Ik ga naar een bijeenkomst", en hij fietste weg. Hij kwam nooit meer terug. Weken later kreeg ze een verfrommelde envelop die eerder was gebruikt. Haar adres stond er twee keer op. Ook stond er: "Lieve Joop, Dank voor al je liefde. God zij je nabij. Tot weerziens bij Jezus. Je Henk".

Die envelop heeft Joop haar leven lang in een zilveren lijstje bewaard. Het stond altijd op de schoorsteenmantel, ook toen ze al lang getrouwd was. Henk bleef haar grote liefde. Wie luisteren wilde, kreeg het verhaal van Henk te horen, altijd met tranen overgoten. Het duurde lang voordat ze de laatste uren van Henk had kunnen reconstrueren. Het laatste puzzelstukje viel pas vijf jaar geleden op zijn plaats.

Zestien dagen had Henk opgeslo-

FOTO RECHTS MARIUS BREMMER

'Het kon mij allemaal niets meer schelen. Ik was een murw gebeukt mens. Henk stierf voor het vuurpeloton, ik kreeg levenslang'.

ten gezeten in Amsterdam. Toen werd hij met zeven anderen naar Haarlem gereden. Bij de Jan Gijzenbrug stond een vuurpeloton klaar. De Duitsers hadden willekeurige mensen samengedreven om te kijken naar de executie. Onder hen was een jongetje van tien. Hij kreeg van Henk een papiertje in de hand gedrukt, de envelop voor Joop.

Toen eindelijk de bevrijding kwam, kon Joop geen feest vieren. "Het kon me allemaal niets meer schelen", zei ze later. "Ik was een murw gebeukt mens. Henk stierf voor het vuurpeloton, ik kreeg levenslang."

In 1946 werden de doden opgegraven in de duinen en overgebracht naar de Erebegraafplaats in Bloemendaal. Er kwamen ook wat spulletjes van Henk tevoorschijn die Joop zorg-

volvig heeft bewaard. Zijn bril, een kammetje, pepermuntjes, een aansteker en zijn trouwring. Die ring liet ze aan haar eigen ring vast smeden. Met een grote steen erop werd het een opzichtig sieraad dat ze altijd heeft gedragen.

Geleidelijk vond Joop weer plezier in het leven. Ze bleef bij haar moeder wonen en ze stortte zich op muziek. Ze nam zanglessen en uiteindelijk deed ze staatsexamen conservatorium. Als mezzosopraan kreeg ze een plaats in het Omroepkoor dat soms ook optrad in opera's.

In haar gereformeerde wereld werd dat niet gewaardeerd. Een zwager die dominee was, vond zelfs dat ze niet meer aan het avondmaal mocht deelnemen. Maar Joop nam het geloof niet zo zwaar op.

Na een operavoorstelling in de Amsterdamse Stadsschouwburg ontmoette ze een man die het leven luchtig opnam, Jos Lindeboom. Hij was bestuursambtenaar in Nederlands-Indië geweest en had, afzonderlijk van zijn vrouw met wie hij twee kinderen had, in een Japenkamp gezeten. Na de oorlog liep dat huwelijk stuk. Hij werd burgemeester van het Groningse dorp Leens en later van Bedum.

Joop voelde met hem een kamearraadschap, zoals ze het later uitdrukte. Ze heeft lang getwijfeld of ze Henk eeuwig trouw zou moeten blijven. Ze had hem meteen het hele tragische verhaal van haar eerste liefde verteld. In 1957 trouwden ze. Joop trok in bij hem in de dorpse burgemeesterswoning.

Jos was een goedlachse man die graag met een sigaar in het café zat te kaarten. Om de muziek van Joop gaf hij niets. Als ze in een koor zong of een recital gaf, dan kwam hij niet luisteren. Maar ze konden het goed vinden met elkaar. Ze zaten openlijk te knuffelen op de bank.

Joop had graag kinderen gehad, maar dat was in de oorlog niet gelukt. Nu met Jos vond ze zichzelf te oud. Ze speelde de rol van burgemeestersvrouw met verve. Altijd ging ze goed gekapt en gekleed. Ze genoot van de grappen van Jos. Toen hij eens een zwembad moest openen, sprong hij gekleed in vol ornaat van de duikplank af.

Vijfenvestig jaar na Henks dood plaatste Joop in 1995 een herdenkingsadvertentie in *Trouw*. Dat leidde tot een interview in het weekblad *Libelle* dat een jaar later werd gelezen door een Nederlandse vrouw in Australië. Zij schreef Joop dat ze in 1945 gedwongen was geweest toe te kijken bij de executie in Haarlem. Ze had gezien dat Henk in de laatste ogenblikken zijn arm troostend om een doodsange jongen van zeventien had geslagen. Zo waren ze samen doodgeschoten.

Het wereldnieuws kon Joop makkelijk aangrijpen. Als ze hoorde over de Decembermoorden in Suriname of de executies in Srebrenica dan was ze in tranen.

Toen Jos met pensioen ging verhuisden ze naar Haren, vlakbij de stad Groningen. Ze woonden er nog maar een jaar toen Jos in 1972 plotseling dood neerviel, tijdens een telefoongesprek. Joop was voor de tweede keer weduwe en opnieuw wist ze haar leven weer op te pakken. Ze ging mineralen en stenen verzamelen. En ze zorgde voor haar zus Lotte, die altijd bij hun moeder in Amsterdam was blijven wonen. Ook maakte ze lange reizen, tot in Australië waar ze in haar eentje rondtrok.

Vijf jaar geleden, toen ze in een bejaardenwoning in Haren zat, kreeg ze een nieuwe overbuurvrouw uit Haarlem. Ze raakten aan de praat en Joop vertelde natuurlijk meteen over Henk. Haar verhaal kwam de buurvrouw bekend voor. Haar eerste vriendje, Bas, was doodgeschoten bij diezelfde executie. Hij was toen zeventien. Bas moet de jongen geweest zijn die omarmd was door Henk in hun laatste ogenblikken. Ze liggen naast elkaar op de Erebegraafplaats in Bloemendaal. Het verhaal was rond.

Joop had het afscheidsbriefje mee willen nemen in haar graf, maar familie heeft haar ervan overtuigd dat het beter op zijn plaats is in het Verzetmuseum.

Toen Joop, verzwakt door ouderdom, haar bed niet meer uit kwam stond een blikken doos klaar met daarin het kammetje, de pepermuntjes, de bril, de aansteker en een lok haar van Henk. Die doos en haar dubbele ring gingen wel met haar mee.

Johanna Hieke Lindeboom-Wiersma werd op 19 mei 1916 geboren in Amsterdam. Ze stierf op 11 december 2012 in Haren.

Een tip voor Naschrift?

Mail het naar naschrift@trouw.nl
Of per post naar **Trouw/Naschrift**,
postbus 859, 1000 AW Amsterdam

hogere rang zich over 14 dagen moeten verzamelen op een aangewezen verzamelplaats, in uniform, voor een krijgsgevangenenkamp in Duitsland. Omstreeks 12 maart 1943 vertrekken ze in zeer lange treinen. Velen zijn niet op komen dagen. Die hebben een onderduikadres gevonden in de korte tijd van 14 dagen. Ook Henk Vrijhof, Beps verloofde is ondergedoken. Arme Bep. Maar dan, in april staat in de krant dat ook de lagere rangen in krijgsgevangenschap zullen gaan. Er gebeurt nog niets. Toch zijn we ervan overtuigd dat dit doorzet. Jan zegt: 'Ik ben niet van plan te gaan.' En als er weer zo'n soort bericht in de kranten komt zegt hij: 'Ik ga niet wachten tot het echt gebeurt en dan binnen 14 dagen een onderduikplaats moet vinden, ver hier vandaan. Waar ik er zeker van kan zijn dat niemand me kent of herkent.' Begin augustus heeft Jan vakantie en gaan we een dag of vier logeren bij oom Jo en tante Josien. We wandelen veel langs de Giessen, roeien met de roeiboort en genieten. Op een middag geeft oom Jo ons een rondleiding in zijn gemeentehuis. Het staat aan de andere kant van de tuin van het woonhuis. Hij laat ons zijn kamer zien en toont ons waar de sleutels van verschillende dingen worden bewaard. Hij laat ons het kamertje waar de kluis staat zien. Die deur is op slot en de sleutel ligt ook in de sleutella duidelijk zichtbaar verschillend van de andere. In dat kamertje aan de achterkant van het gemeentehuis ligt van alles. Er staat weer een groot bureau in. Oom toont ons allerlei formulieren die een burgemeester nodig heeft en tenslotte loopt hij naar een grote kluis aan een zijwand achter het bureau.

'Willen jullie zien wat daar allemaal in ligt?'

Ja, dat willen we wel en zijn er zeer verbaasd over dat hij dat doet.

Hij haalt de sleutel van de kluis uit de middelste bureaula en draait aan een ronde schijf met cijfers. Hij draait links en rechts en drukt op de cijfers op de schijf. De zware deur gaat open. Dan gaat hij op zijn staan, zodat we kunnen zien wat er ligt. En hij wijst aan. Hier liggen allerlei akten, daar dat enz. Als laatste zegt hij: 'Hier zijn de persoonsbewijzen, daarnaast de stamkaarten, in die doosjes de zegeltjes die erop geplakt moeten worden en de stempels die ervoor nodig zijn.'

Jan en ik staan stomverbaasd te kijken. We hebben alles heel goed gezien en oom sluit de kluis weer. Maar ik heb gezien dat Jan, die achter oom stond, zijn pen pakte en iets in de palm van zijn hand schreef. Toen ik later aan hem vroeg wat hij daar had opgeschreven zei hij: 'De code van de cijfers en het links en rechts draaien van de ronde schijf. Lies, je kan nooit weten, maar ik heb de code om die kluis te openen!'

Prinses Margriet is geboren

religie & filosofie

bladen Gijs Kool

Een salaris conform de 'cao van spiriclowns'

In het Nieuw Israëlietisch Weekblad is het verhaal van Jaap en Betty Soesan (beide 89) opgetekend. Ze zijn zeventig jaar getrouwd. Na hun ontmoeting, vlak voor de oorlog, schrijft Jaap een gedichtje in het poëziealbum van Betty, wat overigens nooit gelezen is door haar. Ze geven elkaar het ja-woord op 13 januari 1943 in een tijd dat veel Joden met elkaar vrouwen om bij elkaar te kunnen blijven. In februari trouwen ze in de synagoge en rukken ze beiden de verplichte ster van hun kleren en vluchten naar Limburg. Daar waren ze tijdens de oorlog ondergedoken. "We hebben ons er samen doorheen geslagen."

Na de oorlog speurt Jaap verdwenen Joodse tegoeden op. Zo was hij jarenlang voorzitter van de Stichting voor Wetenschappelijk Onderzoek naar Joods Onteigend Bezit en werkt

De clown moet kunnen spelen met normen en waarden

samen met Gerard Aalders (Niod) aan de boeken 'Roof' en 'Berooid'. Jaap vindt dat juist zijn vrouw alle eer moet krijgen. "Zij heeft zoveel vrijwilligerswerk gedaan. Ze werkte bij het Joods Maatschappelijk Werk en verkocht Rosj Hasjanakaarten. "Nu hebben we het samen nog steeds goed, ondanks onze hoge leeftijd", besluit Jaap.

In de **Inspiratie-krant**, eenmalig verschenen rond de actie Kerkbalans, doet de Utrechtse kardinaal Eijk een oproep om geld te storten voor de plaatselijke kerk en wijst op het belang van een plaatselijke gemeente: "Vroeger brachten gelovigen met dubbeltjes en kwartjes geld bij elkaar om een kerk te laten bouwen. De gemeenschap spaarde steen voor steen, laag voor laag het kerkgebouw bij el-

kaar. En in sommige gevallen bouwden de gelovigen zelf mee aan hun nieuwe Godshuis onder leiding van een 'bouwpastoor'. In de huidige parochies is nu eerder sprake van een 'onderhoudspastoor': veel van de begroting gaat op aan onderhoudskosten voor het kerkgebouw. Een gift aan de kerk is een geestelijke beleving in de toekomst."

In het **Christelijk Weekblad** schrijft organist Gerrit Kraa dat er meer aandacht moet zijn voor organisten. Want organisten hebben het idee dat ze het muziekspel voor en na de dienst voor niets doen. "Heb je uren vrije tijd gestoken in het oefenen van een nieuw lied wordt er onder het spelen daarvan alleen maar gepraat door de kerkbezoekers. Mina heeft het over het veranderende weer. Is het niet beter om het orgel te laten zwijgen tot vijf minuten voor de entree van de kerkenraad? En dat dan iedereen probeert zijn en haar mond te houden en te luisteren naar wat er uit de pijpen geblazen wordt?" De organist heeft het er maar druk mee. Vooral in tijden van bezuinigingen wordt er volgens Kraa steeds minder gestookt in de kerk. Moet de organist ook nog een half uur voordat de dienst begint de 'Vox Humana' gaan 'bijtkikken'.

In de **Vriendenkring**, het maandblad van het Religieus Genootschap der Vrienden (Quakers), staat een oproep voor een reliclown (m/v). De clown moet gesprekken kunnen beginnen met prikkelend opgewekte vragen als 'licht uw god?' en 'mag u zingen als er zoveel verdriet is?' De bedoeling is dat de clown goed luistert en ook kan spelen met normen en waarden. Zo moet de goedlachse clown midden in een gesprek kunnen opstaan en weglopen. Ook non-verbale vaardigheden zijn nodig, terwijl het bespelen van een mandoline ook wel erg handig is. Het salaris is conform de 'cao van spiriclowns'. En mochten er twee clowns zijn die even geschikt zijn, dan worden ze allebei gekozen.

Haar pleidooi voor een respectvolle dialoog tussen moslims en christenen kwam Iqra Nadeem (21) op bedreigingen te staan. Ze kan niet terug naar Pakistan.

Blasfemiewet heeft

Bildert Mulder

Wat gebeurt er met een hert als je dat voor de leeuwen gooit? reageert de Pakistaanse christin en mensenrechtenactiviste Iqra Nadeem een beetje kortaf op de vraag welk lot haar wacht als ze zou terugkeren naar haar geboorteland.

Ze heeft zichzelf onherkenbaar gemaakt. Hoe nerveus ze is, is voelbaar aan haar klamme handdruk. In december vroeg ze in een EU-land politiek asiel aan. Met een groep medestudenten, net als zij afgestudeerd aan het Kinnaird College in Lahore, maakte ze een studiereis door Europa. Daar vernam ze welke ophef er in Pakistan was ontstaan over een boekje van haar dat in december vorig jaar verscheen. Ze kreeg vanuit haar geboorteland het dringende advies om in Europa te blijven. Via e-mail kreeg ze foto's toegestuurd van demonstranten, die, staande op het dak van een bus, met borden opriepen haar te doden. 'Iqra moet dood', luid-

Stand op het dak van een bus riepen demonstranten dat Iqra dood moet

de hun boodschap. 'Wij accepteren niet dat de profeet wordt beledigd.' Op de foto's stralen ze, eerder dan verbeten fanatismes, een treurige domheid uit.

Haar boekje van ongeveer honderd bladzijden, 'Christian-Muslim Dialogue and Pakistan's Blasphemy Law', behandelt de discriminatie van christenen in Pakistan en vooral de beruchte wet tegen godslastering. Lang geleden vaardigden de Britse koloniatoren al een blasfemiewet uit. Ze wilden in hun Indiase bezittingen, waartoe ook het huidige Pakistan behoorde, conflicten tussen de talrijke verschillende religies voorkomen.

In de jaren tachtig van de vorige eeuw liet de toenmalige dictator Zia ul Haq een nieuwe blasfemiewet ontwerpen, minder neutraal dan de oude Britse en vooral bedoeld om de islam te beschermen. Sindsdien zijn er geregeld incidenten waarbij christenen beschuldigd worden de Koran te hebben ontheiligd of de profeet te hebben beledigd. De achtergrond kan een burendruzie zijn, maar ook de ambitie van een ijdele imam die de schijnwerpers zoekt en daarom een christen vals van blasfemie beschuldigt. Dat overkwam in augustus het christelijke meisje Rimsha Masih, die uiteindelijk werd vrijgelaten omdat de plaatselijke imam haar zogenoemde koranontheiliging zelf in scène bleek te hebben gezet.

Er vallen soms zelfs doodvonnisen. Bizar was de terdoodveroordeling van de academicus Younas Sheikh, in 2000. Hij had tegen studenten gezegd dat de ouders van Mohammed geen moslims konden zijn geweest, omdat de islam dateert van na hun dood. Hij kreeg in hoger be-

Zoveelste blasfemie-incident: het van koranontheiliging beschuldigde meisje

roep vrijspreek en emigreerde naar Zwitserland. In hoger beroep veranderen doodvonnisens wegens blasfemie vaak in vrijspreek, maar dan nog kan de beschuldigde gemakkelijk het leven laten, bij een lynchpartij, soms al bij het verlaten van het gerechtshof. Ook komt het geregeld tot lynchpartijen nog voordat er een berechting heeft kunnen plaatsvinden.

Iqra pleit voor een eerlijke dialoog tussen moslims en christenen, maar het is onwaarschijnlijk dat boze lezers dat hebben opgemerkt. Op bladzijde 2 van de inleiding staat al de

passage die hun een rood waas voor ogen bezorgde: "Waar staat geschreven dat de profeet Mohammed (vrede zij met hem) bevel heeft gegeven om christenen op brute wijze te doden? En als hij wel zulke dingen heeft opgedragen dan geloof ik zo'n gekke profeet niet. Geen enkel verstandig persoon zou ooit bereid zijn zulke commando's te geloven."

Het is een van de weinige plekken in het boek waarin Iqra echt uit haar slof schiet, ofschoon ze dus vol respect het woord profeet blijft voorzitten van de toevoeging 'vrede zij met

Wet verbiedt beledigen van elke godsdienst

Belediging van Mohammed geldt volgens de Pakistaanse strafwet als de zwaarste vorm van blasfemie. Er staat levenslang op of de doodstraf. Wie de Koran ontheiligt kan levenslang krijgen. Wie de vrouwen van Mohammed beledigt, of zijn familieleden of zijn 'metgezellen' wacht maximaal drie jaar cel. In de wetsartikelen ontbreken de begrippen 'belediging van de islam' of 'belediging van God'. Wel verbiedt een wetsartikel het beledi-

gen van elke godsdienst, op straffe van een jaar cel. Tussen 1986 en 2007 zijn 647 mensen beschuldigd van blasfemie. De helft van hen was moslim, de overigen behoorden tot de minderheidsgodsdiensten, die ruim drie procent van de bevolking uitmaken. Dat betekent dat leden van minderheidsgodsdiensten vijftien maal zo veel kans lopen op een aanklacht als moslims. Een onbekend aantal mensen is in diezelfde periode gelycht.

Onderduiken

Heerlijk, ik heb een vaste baan. Ik ben benoemd aan de school in Schelluinen, vlak bij Giessen-Nieuwkerk en woon in huis bij oom Jo en tante Josien. Ik ben helemaal vrij in mijn doen en laten. Ik hoef niet meer toestemming te vragen om een weekend met Jan naar zijn ouders in Zutphen te gaan, ondanks het feit dat daarover een vaste afspraak is gemaakt. En ook niet of ik een weekend naar Jan mag gaan. Eindelijk kunnen we wat meer tijd met elkaar doorbrengen. Het eerste weekend dus meteen naar Jan. Jan en Wout zijn niet meer samen in het pensioen op Parkstraat 14. Wout is klaar als arts en neemt waar voor andere artsen. Dus Jan heeft de kamers voor zich alleen. Als Jan uit de zaak thuiskomt ben ik er ook net, waarna we gezellig samen eten. 'Hoe is het in Giessen-Nieuwkerk bij oom en tante?' vraagt Jan. 'En op je nieuwe school? Welke klas heb je?'

Jan luistert. Zelf heeft hij deze keer weinig te vertellen. Hij houdt mij eigenlijk aan de praat. Hij bedankt voor het voedselpakket wat ik altijd voor hem mee krijg van thuis en nu ook van Tante erbij. Want je kunt maar weinig doen met de voedselbonnen. En aangezien de boeren van Staverden en Leuvenum ons nog van alles voorzien en de boeren van Giessen-Nieuwkerk goed voor hun burge-meester zorgen, heb ik deze keer een behoorlijk pakket bij me, waar zijn hospita voor de warme maaltijd ook wat aan heeft.

Wat een belevens. Dit weekend helemaal alleen van ons en het ontbreekt ons aan niets. We drinken knus koffie met een koek zelfs. Wat hebben we het goed. Waar verdienen we dat aan. Wij hoeven niet van rantsoenen te leven.

En dan neemt Jan het woord. Aarzelend. Een beetje ongemakkelijk. Ik voel het meteen. 'Ik moet je iets onaangenaams vertellen, Lies.'

'Gevaar.' Ik wacht gespannen. 'Je weet dat ik het een tijd geleden erover heb gehad, dat het wel eens kan gebeuren dat ik moet onderduiken. Nu, het is zover. Er is een goede plaats voor me geregeld. Ik hoef alleen maar te wachten op bericht dat ik kan komen. Goede vrienden van me, die jij nog niet kent, hebben ervoor gezorgd. Ik weet zelf niet eens waar ik terecht kom. Chris Leeftang, de eigenaar van 'Broese' heeft ook meegeholpen. En weet je? Hij heeft me beloofd dat ik na de oorlog bij hem terug kan komen en hij betaalt zelfs mijn salaris door.' Jan slaat zijn arm om me heen en we zijn allebei stil. Blijven lang zo zitten. Dit is de sprong in het diepe! Tenslotte zegt Jan: 'Zullen we nog een kopje koffie maken? Blijf jij maar zitten, ik doe dat even.' Zo drinken we dan nog een kopje koffie om bij te komen. 'Je bent erg geschrokken, is 't niet? Maar ik zie dat je d'r weer bent. Ik lees je gedachten. 'O ja? Vertel ze dan eens.' 'Je bent nu al bezig met een overzicht te maken van de mogelijke consequenties. Jouw houding is er alweer een van: kom maar op!'

'Ja,' zeg ik. 'Wij laten ons toch niet kisten omwille van die moffen?'

Waarvoor moet je eigenlijk onderduiken, Jan?'

'Dat zeg ik liever niet, Lies. Dit wordt het moeilijke voor onze relatie. Voor mijn veiligheid en vooral voor de jouwe mag je niets weten. Ik zal heel veel voor je moeten verzwijgen en ik raad je aan, als 't kan niet naar iets te vragen. Die consignes heb ik al gekregen. En nu moeten we gaan slapen. Ga jij maar in mijn bed, hiernaast, dan ga ik naar de vroegere kamer van Wout. Daar heeft mijn hospita

advertentie

..... ook Trouw speciaal voor onze lezers

Kerk en St(r)aat Moet religie achter de voordeur verdwijnen?

De rechten van religieuze minderheden raken in de knel.

Een hoofddoek is voor minder dan een tiertje te koop bij de HEMA, maar het vrouwenstandpunt van de SGP is door de Hoge Raad verworpen. Godslastering moet mogen, maar ritueel slachten en besnijdenis van jongetjes wordt taboe.

Is het beschaving? Of is hier sprake van de dictatuur van de moderniteit? Daarover gaat het debat op 28 januari in de Rode Hoed, onder leiding van Elma Drayer. Met:

Tamarah Benima (rabbijn Liberaal Joodse Gemeenschap, oud-journaliste)
Boris van der Ham (voorzitter Humanistisch Verbond, oud-Kamerlid D66)
Govert Bujs (hoogleraar politieke filosofie en levensbeschouwing)
Tom Mikkers (algemeen secretaris van de Remonstrantse Broederschap)

Organisatie: Forum C i.s.m. de Rode Hoed en Trouw **Datum:** 28 januari
Plaats: de Rode Hoed, Keizersgracht 102, Amsterdam
Aanvang: 20.00 uur **Toegang:** Kaarten: €9,- speciaal voor Trouwlezers via www.rodehoed.nl of aan de kassa.
Informatie: www.rodehoed.nl of 020 6385606

deVerdieping
Trouw

rodehoed

voor gezorgd. Dat deze toestand zich nu net voordoet, terwijl jij het ouderlijk nest hebt verlaten, komt wel dubbel ongelukkig uit. Ik zorg voor ontbijt op bed.' De volgende dag gaan we naar de Veenendaals in Amersfoort om afscheid te nemen. Het is zo onwonderlijk. Het lijkt allemaal een beetje overdreven. Maar het is wel werkelijkheid. Vader en Moeder Veenendaal en Bep en Mien schrikken ook. En daar zitten we dan een beetje verdrietig bij elkaar. Maar de Veenendaals beuren ons toch op. Het is een voorbijgaande tijd. We hopen er het beste van. Ook zij zeggen: de oorlog duurt niet meer zo lang. Dan, zondagmiddag, hebben Jan en ik ons laatste gesprek en Jan geeft me de laatste inlichtingen. 'Lies, als ik bericht krijg, moet ik meteen vertrekken. Ik mag je niet inlichten dat ik vertrokken ben en jij mag nu niet meer schrijven of bellen naar dit adres. Niemand hier mag jouw adres weten, dan kan men hier ook niets vertellen, als er navraag gedaan wordt. Dus zoek geen contact. En dan iets, wat beslist niet leuk is. Als ik op mijn bestemming ben, mag ik met niemand contact zoeken of hebben. Ook niet met jou.'

Dat betekent dat je mij niet kunt bereiken, niet zult weten waar ik ben en ook helemaal niets van me zult horen. Dat zou wel eens lang kunnen duren. 'Ik ben perplex. 'Waarom zó, Jan?' 'Ik denk dat dat zo geregeld is om ook anderen te beschermen. Ik mag dus ook niets weten. Als je de wekelijkse brief niet krijgt, weet je dat ik vertrokken ben. Mijn ouders heb ik ingelicht en hetzelfde laten weten. En Lies, pas op voor je oom, tante en nicht. Dus, als je niets weet, kun je ook niets zeggen. Ook jouw veiligheid moet gewaarborgd zijn. 'Waar moet hij toch voor onderduiken? We gaan naar de trein. Dit is voor ons een heel moeilijk afscheid. Ik moet me gedragen alsof er niets gebeurd is. Nu, ik zal mijn rol spelen. Dat zullen de Duitsers niet winnen!'

Het is vandaag 10 september. Dezelfde week al komt er geen brief van Jan. Hij is dus vertrokken. Tante merkt daar niets van, want ze weet niet dat wij elkaar ook altijd wekelijks nog een brief schreven. Toch valt het al gauw op dat ik niet naar Jan toe ga. Dus komen er vragen. Moet ik vertellen dat hij ondergedoken is voor de Duitsers en ik niets mag weten? Ik merk al meteen dat het een goed idee is. Ik heb ook geen moeite om iets te verzwijgen of ergens omheen te draaien. Maar dit is geen leven. Ook niet voor zijn ouders. Als er wat met hem gebeurt, als hij ziek wordt, zullen we daar dan niets van weten? Zal niemand het ons kunnen meedelen? Hij is dus écht ondergedoken. Voor familie, geliefde en vrienden van de aardbodem verdwenen. De weken rijgen zich aaneen. Het is heel verdrietig. Dan, na ruim vier weken komt er ineens een brief. Maar niemand kan zien van wie hij komt, want er staat geen afzender op. En oom, aan wie elke morgen door een aparte koerier van het postkantoor de post voor het gemeentehuis gebracht wordt, kent het handschrift niet. Maar ik zie dat hij van Jan is. Wat een geweldige opluchting. En in die brief staat dat ik in de herfstvakantie bij hem mag komen om zijn winterkleden te brengen en dat ik een antwoord mag sturen naar een correspondentieadres. Dat adres is: Zuster J. Duiker, Korreweg in Groningen.

Hij zit helemaal in Groningen. Wat een eind weg. Daar schrik ik weer van. Hij schrijft dat het alleen maar een correspondentieadres is; met andere woorden hij kan nog heel ergens anders zitten.

Als ik terugschrijf moet ik ervoor zorgen dat niemand me het adres ziet schrijven. Tevens moet ik zijn brief direct vernietigen. Hij maakt het goed en de mensen, waar hij bij woont zijn heel prettig. Oom en tante zijn ook erg blij dat er bericht is en accepteren mijn zwijgplicht. Ik schrijf Jan dus

onmiddellijk terug dat ik kom. Dat ik de volgende week vrijdag naar huis zal gaan en zijn winterkleden halen, die bij mijn ouders in Ermelo zijn. En het tijdstip, waarop ik zaterdag met de trein in Groningen zal aankomen. Ik schrijf dit nieuws aan mijn ouders, en vraag moeder of ze Jans kleden wil klaarleggen. Zelf breng ik de koffer wel mee. Zo ging ik die bewuste vrijdag in oktober met een grote koffer op de fiets na schooltijd naar station Gorinchem. Wat lijkt die plaatsnaam veel op Groningen. De smalle binnen weggetjes lopen allemaal langs brede sloten, gevuld met kroos. Dat nare groene spul dat uit Amerika is gekomen. Een enkel huis of boerderij is alleen te bereiken met een bruggetje over de sloot. En wat gebeurt er onderweg? Net terwijl ik er langs fiets, valt er een kleuter, een klein meisje, van zo'n bruggetje af en kopje onder, onder het kroos. Ik stop, stap af, meer van schrik dan van moeten. Meteen komen er drie flinke kerels uit het huis gerend en proberen het kind te pakken. Het meisje komt een paar keer met het hoofdje boven water en ik merk onmiddellijk dat niemand kan zwemmen. De sloot is diep. Duizend en meer gedachten gaan in die paar seconden door mijn hoofd. Ik moer er in springen. Dan kan ik vanavond niet meer in Ermelo komen. Dan kan ik morgen niet op tijd in Groningen komen en kan ik geen nieuwe afspraak maken met Jan. En hoe kan Jan dan nog iets doen? Het is niet eens zeker dat hij me zelf af mag halen. Zelfs niet als hij wel in Groningen-Stad zit. Paniek!

Maar het kind blijft onder water. En voor ik het weet, heb ik de koffer van de fiets genomen, de fiets op de grond laten vallen, mijn schoenen uitgeschopt en het jasje van mijn mooie mantelpakje uitgetrokken; alles haast tegelijk in één beweging en...

Net op het moment dat ik me zal afzetten om te springen, grijpt de man die op de brug ligt de haren van het kind dat toch nog een keer omhoog, boven water komt. Ik weet niet hoe gauw ik mijn zaakjes bij elkaar pak en op de fiets stap. Ik wacht geen seconde af, hoe het met het kind gaat en ben al op weg nog voor één van de mannen, die naar me toekomt, me heeft bereikt. Ik moet de trein halen. En ik ben op tijd. Een heerlijke reis. Jan en ik zullen een hele week bij elkaar zijn. Als ik om half acht in Ermelo aankom staat pa me op te wachten. Hij vraagt helemaal niet naar Jan. Hij weet dat Jan weg is en ik moet zwijgen. Hij begrijpt alles volledig. Is het er ook helemaal mee eens. Wel vertel ik hem dat alles moet kloppen morgen. Dat ik ook alleen maar weet, waar ik morgen heen moet en dat ik óf door Jan, óf door iemand anders afgehaald zal worden. 'Hoe weet die ander dan hoe jij er uit ziet?' vraagt pa. 'Heeft hij een herkenningsteken van jou?' 'Dat weet ik niet pa, maar denk je niet dat mijn haardracht voldoende bewijs is? Twee van die dikke blonde vlechten om mijn hoofd gewikkeld? Dat zal Jan vast en zeker als kenmerk genoemd hebben.'

Thuis worden er familie zaken besproken en ik moet natuurlijk vertellen over mijn baan, mijn hoofd en nog een collega. Wat een prachtoeders heb ik. Er wordt absoluut niet te veel over Jan gepraat.

De koffer voor Jan is gepakt, evenals mijn reistas. Pa zal me morgen naar de trein brengen. Hij vraagt niet, waar ik heen ga. Volgende week zal ik niet thuis komen, maar rechtstreeks doorgaan naar Gorinchem. De volgende morgen is het zover. Op het moment dat pa en ik van boven met de gevulde koffer naar beneden zullen gaan en moeder van de zolder af wil komen, valt ze zo rechtstreeks van de zoldertrap en ligt op haar rug op de overloop. Ze is nogal gezet. We schrikken enorm. En ik denk: ohhh... wat nu weer. Als deze reis niet doorgaat, is alles voorbij, want ik kan nu toch niet weggaan?! Pa kijkt naar moeder, pakt de koffer, grijpt mijn hand en zegt: 'Kom, jij eerst.' Hij begreep meteen de

mogelijke gevolgen voor mij en ook voor moeder. Dus... Jan is ondergedoken. Wat er verder gebeurt, doet er niet toe, maar dit gaat voor. Dit is belangrijk. Hij brengt me naar de trein, de stoptrein naar Zwolle. Aan het loket koop ik een kaartje naar Zwolle, zodat pa niet te weten komt dat ik nog veel verder moet. In de trein neem ik een kaartje Zwolle-Groningen en stap in Zwolle over. Wat een reis met hindernissen, gisteren en vandaag. Maar gelukkig is alles gelukt en zit ik nu rustig in de trein naar Groningen. We rijden Zwolle uit en....

De trein stopt, want er zijn Engelse jagers in de lucht en de treinen worden vaak beschoten. Dit is afschuwelijk. Wat nou weer? Wat overkomt mij straks als ik te laat in Groningen aankom? Als daar dan niemand meer is, omdat ik misschien niet in de trein zit? Want informatie over een verlate trein krijg je niet buiten het station. En daar kan ik nergens heen, zelfs al ken ik het zogenaamde correspondentieadres. Er bestaat ook helemaal geen openbaar vervoer meer. Zelfs geen taxi. Waar zou ik dan lopend met die zware koffer naar toe moeten? Dan kan ik alleen maar teruggaan naar Ermelo en afwachten, wat er gebeurt. Ik kom veel te laat aan en loop naar de uitgang van het station. Daar moet je door een poortje naar buiten. Dat is daar om ervoor te zorgen dat iedereen zijn kaartje, of perronkaartje afgeeft. En wie zie ik daar aan de andere kant van het poortje staan? Jan! Het poortje door en dan kunnen we elkaar begroeten. Heerlijk! Nog voor ik het poortje uit ben, pakt hij mijn koffer, grijpt mijn hand en zegt: 'Trek met je linkerbeen.' Wonderlijk, hoe een mens reageert. Ik doe het meteen en Jan trekt me haastig verder. 'Doe of je kreupel bent,' zegt hij nog. Er is geen begroeting, alleen maar haast. Jan loopt naar een vreemd vervoermiddel. Een soort verbouwde bakfiets, waar je met zijn tweeën in kunt zitten en een fietser ervoor, in plaats van erachter. Een fietstaxi. Alleen invaliden mogen daar gebruik van maken. Daarom moest ik mank lopen. En daar zitten we dan. Twee volwassenen in een bakfiets. Helemaal naar het andere eind van de stad. Het duurt wel heel lang.

'Waar gaan we naar toe Jan?' 'Naar het correspondentieadres meisje. Naar Zuster Duiker. Daar woon ik nu met nog een onderduiker. En Zuster Duiker woont bij Mevrouw Van der Zee, die nog een jonge dochter heeft. Wat was die trein laat, Lies. Weet je waarom?' 'Ja, hij bleef in de buurt van Zwolle staan omdat er Engelse jagers in de lucht waren. Was je ongerust?' 'Jazeker, want ik dacht al dat het zoiets zou zijn. Is alles goed gegaan, gisteren en vandaag?'

Zuster Jo

We zijn er. De deur van het bovenhuis gaat al open. Bovenaan de trap staat Zuster Duiker. Ze begroet me allerhartelijkst. Een knappe vrouw met prachtig vol golvend haar tot bijna op haar schouders en een mooie lage stem. Ze is niet groot. Ze neemt mijn jas aan en installeert me in de achterkamer, in een kleine fauteuil bij de gezellig brandende kolenhaard, die een heerlijke warmte geeft. Net wat ik nu nodig heb. Want het is erg koud buiten. En hier blijkt Jan ondergedoken te zijn. Het is dus niet alleen maar een correspondentieadres. Ze heeft zich voorgesteld als Zuster Jo en noemt me meteen 'Liesje'. 'Heb je een goede reis gehad?' vraagt ze. Ik heb me grote zorgen gemaakt, toen het zo lang duurde, voor jullie hier kwamen. Had de trein zoveel vertraging, of ging de fietstaxi niet door?' Ik zeg haar alleen maar dat de trein een grote vertraging had. Meer niet. Ik wil eindelijk wel eens met Jan alleen zijn. We hebben elkaar al die tijd niet eens kunnen begroeten zoals het hoort. Zelfs nog geen zoen. Dat doe je niet op de openbare weg en in een fietstaxi! 'Ziezo,' zegt ze. 'Nu ga ik eerst een kopje thee voor jullie halen en dan laat ik jullie alleen.' Zo gebeurt het.

Eindelijk, eindelijk zijn Jan en ik samen. Ons geduld is wel danig op de proef gesteld. Het is heel vreemd op deze manier bij elkaar te zijn. Want de gedachte, ondergedoken te zijn, vogelvrij dus, laat zich bij geen van ons beiden verdringen. Het maakt ons samen zijn intenser en ook stil. En vooral heel ernstig nadat ik mijn reiservaringen heb verteld. Jan is natuurlijk erg nieuwsgierig naar berichten van thuis, vooral uit Zutphen. Maar daar kan ik hem niet veel over vertellen. Zijn ouders hebben weinig laten horen. Ze weten net zo min iets over hem als ik. Hij is na tien september zomaar in het niets verdwenen. En ik mocht ze niet laten weten dat ik nu hier bij hem ben. Ik vertel Jan, hoe afschuwelijk dit is. 'Ja,' zegt Jan. 'En ook voor jou en mij. Er zit niets anders op. Zuster Jo en de familie waar ze in pension is stellen deze veiligheidsregels.' 'Jan, kan ik me een beetje gaan oprispen?' 'Nee Lies, zelfs dat gaat niet. Je kunt alleen je handen wassen op het toilet. Je slaapt namelijk niet hier. Ik breng je elke avond naar het huis van een vriendin van Zuster Jo, en kom je elke morgen om 8 uur weer ophalen. Het is ruim een half uur lopen. Dan ontbijt je hier en zijn we verder de hele dag samen, in deze kamer. Overdag gaan we niet naar buiten. Hij zucht diep en zegt: Lies, wat heerlijk, we zijn een hele week samen.'

'Ja, heerlijk,' zeg ik. 'En dat dank zij jouw winterkleden!' 'Nee, dat niet alleen. Zuster Jo wilde graag kennis met je maken. Ze heeft ingezien dat veiligheidsregels ook schadelijk kunnen zijn. Zo mogen we in het vervolg corresponderen. Hoewel daaraan eisen zijn gesteld, waar ik het helemaal mee eens ben. En ik weet zeker dat jij dat ook zult zijn.' Er wordt op de deur geklopt. Zuster Jo komt binnen met Mevrouw Van der Zee. Jan stelt ons aan elkaar voor. Het is weer de trotse Jan, die zijn verloofde voorstelt. En wat zegt ze? 'Ik ben blij dat u er bent. Ik was zo nieuwsgierig naar u! Jan heeft me veel over u verteld. (Allicht, denk ik stiekem.) En u hebt een fijne verloofde. Het is heerlijk, hem in huis te hebben. U bent hier van harte welkom.'

Daar sta ik, met mijn mond vol tanden. Ik bloos ervan. Daar ben ik trouwens heel goed in. Toch verlegen? Alles overweldigt me nogal. Ik voel me hier ondergedoken. In feite is dat ook zo. Jan én ik zijn op het ogenblik volledig van onze thuiswereld afgesloten. Volledig onbereikbaar. En onze

toekomst is niet meer te overzien. We hangen aan een zijden draadje en wee...als dat draadje kapot gaat. Maar ook Mevrouw Van der Zee. Zij biedt onderdak aan een onderduiker en verkeert daardoor in dezelfde situatie. Gelukkig nemen deze gedachten niet de overhand. En dan drinken we gezellig met zijn vieren thee, waar Zuster Jo voor zorgt. Jan gaat ook naar de keuken, waarop ik tegen Mevrouw Van der Zee zeg: 'Hij is natuurlijk nieuwsgierig naar wat Zuster Jo van me vindt!' Deze gezellig en mollig uitziende mevrouw schiet in de lach. Een heerlijke lach. En ze zegt: 'U voldoet echt aan de beschrijving, die Jan ons van u gegeven heeft. U hebt zeker ook al aangevoeld dat die twee daar in de keuken heel goed met elkaar overweg kunnen?' 'Ja,' zeg ik. 'En ook dat Zuster Jo het heft in handen heeft.' Ze zwijgt. Geeft geen antwoord. Mocht ik dat niet zeggen? Omdat het misschien waar is? Alles gaat zo gemoedelijk, maar toch is er een geheimzinnige sfeer. Heeft dat te maken met de ingestelde veiligheidsregels, die gebaseerd zijn op geheimhouding, zwijgplicht? Ik kan het niet duiden, ook niet bij Jan. Waar word ik buiten gehouden, nu ik toch hier mag komen? Het hele huis is verboden terrein voor me, op deze achterkamer en het toilet na.

Zelfs de plek waar Jan slaapt. En dat om de basisregel, wie niets weet, of ziet, of hoort, kan ook niets verraden! Daar zal ik daadwerkelijk mee moeten leren leven. Als Jan het kan, kan ik het ook. 'Mevrouw, zou u me Lies willen noemen? Dat zal voor ons beiden veel prettiger zijn.' 'Heel graag, Lies,' zegt ze. 'Je bent helemaal geen vreemde voor me.' Zuster Jo en Jan komen met de thee. We hebben een heel gemoedelijk thee-uurtje. Even later komt een zekere Zuster Femmie, vriendin van Zuster Jo, waar ik dus zal slapen. 'Wel,' zegt ze. 'Je bent gelukkig heelhuids aangekomen. Ik hoorde dat de trein beschoten is. Was het eng?' 'Nee, zeg ik. 'De trein is niet beschoten. Net buiten station Zwolle is hij blijven staan, omdat er Engelsen in de lucht waren. Ik weet niet, waar ze ergens op het traject vlogen. In ieder geval was ik dus veel te laat en dat vond ik wel verontrustend, te meer omdat ik niet wist of ik door Jan zelf of door een ander afgehaald zou worden.'

'Wat zou je gedaan hebben, als het werkelijk was misgegaan en er niemand was om je af te halen?' vraagt Zuster Jo. 'Aan die mogelijkheid heb ik sinds gisteren, toen dat kind in het water viel, gedacht, zeg ik. Ik heb me daar heel bezorgd over gemaakt en van alles bedacht. Ik kwam tot de conclusie dat ik dan nergens heen kon. Het enige adres wat ik heb, is dit hier als postadres. Er zou hier iets mis kunnen zijn er daarom kan ik het nooit gebruiken. En hoe ver is het lopen met een zware koffer? Hulp vragen is ook gevaarlijk, want het adres moet onbekend blijven. Ik had dus besloten om direct terug te gaan. En dan maar afwachten.' 'Ja, zegt Zuster Jo, je hebt gelijk. Het is dan het enige, wat je kunt doen. Ik ben blij dat je het risico van eventuele 'foute boel' zo goed hebt ingeschat. Ik heb nooit aan die mogelijkheid gedacht.'

'En als het nu eens omgekeerd was? Als ik niet was komen opdagen? Als er iets met mij gebeurd zou zijn? Wat had Jan dan moeten doen, om erachter te komen? Niemand weet, waar Jan is. Ook mijn ouders niet. Zelfs mijn oom en tante niet. Het enige wat mijn oom had kunnen ontdekken is dat het poststempel van Jans brief de naam Groningen vermeldt. Toen mijn vader vanmorgen met me aan het loket stond, kocht ik een kaartje naar Zwolle, niet naar Groningen. We kennen allemaal de consequenties van onderduiken, maar er mee geconfronteerd worden is voor alle betrokkenen iets anders.' Het is stil. Het blijft ook stil. Met zijn vijven zitten we ieder met onze eigen gedachten. En we weten allemaal dat er niets aan deze

situatie veranderd kan worden, zolang de oorlog duurt. Wat een risico nemen deze mensen op zich, omwille van twee onderduikers! Mevrouw Van der Zee gaat voor het eten zorgen. Het is hoog tijd. Zuster Femmie gaat haar helpen. En ik vraag Jan mijn koffer even te pakken, want daar zit natuurlijk ook een voedselpakket in, waar mijn moeder voor gezorgd heeft. En tante heeft distributiebonnen, voedselbonnen meegegeven. Meer dan voor één week, voor één persoon. Zuster Jo kijkt verbaasd. 'Hoe kan dat?' vraagt ze. 'Niemand kan bonnen missen en niemand kan zomaar zo'n voedselpakket samenstellen!' 'Zo,' zeg ik. 'En hoe had je je dan voorgesteld mij deze week van voedsel te voorzien?' 'Daarvoor heb je je eigen bonnen bij je. Maar je hebt veel meer meegebracht. Daar verbaas ik me over.' Voor ik haar kan antwoorden, neemt Jan het van me over en vertelt haar heel summier hoe dat kan. Het blijkt nu dat Jan praktisch niets over mijn omstandigheden, ouders en oom en tante heeft verteld. De grote geheimhouding is er dus naar twee kanten. Voor mij lijkt het een doolhof. Het grote verschil is dus het platteland en de grote stad. Mevrouw Van der Zee is heel verrast en blij. 'Wat fijn,' zegt ze. 'Dan hebben we vanavond weer eens een koekje bij de koffie. Dat is lang geleden.'

Jan en ik eten samen in de achterkamer. De beide verpleegsters bij Mevrouw Van der Zee in de voorkamer. Na het eten zitten we allemaal samen in de achterkamer. Heerlijk warm bij de haard. Ook de kleine Meino, jongste dochter van Moeder Van der Zee, zoals Jan haar noemt. Ik schat haar tien of elf jaar. Een zwaar astmatisch meisje. Er is ook een dochter van mijn leeftijd, Jo. Zij is onderwijzeres in Haulerwijk en komt maandag met herfstvakantie thuis. Mevrouw Van der Zee is weduwe. Daardoor dwingt ze nog meer respect af. Ze is een heel moederlijke figuur. Er is toch een gemoedelijke, vertrouwelijke sfeer.

Dan zegt Zuster Jo: 'Liesje, je had het over gisteravond, toen je tot bepaalde gedachten kwam door een meisje dat in 't water viel.' Ai, moet ik de hele rampenreis vertellen? Ik kijk Jan aan. Die snapt me en knikt. Dus vertel ik over die reis met hindernissen. Ook dat mijn moeder vanmorgen van de zoldertrap viel. En dat ik er recht mee zit, dat ik nu niet weet of dat wel goed is afgelopen. Ik zie geen mogelijkheid om daarachter te komen. Dus kondig ik aan dat ik mijn bezoek een dag zal bekorten om eerst nog naar huis te gaan in plaats van direct naar mijn nieuwe woonplaats. Maar het is beslist niet uit mijn gedachten.

'Dus eigenlijk is dat, wat je vanmiddag beschreef in verband met onbereikbaarheid van jouw kant voor jou nu al aan de orde,' zegt ze. 'Ja,' zeg ik, 'behalve dan dat ik wel morgen op de trein kan stappen om te gaan kijken.' 'Dan ga ik mee,' zegt Jan. 'Nee, zeg ik, ik ga niet.' 'Waarom niet,' zegt Moeder Van der Zee. 'Omdat ik het inschattingvermogen van mijn vader altijd heel betrouwbaar vind.'

'Maar stel dat ze verzorging nodig heeft, in de stoel moet blijven zitten?' zegt Moeder Van der Zee. 'Als ik op school ben, kan ik ook niet bij haar zijn. En er wonen twee ooms en een tante met neven en nichten in hetzelfde dorp. Het zal haar en Pa aan niets ontbreken.'

Zo wordt het zonder erg tijd om naar mijn nachtlogies te gaan. Zuster Jo brengt Femmie naar huis. Ze gaan op de fiets. 'Dan ben ik thuis, om je te ontvangen,' zegt Femmie. Jan en ik gaan lopen. Ik krijg van Mevrouw Van der Zee een tas mee voor mijn nachtgoed en toiletbenodigdheden. Meer is niet nodig. Onderweg vertelt Jan me, hoe de situatie op mijn nachtlogies zal zijn. Ook daar zijn veiligheidseisen aan deze logeerpunt gesteld. En wel heel erg strenge. Femmie woont nog thuis bij haar ouders. Haar vader is dominee. Ze is de jongste. Er is een oudere zuster. Ook thuis. Die is onderwijzeres in Hoogkerk. Ze is invalide en loopt behoorlijk mank. Maar ik zal haar niet ontmoeten. Elke avond zal

Femmie er zijn om me binnen te laten. Dan ga ik direct naar mijn slaapkamer op de tweede verdieping. 's Morgens zal Jan er vroeg genoeg zijn om me op te halen. Het is de bedoeling dat ik dan tot ongeveer acht uur op de slaapkamer blijf en daar op Jan wacht, waarna we onmiddellijk vertrekken zonder iemand te zien. Ook Femmie niet. Dit vind ik echt bijna niet te accepteren. Wat is hier aan de hand? Dit kan toch niet waar zijn?

'We hebben echt geen andere mogelijkheid kunnen vinden om jou te herbergen, Lies,' zegt Jan. Bij Zuster Jo is geen plaats meer, dat heb je zelf gezien. Het huis is te klein. Femmie's ouders hebben na veel bezwaar tenslotte toegestemd, maar ze willen er niets mee te maken hebben. En om je de waarheid te zeggen, kan ik ze geen ongelijk geven. Het is dus de enige kans dat we nu bij elkaar zijn. Het is de vraag, of het nog een keer gebeurt. Want hier logeren is maar eenmalig.'

'Ja,' zeg ik verdrietig. Ik begrijp het en ik zucht. Alsof je in het diepe springt en niet weet of en hoe je bovenkomt. Maar het feit dat we een hele week samen zijn vergoedt alles. Daar hebben we alles voor over. We laten onze stemming niet door de Duitsers beïnvloeden. Want die zijn de oorzaak van dit alles. We zijn er. We wensen elkaar eerst goede nacht en bellen dan aan. Femmie ontvangt me en Jan gaat meteen terug. Femmie brengt me twee heel hoge trappen op naar een zijkamer aan de achterkant van dit grote herenhuis. We kijken samen of alles wat ik nodig zal hebben, aanwezig is. Ze maakt haar excuses over deze situatie en dan zeggen we elkaar welterusten. Wat een dag. Wat een ontmoetingen en belevenissen. Even heb ik een heel onveilig gevoel. Maar het feit dat men zo zijn best gedaan heeft om Jan en mij elkaar te laten ontmoeten is toch heel waardevol. En... tenslotte moest Jan zijn winterkleren hebben. Hoewel, die zou ik ook met een dagretour hebben kunnen brengen. Toch is het einde van deze dag mij net iets teveel. Zo liggen geluk en gevaar heel dicht bij elkaar. De volgende morgen komt Jan mij halen. Heel vreemd. We gaan het huis uit, zonder iemand te zien of te horen. Ik zou voor hetzelfde geld ergens op de hei in een schuurtje hebben kunnen slapen. Jan is opgedaan door Femmie. Maar Femmie heeft zich aan mij niet laten zien.

Jan begrijpt, hoe onaangenaam dit allemaal voor me is. En hij legt het me uit. Het is allemaal zo afgesproken om te voorkomen dat het op een verkeerde plaats opvalt dat de dominee een gast heeft, die met onderduikers te maken heeft. Want Lies, hier in Groningen valt het direct op dat wij Hollanders zijn. En dat is nu net niet de bedoeling. Hij heeft gelijk. Daaraan had ik nog niet gedacht. Gelukkig word ik bij thuiskomst door Mevrouw Van der Zee opgewacht en op een heerlijk ontbijt getraakteerd, de voedseldistributie in aanmerking genomen. Ook Zuster Jo en Meino komen me goedemorgen wensen. Deze dag is voor ons. Er is zoveel te vragen en te vertellen. Jan wil alles weten van mijn nieuwe baan; hoe het leven bij oom en tante is; hoe het hoofd van de school is, enz. enz. De morgen is zo om. Na kerktijd komen Mevrouw Van der Zee en Meino bij ons koffiedrinken. Zuster Jo is naar Zuster Femmie. Er staat en huisorgel in onze kamer.

Dus vraag ik, of ik daarop mag spelen en of Mevrouw mij muziek kan geven. Dat wil ze heel graag doen. Ze zegt, dat ze er absoluut geen last van zal hebben. 'Integendeel, ik zal het heel fijn vinden, het orgel weer te horen. Mijn man speelde erop. Je doet me een groot genoegen er op te spelen.' Jan en ik zijn er heel blij om. Nu is het net als vóór het onderduiken. Het enige wat er nog aan ontbreekt, is zijn viool. Maar dat is niet erg. We hebben die zondagmiddag heel veel samen gezongen. We weten niet,

wanneer en of het weer zal kunnen. We voelen ons nu zo weemoedig. 's Avonds, na het eten, zitten we weer allemaal bij de haard. Ook Femmie en Zuster Jo. Mevrouw Van der Zee zit gezellig te breien, dus haal ik mijn visitehandwerkje tevoorschijn. Het is deze keer iets heel bijzonders. Ik heb van een oude rode vilthoed babyschoentjes geknipt en die worden geborduurd en in elkaar gezet met kleurige borduurgaren; blauw, wit en geel. Het wekt altijd aller bewondering. Ook hier. Tenslotte vragen ze of ik orgel wil spelen, zodat ze allemaal mee kunnen zingen. Dat is een gewoonte die bij Jan en bij mij thuis ook geldt. Dan wordt er meestal gezongen uit het Liedboek van Johan de Heer. Alle protestanten in het land kennen die liederen. Het geeft nu, in den vreemde, een gevoel van saamhorigheid en vertrouwen. Dan gaan Femmie en Zuster Jo naar de Kraneweg, en Jan en ik volgen te voet. Onderweg vertelt Jan me dat we morgen de kamer niet meer voor ons alleen zullen hebben. Er is toch nog een onderduiker in huis. Een Groninger. Die is dit weekend wel in huis geweest, maar heeft zich niet vertoond. Jan vertelt niet, waar die jongeman zich dan in huis heeft opgehouden. 'Jan, zeg ik verbaasd. 'Waar slapen jullie allemaal. Morgen komt ook nog de oudste dochter, Jo?' 'Ja Lies, en morgen maak je ook kennis met een zuster van Moeder Van der Zee die hier ook woont. Zij is invalide vanaf haar geboorte. We noemen haar allemaal tante Dien. Ze rijdt overal heen in een rolstoel. Die is, als je het mij vraagt, wel het aller-nieuwsgierigst naar jou. Deze Juffrouw Adema is een markante figuur, ook buiten de familiekring. Ik ben heel benieuwd wat je van haar zal vinden. Dat wil ik morgenavond graag horen.' 'Allemensen Jan, en dan zijn er twee onderduikers in dat kleine bovenhuis? Ongelooflijk, wat spannend. En wat is er nou zo bijzonder aan die tante Dien?' 'Ja, dat wil ik morgen van jou horen. Daar ben ik nu weer zo benieuwd naar. Overigens, wat vind je van de mensen die je tot nu toe ontmoet hebt? Vertel me eens. Wat vind je van Zuster Jo?'

'Je mag haar graag, hè?' zeg ik. 'Ja,' zegt Jan. 'Ik mag haar graag. Ook Femmie. Het zijn twee geweldige vriendinnen.' 'Ja, dat geloof ik graag. Maar Zuster Jo heeft de leiding!' 'Dat klopt, zegt Jan, maar hoe kom je daar nou aan?'

'Wel,' zeg ik. 'Dat wist ik van het moment dat ze me daar boven aan de trap stond op te wachten. Haar hartelijke, maar tevens gedecideerde begroeting, een stevige handdruk. Die handdruk zei alles, zowel de mijne als de hare. Noemde me meteen "Liesje", waarmee ze aangaf dat jij in goede handen bent en mij mijn plaats in al deze vreemde verhoudingen aanduidde. Ik moet je zeggen dat ik het wel prettig vind, die beschermde positie te handhaven. Dat geeft me een onafhankelijke status om als "Liesje" de boel lekker te observeren.' 'O ja, zegt Jan, daar ben je goed in.' En hij moet erom lachen. 'Zijn er nog meer aanwijzingen dat ze leiding kan geven?' 'Ja,' zeg ik. 'Het straalt van haar af. Ze is de enige, die tegenover mij helemaal zichzelf is. En ze weet me heel handig uit mijn tent te lokken om erachter te komen, hoe ik denk en handel. Word ik beoordeeld, Jan?' 'Natuurlijk word je dat, zegt hij. Je bent er zelf toch ook druk mee bezig?' 'Ja,' zeg ik. 'Weet je dat ze de enige vrouw van het gezelschap is, die niets van mijn handwerkje zei? Ik zat naar haar te kijken toen de anderen er aandacht aan schonken en ze keek alsof ze helemaal niet door had, dat het iets bijzonders was. In dat opzicht is ze beslist niet vrouwelijk. Ze geeft niet helemaal de indruk van een stevige tante, maar zo klein als ze is, ze is het wel. En een heel meelevende en vriendelijke vrouw. Vertel eens, wat is haar functie in de verpleging?' 'Ze regelt het dienstrooster van de wijkverpleegsters,' zegt Jan. 'Ze zorgt er voor dat Femmie en zij altijd dezelfde tijden dienst hebben, dan zijn ze ook gelijk vrij.' 'Oh,' zeg ik. 'Zijn ze daarom altijd in dienstkleding?'

'Ja,' zegt Jan. 'Ze hebben nu weekenddienst gehad en verder zijn ze de hele week nog in dienst tot 's avonds laat.' Zo zijn we weer bij het huis van de familie Van Veenen aangekomen. De familie, waar ik de nachten doorbreng, maar die ik nooit zal zien. Femmie staat me weer op te wachten en brengt me maar boven. 'Goed geslapen?' vraagt Jan op maandagmorgen. Hij is weer precies op tijd om me op te halen. 'Ja, heel goed,' antwoord ik. 'Jij hebt er al een half uur lopen opzitten. Hoe is het buiten?' 'Koud,' zegt hij. 'Het is helder weer. Dat kan een mooie dag worden.' Ja, denk ik, in dat achterkamertje. Hij mag overdag toch niet naar buiten. Het is goed dat hij deze week verplicht is tweemaal een uur te lopen om mij te brengen en te halen. Zou hij werkelijk nooit buiten komen? Het weekend is voorbij. Nu zal ik het dagelijks leven van Jan en die andere onderduiker te weten komen. Als we thuiskomen, staat het ontbijt voor Jan en mij weer klaar en maak ik kennis met Cees Smith, Jans maatje. Hij maakt een sympathieke indruk, deze zeer slanke jongeman van eenentwintig jaar. Twee jaar jonger dan ik. Vooral zijn gezicht valt me op. Lang, smal, met grote ogen, een hoog voorhoofd en glad naar achteren gekamd, bijna zwart haar. Een opvallend glad, intens bleek, gezicht. Iemand die nooit buiten komt. Hij maakt een slungelige indruk met zijn lange armen en slanke handen. Een nogal naar binnen gekeerde jongeman. En weer wordt er tegenover mij een vriendelijke en beschermende houding aangenomen. Elke kennismaking is, wat je zou kunnen noemen, voorzichtig. Zo voel ik het tenminste aan. Mevrouw Van der Zee en Meino komen me begroeten. Het is gezellig en lekker warm in die achterkamer. Ik voel me al helemaal thuis. Het enige onaangename is dat ik niet weet hoe het met moeder is afgelopen. Haar enige dochter is sinds eind augustus onder haar vleugels vandaan. En nu het herfstvakantie is, waar ze zo naar heeft uitgekeken, is die met de Noorderzon vertrokken. En hoe! Mijn vader overziet alles veel beter, vooral de consequenties van al dat geheimzinnige gedoe. Hij zal me het meest missen. En dan Jan zijn ouders. Die hebben tot nog toe nog helemaal niets gehoord. Zo vliegen wij jongeren dus de deur uit; in gevaar!

'Wat is er Lies, vraagt Jan. Waarover zit je te piekeren?' Ik zeg het hem. En Cees luistert mee. Gelukkig heb ik me op tijd gerealiseerd dat ik geen plaatsnamen mag noemen. Geen enkele. Als er hier wat zou gebeuren, misgaan, kunnen die adressen tenminste niet verraden worden.

'Ziezo,' zegt Jan. 'Lies, we moeten nu aan het werk.' 'Aan 't werk?' zeg ik verbaasd. 'Ja, Cees en ik werken iedere dag. We maken samen van alles van hout, wat door Cees wordt beschilderd. En dat wordt verkocht door de ondergrondse.' Ze halen hun spullen tevoorschijn. Alles is reeds een ruw product, wat door Jan wordt gladgeschuurd. Ze tonen me trots enkele voorwerpen, die al klaar zijn. Ik kijk werkelijk mijn ogen uit. Het allermooiste en een grote blikvanger is een schamel; dat is een melkkrukje, wat de boeren gebruiken om te melken. Zo'n heel laag krukje met drie pootjes om onder de koe te kunnen zitten en te melken in een emmer, die op de grond staat en die je tussen je knieën klemt. Dit is een stevig en mooi model. Een dik, half cirkelvormig plankje met drie stevige dikke ronde poten. Die zijn niet echt rond, maar in vlakken. En Cees heeft ze in een mooie kleur rood geschilderd, met op de bovenkant twee grote margrietten. Prachtig! Wit met een goudgeel hart en een paar sierlijke groene stelen met blaadjes. Dit refereert aan de geboorte van prinses Margriet op negentien januari. Een andere rode schamel is voorzien van blauwe viooltjes in twee tinten blauw en wat donkerder groen. Ze zijn heel praktisch te gebruiken als een klein bijzettafeltje voor één kopje koffie of een boek dat je even weg moet leggen. En een sieraad in de kamer. Er zijn kleine houders om een doosje lucifers in te schuiven

met aan de zijkanten een gleuf, zodat je toch de lucifers aan kunt strijken. Die zijn in een donkergele kleur geschilderd met een oranje en blauwe omlijning als de Nederlandse vlag en met de woorden 'Oranje Boven'. Dat mag zeker niet aan verkeerde ogen getoond worden. Ook bruikbaar is een stevige kleine brievenstandaard. En nu is Cees bezig met er motieven voor Kerstmis op te schilderen, bijvoorbeeld een mooie witte kerstroos. 'We werken op bestelling,' zegt Jan. 'Zuster Jo zorgt voor voorraad en distributie. We krijgen zelfs opdrachten van buiten Groningen. Daarmee wordt dus verdiend.' Ik merk dat ze zich gedragen als mensen met een klein bedrijfje, die hard moeten werken. En ik moet er meteen aan denken, hoe risicovol dit allemaal is. Vooral de motieven en de kleuren. Je mag als groenteman immers niet eens je oranje worteltjes zichtbaar op je kar hebben. Maar het feit dat je dat toch doet en als huisvrouw lekker uitdagend met je gekochte worteltjes open en bloot boven op je boodschappen naar huis loopt, geeft je een heerlijk trots gevoel, een gevoel van superioriteit. Datzelfde gevoel ervaar ik nu ook hier, bij mezelf, zowel als bij Jan en Cees. Een uitstekende manier om het onderduiken vol te houden. En alle mensen er omheen nemen datzelfde risico. Dan vertelt Cees over zijn werk. Hij was in dienst van de gemeente en was daar om te tekenen en te schilderen. Alle dienstauto's en andere voertuigen van de gemeente werden door hem voorzien van het gemeentewapen. Overal waar dat maar nodig was op alle officiële papieren. Cees is zeer bescheiden en kort van stof. Beslist geen prater. Als Mevrouw Van der Zee binnen komt met de koffie zijn de jongens druk aan het werk en ik zit er gezellig, op mijn gemak bij te breien. Het zal niet voorkomen dat ik zonder een gemakkelijk breiwerk op reis of uit logeren ga, het breiwerk ook gemakkelijk in de trein. En dan komt tante Dien binnen!

Daar staat ze. In de deuropening. Duidelijk gehandicapt door een aangeboren heupafwijking, zodat ze als het ware helemaal scheef naar de linkerkant helt. Een gezicht van ijzer. Ze kijkt me strak en doordringend aan. Onmiddellijk is alles veranderd, de sfeer vooral. Niemand spreekt meer. Ineens doodse stilte. Niemand verroert zich meer. Alleen gaan alle ogen heen en weer van mij naar tante Dien en omgekeerd. Dit is iets irreëls. Die wilskrachtige, overheersende ogen ken ik. Die heb ik meer gezien. Maar nog nooit is het me overkomen dat ze mij aankeken. Ik voel de spanning in de kamer. Echter ook bij tante Dien. Dit alles is slechts een kort moment. En ik voel dat ik de enige niet kwetsbare ben. Want ik ben logé, onbekend en behoor niets te weten, te merken of op te vangen. Ik glimlach automatisch naar haar, steek mijn hand uit en zeg: 'U bent tante Dien! Ik heb ook een alleenstaande tante, waar ik erg veel van hou. Ik denk dat u dezelfde gewaardeerde functie in de familie hebt, die mijn tante heeft. Ik ben Lies van Jan.' Haar ogen veranderen meteen. Ik heb het gered, hoewel ik me daar eigenlijk nog niet helemaal van bewust ben. Het is net of haar houding soepeler is geworden. Ook opluchting in de kamer. Tante Dien en ik hebben samen via ogen en glimlach elkaar onze plaats duidelijk aangegeven. Natuurlijk neemt ze het heft in handen. Ze begint een prettig gesprek met me (een verkapt verhoor). En heel fijn, ze maakt eerst haar excuses voor het feit dat ze nu pas kennis met me komt maken. Mevrouw Van der Zee gaat met Jan voor een tweede kopje koffie zorgen. Tijdens het nuttigen van dit tweede kopje koffie wordt dit samenzijn volledig gedomineerd door tante Dien. Heel verbaasd ben ik dat ze meteen naar mijn handwerkje van gisteravond vraagt en geen opmerking heeft over het breiwerk dat nu naast me ligt. Ik geniet, want Jan zal zijn oren spitsen en begrijpen dat mijn opmerking van gisteren over de belangstelling van Zuster Jo zeker niet misplaatst was. Het gesprek wordt alleen maar tussen tante Dien en mij gevoerd en het gaat hoofdzakelijk over ons beider

hobby: fijne handwerken. Na de koffie gaan beide dames weg. Nauwelijks hebben ze de deur achter zich gesloten of Cees zegt: 'Nou, nou! En dat, terwijl je op haar vaste plaats in haar stoeltje zit!' Ik schrik een beetje en kijk naar Jan. En ik zie geen geruststellende glimlach op zijn gezicht. Integendeel, hij kijkt me aan en zwijgt. Het onderwerp komt niet meer ter sprake. Na de lunch gaat Cees weg en ik zie hem de hele dag niet meer. Jan en ik hebben het rijk alleen. We hebben het over vele onderwerpen, behalve over zijn leven hier als onderduiker en alle mensen hier in huis, die daarbij betrokken zijn. We lezen samen de krant. Ieder een deel en dan wisselen. 'Hé Jan, hier staat dat volgende week de scheermesjes op de bon gaan,' roep ik. 'Laat zien,' zegt Jan en ik geef hem mijn blad. 'Hoelang doe je met een scheermesje?' vraag ik. 'Het zal wel weer een laag minimum zijn, wat jullie krijgen. Als je het mij vraagt, doen ze dit gewoon om te plagen en ons maar inprenten dat het nodig is voor de productie van wapens.' Jan bekijkt het en is het met mij eens. 'Met die kleine hoeveelheid kun je je zeker niet tweemaal per dag scheren!' 'Zo,' zeg ik. 'En dat komt bij jou nog wel eens voor.' 'Ja,' zegt Jan. 'Dan moet ik maar weer aan het scheermes. Het is niet anders. Als die moffen maar niet denken dat ik nu een baard zal laten groeien, zelfs niet als ik zou willen.' En ik denk: ik hou niet van een baard en een snor. We lezen weer verder. Ik zit nog na te denken over die scheermesjes, en zeg: 'Gunst, Jan, dat is toch een rare zaak met die scheermesjesregeling.' 'Hoezo?' vraagt Jan. 'Wel, alleen mannen krijgen die bonnen. Wat moet Zuster Jo dan beginnen? Want volgens mij heeft ze er wel eens eentje nodig.' Jan kijkt me stomverbaasd aan. 'Vind je dat echt?' vraagt hij. 'Ja, net als Bep van Maanen, weet je nog? Die bij ons op school zat. Jullie jongens plaagden haar er mee,' zeg ik. 'Ja,' zegt Jan. 'Dat is waar. En wat Zuster Jo betreft geloof ik het ook. Het is me nog niet eerder opgevallen.' Zo gaat ook deze dag voorbij. 's Avonds zitten we weer allemaal bij elkaar. Deze keer zijn tante Dien, Cees en Jo er ook. Een hele kamer vol.

De kennismaking met Jo, mijn collega, is net zo prettig als met de anderen. Het valt me op dat ze door het feit, ergens anders te wonen en te werken, deze nieuwe gemeenschap met twee onderduikers niet gewend is. En nu nog die verloofde van Jan erbij. Ze is een beetje stug, lijkt het. Of is het weer de voorzichtigheid in de omgang met die vreemde uit 'Holland', zoals de Groningers het noemen? Ze is ondanks die stugheid duidelijk niet afwijzend, niet afstandelijk. Praat minder gemakkelijk. Toch spreken we prettig over ons beroep, wat ik nog maar twee en een half jaar uitoefen. Tante Dien, Mevrouw Van der Zee en ik zitten te handwerken. Ik dus, zoals Cees vanmorgen zei, in de fauteuil van tante Dien en weer met het visitehandwerkje. Jo en Femmie gaan voor de koffie zorgen. Dan zegt Zuster Jo ineens: 'Liesje, wat is dat voor moois, wat je daar maakt. Ik hou zelf niet zo veel van handwerken, maar dit valt me op.' Het doet me genoeg dat ze het ook mooi vindt. Maar ik moet toegeven dat ik Jan er van verdenk haar er op attent gemaakt te hebben dat het goed zou zijn daar ook wat over te zeggen. Inwendig heb ik binnenpret over die duidelijk doorgestoken kaart. De kleine Meino zit op de grond naast mijn stoel bij de haard en die zit inwendig ook te stikken van het lachen; weet zich echter nog net te beheersen. Heeft ze het door of kent ze de doorgestoken kaart? Het is een gezellig, ongedwongen samenzijn. Het valt me echter op dat niemand het heeft over wat ze vandaag hebben gedaan of beleefd. Absoluut niets. Ook tante Dien niet, terwijl Jan me heeft verteld dat ze de hele dag in de rolstoel de hort op is. Elke dag. We spreken over vroeger tijden, over persoonlijke gelukkige tijden en grappige belevenissen. We vormen een vredig en vrolijk gezelschap samen. De dagen vlie-

gen om. Ineens is het donderdag, de laatste dag. Want ik ga echt vrijdag weg om moeder nog te kunnen bezoeken. Heel attent! De donderdag worden we de hele dag alleen gelaten in de achterkamer en op tijd verzorgd met koffie, lunch en thee. De laatste dag van mijn verblijf hier.

Jan en ik hebben dus rustig de gelegenheid om te praten over hoe het nu verder moet. Eén ding staat vast. Ik kan in Groningen nergens logeren. Ik zou dan, bij wie dan ook, een onderduikplaats bezetten. En die zijn er niet, zonder het gevaar van bekendheid met de situatie in dit huis. En dat is het gevaarlijkste, wat je je denken kunt. Deze constatering is zwaar. Maar het is een feit. Jan en ik hebben het er echt moeilijk mee. We zullen elkaar dus niet meer zien tot.....?

Het is het lot van iedere onderduiker. 'Lies,' zegt Jan. 'Zullen we nu de regels voor ons corresponderen bespreken? Ze zijn heel belangrijk. In de eerste plaats moeten onze brieven zodanig geschreven zijn, dat als ze in verkeerde handen komen, niemand te weten komt, waar ik ben. Ook niet waar mijn ouders en jouw ouders wonen. Dan kan daar geen navraag gedaan worden. We mogen dus nooit plaatsnamen opschrijven. Ook niet aan het hoofd van een brief, zoals we gewend zijn te doen. Jouw brieven aan mij worden aan Zuster Duiker gestuurd, zonder afzender. Ik mag ook met mijn ouders corresponderen. En dat gaat dan via jou, omdat ze niet mogen weten dat het gevaarlijk kan zijn, als ook hun brief in verkeerde handen komt. Ze hoeven deze voorzorgsmaatregelen niet te weten. Jij censureert hun brieven, door alle plaatsnamen en misschien ook bepaalde persoonsnamen onleesbaar te maken, voor je de brief naar mij opstuurt. Stuur jouw eigen brief aan hen altijd apart en niet samen met de mijne. Je mag wat de namen betreft zelf oordelen. Een tweede punt is dat we afspreken elkaar twee maal per week te schrijven op dezelfde tijd. Wat denk je van de zondag en de woensdag?' 'De zondag zal een beetje moeilijk zijn, want ik ben de weekends natuurlijk vaak weg naar huis of naar oom en tante in Voorburg.' 'Dan moeten we de week anders verdelen. We moeten namelijk wel op vaste dagen schrijven, omdat de brieven een waarschuwing voor gevaar inhouden. Als je een brief van mij niet op een vaste dag zou ontvangen, betekent dat dat er hier iets aan de hand is. Dan mag je niet meer schrijven en je kunt ook niet gaan zoeken, want je weet alleen maar dit adres. En daar is het dan fout.' Daar schrik ik van. Aan die situatie heb ik nog niet gedacht. Mijn eerste reactie over deze correspondentie was alleen nog maar blijdschap en veiligheid door de voorwaarden waaraan voldaan moet worden. Die zijn vanzelfsprekend. Maar deze regel van vaste dagen om te schrijven en te verzenden is nog veel belangrijker. We spreken af, op maandag en donderdag te schrijven. Dat is ook beter afgestemd om mee te delen of ik 's zondags goed thuis gekomen ben en waar ik het weekend zal zijn. 'O ja,' zegt Jan nog. 'Schrijf het adres voor Zutphen met een verdraaid handschrift.' 'Dat hoeft niet,' zeg ik. 'Ze kunnen toch aan het poststempel zien dat hij uit Giessen-Nieuwkerk komt. Zo'n lange naam, dat kan niet missen.' 'Je hebt gelijk,' zegt Jan. 'Er is nog iets, Lies. Het is belangrijk dat alle correspondentie direct wordt vernietigd. Dus nooit nog een paar dagen bewaren. We kunnen echt het risico niet lopen dat iemand toevallig een brief leest, waardoor men erachter komt waar we bij betrokken zijn. Het gaat niet alleen om ons, maar ook om alle mensen hier. En zeker ook onze ouders, al weten ze van niets.' Ja, denk ik, onderduiken is een zeer ernstige, hachelijke en gevaarlijke zaak. De verantwoording voor elkaar en anderen is heel zwaar. Daar heb je geen erg in. Onderduiken lijkt iets heel gewoons voor ons. Onze ouders staan er volledig achter. Het is een plicht. Als je maar een plek kunt vinden. Nu pas ontdek ik, wat de echte

gevaren zijn. Het berust helemaal op elkaar kunnen vertrouwen in een kring, die groter is dan je denkt. Het gevaar ligt ook nog eens bij de zwakste schakel. De veiligheidsvoorschriften zijn nog niet ten einde, want Jan zegt: 'Lies, niemand weet hier iets van Ermelo. Ik heb het zo geregeld dat ze alleen weten dat jij bij de burgemeester van Giessen-Nieuwkerk in huis woont. Het adres van mijn ouders in Zutphen wordt vanzelf bekend, als er iets met mij zou gebeuren. Maar Ermelo moet veilig blijven. Als het hier te heet onder mijn voeten wordt, ga ik daar naar toe. Niet naar je ouders, maar naar Oom Kees.' 'Heb je Oom Kees ingelicht Jan?' 'Ja, alleen dat ik moet onderduiken en bij gevaar bij hem terecht kan. Verder weet hij totaal niets. Je zult dus in zijn aanwezigheid net moeten doen, of je niets weet. Wat denk je ervan?' 'Wel, je had geen betere kunnen uitzoeken. Er zal nooit en te nimmer een woord over zijn lippen komen. Daar is hij in het hele dorp en de buurtschappen om bekend. Het begint me te duizelen. Dit is dus onderduiken. Zijn leven is afhankelijk van het zwijgen van mensen, die van elkaar niet weten dat ze allebei op de hoogte zijn van iets dat ze voor elkaar moeten verzwijgen. Hoe is het mogelijk. Dit is, wat oorlog teweeg brengt. Dit is oorlog!

'Al mijn bezittingen, voornamelijk boeken zijn bij hem verstopt,' zegt Jan weer. 'Dat is ook iets, wat je moet weten.' 'Weet Zuster Jo ook niets van Ermelo, Jan?' 'Nee, Zuster Jo weet ook niets. Ermelo is ons grote geheim en moet dat, zolang de oorlog duurt, ook blijven. Want Lies, ze mogen jou nooit vinden. Daar gaat het me eigenlijk om.' Intussen is het etenstijd en Zuster Jo en Femmie komen gezellig even een praatje maken en de nieuwtjes over de oorlog bespreken. Het gesprek van de dag van alle Nederlanders. Het is net, of we elkaar al heel lang kennen, als een hecht viertal. Alleen ik, ben nog wel de grote onbekende, al weten ze al veel van me. Het is raar dat we elkaars achtergronden niet kennen. Maar we verkeren wel in dezelfde gevarezone. Als er iets hecht is, is het wel de vriendschap van deze twee dames. Het doet mij denken aan de innige relatie van Jan en mij. Als ze weer weg zijn, zeg ik dat tegen Jan. En Jan beaamt dat. Hij geeft me een compliment voor mijn observeren van alle mensen, waarmee ik hier in aanraking ben gekomen. Juist onder deze omstandigheden. 'Je hebt me gisteravond niets over tante Dien verteld,' zegt hij. 'Vind je dat een beetje moeilijk?' 'Ja, Jan, heel moeilijk. Maar houd die lastige tirannieke tante te vriend. Ze heeft een hart van goud en durft alles. Ze houdt heel veel van haar familie en heel vreemd, vooral van Zuster Jo. Ze is een rots in de branding en eet uit de hand van Zuster Jo. Ze is ook met ons begaan, maar zal dat nooit laten merken.' Jan is stil. Hij kijkt me heel nadenkend aan en zegt: 'wonderlijk dat je dat zo gauw door hebt! Ik denk er precies zo over. We hebben toch wel heel veel gemeen, Lies! Een heerlijk gevoel geeft me dat.' 'Mij ook,' zeg ik. We hebben een heerlijke dag samen. 's Avonds zijn we na het eten weer allemaal bij elkaar. Het lijkt wel een soort afscheidsavond. Dat is in wezen ook zo. Het ziet er naar uit dat ik ze misschien nooit meer zal zien, zo lang de oorlog duurt. Ook Jan niet. Daar zijn we ons terdege van bewust. Het is zo'n irreëel gevoel. We moeten elkaar steeds maar weer aankijken. Zuster Jo en Femmie gaan vroeg naar de Kraneweg. De anderen trekken zich ook terug, zodat Jan en ik nog een poosje de kamer voor ons zelf hebben voor we op pad gaan naar het huis van Ds. van Veenen. Het is erg koud en donker. Onze laatste wandeling. Zoals elke vorige avond loopt er niemand meer op straat. Een stille stad. We zijn ons er zeer van bewust dat dit onze laatste wandeling samen is. Jan weet niet hoe stevig hij me vast zal houden. We voelen als het ware elkaars spanning. We praten weinig. In de verte komt een fiets aan. Het blijkt Zuster Jo te zijn. Ze stapt naast

ons af. Het breekt meteen onze spanning een beetje. 'Koud hè, Liesje,' zegt ze. 'Ja, voel maar,' zeg ik en ik strijk met mijn blote hand over haar wang. Waarvan schrikt ze nu zo? Dat is toch niet nodig. En er dan ook nog een misbaar bij te maken. Alsof ik iets verkeerd doe. Heel vreemd hoor.

We babbelen nog even en dan gaan we gauw verder want ik mag niet te laat bij Femmie aankomen en Jan moet nog het hele eind van de Kraneweg naar de Korreweg terug lopen.

De volgende morgen, als Jan me weer komt halen en we samen naar beneden gaan, zeg ik: 'Jan, moet ik de ouders van Femmie niet even bedanken?' 'Nee,' zegt Jan. 'Daar zorg ik wel voor. De afspraak is dat we elke morgen op deze manier vertrekken. Op die voorwaarden mocht je hier overnachten.' En dat is dan de grote domper. Hier klopt volgens mij iets niet. Alles goed en wel, maar dit gaat me te ver. Iedere morgen heb ik de manier, waarop ik het huis van deze familie, die zogenaamd bereid was mij nachtlogies te geven, moest verlaten, als zeer, werkelijk zeer onaangenaam ervaren. En dit is de grens. Voor mij is die overschreden. Deze keer vraag ik Jan ronduit om uitleg. Ook al mag ik dan ook nergens naar vragen. En dan merk ik dat Jan de hele situatie net zo onverdraaglijk vindt als ik. Maar er was geen keus. 'Oh,' zeg ik. 'Nu begrijp ik waarom je de eerste keer tegen me zei dat dit logies maar eenmalig is.' En zo gaan we op weg naar Moeder Van der Zee.

Vandaag vertrek ik na de lunch. Met een bijna lege grote koffer. Die grootte komt goed van pas, want ik krijg van Jan (en Ceas) een mooie schamel mee. Ik mag kiezen, margrietten of viooltjes. De keus is moeilijk, maar ik kies de margrietten. Er komt ook nog een pak voor Mien Veenendaal bij. Daar zit een schamel voor haar in. Jan heeft dat voor haar bedacht als dank voor haar fijne vriendschap met ons en haar goede zorgen voor Jan. Het is bedoeld als Sinterklaascadeau. Hij heeft er een lang gedicht bij gemaakt op de wijs van 'Ik zag twee beren broodjes smeren'. En in dat gedicht beschrijft hij onze onverwachte kennismaking in de kasteeltuin van Staverden, en zijn werk bij de familie in de boekhandel. Tenslotte bedankt hij haar voor alle goede zorgen en medewerking. Het is de bedoeling dat ik dat naar Amersfoort breng en aan de familie vraag dat tot Sinterklaas voor haar te bewaren. Het is nog zes weken tot Sinterklaas. Ik vind het geweldig van hem, dat hij zover vooruit denkt om deze enige kans, mijn bezoek hier, daarvoor te benutten.

Wat is iedereen toch op Jan gesteld. De familie Veenendaal, de collega's bij Broese en nu hier deze mensen in Groningen. En overal laat hij merken, hoe trots hij op zijn verloofde is. Hij weet, het is wederzijds! Waarom is hij toch in deze uithoek van ons land terecht gekomen? Want zelfs al zouden we elkaar kunnen bezoeken, dan nog zou dat minimaal zijn vanwege de hoge reiskosten.

Deze keer lopen we naar het station. De koffer is niet zwaar. We vinden niet dat we weer een fietstaxi clandestien mogen gebruiken. 'Er is een grote zorg en spanning van je afgevallen nu je met eigen ogen hebt kunnen vaststellen dat ik het hier goed heb en bij zulke prettige en flinke mensen woon, is het niet?' zegt Jan. 'Ja, het is een lotje uit de loterij. Deze kennismaking is heel bijzonder geweest. Ik ben bijna jaloers op je. En Jan, ik heb des te meer al die veiligheidsmaatregelen begrepen. Ze zijn niet zo moeilijk. Maar wel onaangenaam voor onze ouders, vooral de jouwe. De zwijgplicht is het zwaarst van alles.' Uiteindelijk is het zover en moeten we afscheid nemen. Een heel vreemd afscheid. De trein staat al klaar en loopt vol. Het is dus zaak meteen in te stappen en een plaats te zoeken. Dat lukt. Het is een wagon met aparte coupés. De medepassagiers zijn zo vriendelijk mij uit het raampje te laten hangen. De trein zal pas over een kwartier vertrekken en is al overvol. Gelukkig heb ik een zitplaats en komt

er niemand die volgens mij aanspraak hoeft te maken op mijn zitplaats.

Dit zijn de naaste ogenblikken. Je kunt elkaar alleen maar met je ogen vertellen, wat je graag zou willen zeggen. Je voelt allebei een haast grenzeloze spanning voor het moment dat de trein werkelijk vertrekt. Nog één minuut, blijven kijken, elkaars ogen vasthouden. Nog tien seconden. Nog even. Nog twee seconden, één seconde,...

De vlag gaat omhoog. De trein zet zich in beweging. En we hebben nog de moed 'tot ziens' tegen elkaar te zeggen. Jan verdwijnt als een kleine stip in de verte.

'Tot ziens?'

En nu??

Wat een adembenemende week! Het is heerlijk zulke hartelijke en meelevende mensen te ontmoeten. Wat heb ik veel beleefd. En wat hebben ze een moeite gedaan om Jan zijn verloofde ook nog onderdak en verzorging te geven in haar herfstvakantie. Maar dan ook nog twee onderduikers onderhouden met al zoveel mensen in dat kleine huis. Ondanks alle beperkingen, zoals binnen blijven is Jan gewoon een geluksvogel, om zo terecht te komen. Hoe komen ze aan bonnen voor die twee onderduikers? En wie betaalt de onkosten? Eten, en de was? Wie heeft er dan het contact met de ondergrondse om hieraan te voldoen? Dat zal dus Zuster Jo zijn. Zij zorgt toch voor de materialen en de verkoop van hun houten producten!

Ineens moet ik ergens aan denken. Ja, dat zou wel eens kunnen. Ik zie haar weer in de deur staan. Degene, die altijd "de hort op is". Dat is vast tante Dien. Zou het waar zijn? Ik moet glimlachen om tante Dien. Ze lijkt me de meest bekwame vrouw voor zoiets. Een koerierster dus! Een sterke vrouw! Voor ik er erg in heb, zijn we in Zwolle. Ik heb een veilig gevoel over Jan. Als de oorlog maar niet te lang duurt. Pa en moe kijken heel verbaasd, als ze me zien binnenkomen. Daar hadden ze niet op gerekend. We zijn alle drie blij. En met moeder is alles gelukkig met een sisser afgelopen.

En nu? Nu komt het meest moeilijke en gevaarlijke van "iets weten". Nu komt het echte zwijgen met het antwoorden op vragen. Bij wat voor mensen is Jan ondergedoken? Is het een groot huis? Is het een gezin? Ongemerkt moet ik ineens bij elke vraag vliegensvlug beslissen, wat ik mag zeggen en wat niet. Naar waarheid antwoorden en toch zwijgen, hoe doe je dat? Moeder vraagt hoe de familie heet. Dat is moeilijk. Maar het juiste antwoord valt me zomaar in en ik zeg: 'dat mocht ik niet weten.' Moeder is nooit voor een gat te vangen. Ze zal er alles aan doen om het naadje van de kous te weten. Dus zegt ze: 'Er is toch wel een naambordje op de deur?' Mijn antwoord: 'Ze wonen in een bovenwoning.'

Gered. Moeder weet niet hoe dat werkt met een bovenwoning. Je kunt aan bovenwoningen in de stad denken, maar dan komen er geen naambordjes in je gedachten. Hetzelfde gebeurt, als ik de mooie rode schamel met margrietten tevoorschijn haal en vertel hoe Jan zijn tijd besteedt.

'Prachtig,' zegt ze. 'Heeft hij dat geschilderd?' Oei, deze waarheid kan ik niet omzeilen. Zonder na te denken zeg ik: 'Mooi hè?' De tijd van de halve waarheden is aangebroken. Mijn vader zit stilletjes te glimlachen en maakt een eind aan dit vraag- en antwoordspelletje.

Als hij me zondagavond naar de trein brengt, zegt hij dat ik dat spelletje van nu af altijd zal moeten spelen. Hij geeft me de tip om, alleen als er werkelijk geen andere uitweg is, rustig te zeggen: 'Dat mag ik niet vertellen,' en dan bij eventueel doordrammen demonstratief te zwijgen. 'Wie jou dat kwalijk neemt, kun je niet vertrouwen. Ik sta volkomen achter jullie gedrag. Ik vraag niets en jij zegt niets.'

We nemen afscheid van elkaar en de vakantie is voorbij.

Ik kom om een uur of elf 's avonds in Giessen-Nieuwkerk aan na een fietstocht van ruim een half uur vanaf station Gorinchem. De volgende dag schrijf ik Jan de beloofde brief. Een brief waarin ik hem vraag iedereen namens mij te bedanken voor alles wat ze voor me gedaan hebben. Vooral voor hun hartelijkheid en hun vriendschap. Ik schrijf hem hoe heerlijk ons samenzijn was. Hoe blij ik ben dat hij het zo goed met ze getroffen heeft en dat ik me geen zorgen over hem hoeft te maken. Maar er is

toch een klein addertje onder het gras geslopen. Zomaar. Ik kan het niet tegenhouden. Het is fijn dat er overal waar hij gewoond heeft, iemand was die voor hem zorgde! In Amersfoort was dat Mien Veenendaal. In Utrecht Nettie Jonker. Maar dat het nu voor de derde keer weer een vrouw is, vind ik toch wel een beetje teveel van het goede! Dat schrijf ik hem! Nu wacht ik met spanning op zijn antwoord. Zo begint ons correspondentielevens. Dit laat hij beslist niet op zich zitten. Ik ken zijn antwoord en het zal de heerlijke waarheid zijn. Dan is dat addertje dood! Er komt geen antwoord. Het onderwerp wordt volkomen genegeerd. Ook in alle volgende brieven.

Wat nu?

Kerstmis 1943 in Ermelo

Jan komt! De hele kerstvakantie. In Ermelo en in Zutphen. Hij komt de dag voor Kerstmis in de middag. Omdat ik een dag eerder ben thuisgekomen, kan ik hem fijn van de trein halen. Vol ongeduld sta ik op het station te wachten. Daar is 'ie. Hij stapt uit met een reistas en een prachtig boeket vuurrode anjers. Dat is voor mijn drieëntwintigste verjaardag van eergisteren. En we vieren het vanavond. Wat een heerlijk weerzien. En wat fijn dat we twintig minuten moeten lopen voor we thuis zijn. Want van samen alleen zijn zal voorlopig niet veel komen. In ieder geval niet thuis.

We zijn nauwelijks onderweg of Jan zegt: 'Lies, ik moet je iets zeggen, wat ik niet mag. Het gaat over Zuster Jo. Ik heb je eerste brief heel goed begrepen, maar kon er niet op ingaan. Want Lies, Zuster Jo is geen vrouw, maar een man. En dat mag niemand weten. Ook jij niet. Maar na jouw bewuste brief moet ik mijn belofte om te zwijgen breken. En dat betekent heel veel voor me.' Hij zucht en zegt: 'Ziezo, dat is opgelost. Ben je opgelucht meisje?' Ik ben sprakeloos! Hap als het ware naar adem. 'Dat kon ik je niet schrijven Lies,' zegt Jan. Dat zou te gevaarlijk zijn. Je weet niet, hoeveel zorg ik daarom over je heb gehad. Nooit ben je er in je brieven op teruggekomen. Maar geen antwoord van mij moet je uiteindelijk toch aan het denken gezet hebben. Ik was echt nieuwsgierig hoe ik je op het station zou aantreffen. Ik was er van overtuigd dat ik het zou zien aan je ogen en voelen, als je daarover teleurgesteld zou zijn. 'En, wat vond je ervan?' durf ik te zeggen. 'Ik heb zelfs niet het kleinste beetje gereserveerdheid gemerkt. Misschien door de spanning en het grote verlangen je weer te zien?' 'Wel, zo ging het mij ook,' zeg ik. 'Hetzelfde verlangen en de blijdschap is zo groot dat er geen ruimte meer voor enig ander gevoel overblijft.'

We stappen intussen stevig gearmd verder. Ineens allebei bevrijd van een kleine ergernis? Een poosje later zeg ik ineens: 'wat zul jij blij geweest zijn dat Zuster Jo geen vrouw is!' Jan lacht. 'En jij dan?' 'Ja, ik ook. Ik kan er met mijn verstand niet bij. Zuster Jo geen vrouw! Onmogelijk. Laten we er nu maar niet verder over praten. Morgen gaan pa en moe naar de kerk. Daar kan ik deze keer dus niet naar toe als onderduiker zodat we heerlijk samen thuis zijn. Ik heb je heel veel vrolijks over je herfstvakantie te vertellen.' Als we thuis komen is het een weerzien alsof we jaren zijn weggeweest. Komt dat vanwege een gevoel van oneindig durend gevaar? We weten immers niet hoe deze onderduiksituatie, voor zo lang de oorlog duurt, in stand zal blijven? Jan voelt zich bijzonder opgelucht. Hij is hier veilig, zegt hij. Ja, denk ik, zolang je binnen blijft en er geen kennissen binnenkomen. Natuurlijk weet de familie dat hij ondergedoken is. Ik woon toch bij familie in huis?

'Wat fijn Lies,' zegt Jan. 'Dat ik in jouw hele familie zo goed beschermd ben.' Ik zie hem tijdens het theedrinken veranderen. Ik zie de misschien onbewuste spanning in zijn hele lichaam verdwijnen. Vooral in zijn gezicht. Intussen schik ik de mooie anjers in een vaas. (Rode anjers, zijn laatste verjaardagscadeau). Dan pakt hij de schamel met de margrietten en zegt: 'dit is ook mijn verjaardagscadeau voor jou. Je moest het na je herfstvakantie zelf meenemen omdat ik toen niet kon vermoeden dat ik de gelegenheid zou krijgen, het nu toch zelf aan je te geven.' Zo laat de realiteit van de oorlog zich niet verdringen. Ook haalt hij een klein pakje, wat hij in de fauteuil achter zijn rug verborgen heeft gehouden, tevoorschijn. 'Dit is van Cees,' zegt hij. 'Dat heeft hij speciaal voor jou geschilderd. En we

kunnen het allebei goed gebruiken als we een eigen huishouden gaan voeren.' Nu ben ik toch wel erg nieuwsgierig. Ik 'hoor' pa en moe denken: 'Wie is Cees?'

Daar heb ik ze na mijn logeerpartij natuurlijk niets over verteld. Wat zit er in het pakje? Zes houten servetringen. Prachtig beschilderd met zes verschillende kleuren paddenstoelen. Ik kijk Jan aan. Hij ziet mijn verrassing. 'Wat mooi,' zeg ik. 'Wat knap gedaan. Zulke groepjes paddenstoelen op zo'n klein, rond en bol oppervlak. Het zijn net miniaturen. Ik ken ze allemaal.' 'Ja,' zegt Jan. 'Dat weet ik. En je weet natuurlijk ook nog precies waar je ze ooit gezien hebt. Waar je ze waarschijnlijk elk jaar nog kunt vinden.'

'Oh Jan, Cees heeft natuurlijk jouw advies gevraagd voor wat hij er op zou schilderen.

Wat ik mooi zou vinden.'

'Ja Lies, en Leuvenum en Staverden zal ik nooit vergeten,' fluistert hij in mijn oor. 'Je bent en blijft mijn boskatje.' Het is wonderlijk je verjaardag op de avond voor kerst te vieren. Er komt geen visite. Dat is niet zo vreemd. In Leuvenum kwam er ook nooit visite. Wie komt er in de winter acht á tien kilometer fietsen over een zanderige grindweg met leem en vol kuilen? Een afstand door de bossen en zonder huizen of boerderijen onderweg. Eenzamer kan niet. Dat moet je gewend zijn en wie is dat? Voor vriendinnen ook nog gevaarlijk.

Voor Jan komt dat nu goed uit. Het is niet zo erg als hij gesignaleerd wordt, want niemand van de samenleving hier weet dat hij niet meer een 'vrije man' is. Toch is het beter dat we niet met kennissen in gesprek komen want stel dat er vragen gesteld worden waar we geen antwoord op mogen of kunnen geven. Dan begrijpt men meteen wat er aan de hand is. We kunnen natuurlijk net doen alsof alles nog bij het oude is. Maar o wee, als we even aarzelen bij het antwoorden. Nee, voorzichtigheid is geboden. Waar zijn we eigenlijk in terecht gekomen? Vooral Jan. Hij moet zelfs rekening houden met wat hij aan mij wel of niet zal vertellen. Ook al is het misschien onschuldig, maar ik zou lucht kunnen krijgen van iets wat ik maar beter niet kan weten. Dan kan ik ook niets verraden als ik gepakt word. Want dat risico bestaat nu ook. Na hem ben ik het eerst aan de beurt. Nu pas, nu we voor het eerst weer samen in de familiekring zijn, worden we reëel met dit feit geconfronteerd. Eventuele vragen hebben alleen maar betrekking op zijn onderduiken. Wat hij doet, hoe het gastgezin is. Wat voor mensen het zijn, enzovoorts. En daarop kunnen we rustig, als het nodig is, zeggen dat ze het niet mogen weten en dat wordt gelukkig heel goed begrepen. Pa weet dit alles zelf wel. Moeder begrijpt het nu ook, dus geloof maar niet dat er iemand iets aan haar zal merken, laat staan van haar te horen krijgt. In die rol zal ze groots zijn. Onwrikbaar. Volgens mij heeft Pa de situatie al in een groter verband gezien. Hij houdt voortdurend oogcontact met Jan en mij. Zo van: maak je niet ongerust, ik los het wel op.

'Het is veilig hier,' zegt Jan later nog eens tegen me. Vreemd dat met het besef van deze risico's, we toch helemaal niet het gevoel hebben dat ze er zijn. We voelen ons net zo veilig als ieder ander, ook op reis. Het enige wat kan gebeuren, zijn razzia's. Maar dat hoort gewoon bij de categorie ongelukken. Meer niet. Na het eten, tijdens het afwassen en koffie zetten, wat Jan en ik samen doen, terwijl pa moeder uit de keuken houdt, komen we even bij van de vreemde gespreksituatie waarin we ons bevinden. We vinden dat we het er gemakkelijk en goed van afgebracht hebben. En als we allemaal gezellig samen koffie gedronken hebben met een lekkere koek, die moeder ter gelegenheid van mijn verjaardag op de kop heeft kunnen tikken, kijkt Jan me aan. Alsof we het hebben afgesproken, staan we op en gaan

naar de piano, waar nog altijd zijn viool staat en gaan spelen. Als vanouds. Vaak, ik moet bekennen, altijd hebben we het gevoel dat we dan het meest één zijn. We zoeken onze lievelingsmuziek op en genieten. De laatste keer dat we deze muziek speelden is zeker een half jaar geleden. Alles, alles om ons heen bestaat nu niet meer. Alleen wij samen, betoverd door ons samenspel. (Ook dit zal de laatste keer zijn, maar gelukkig weten we dat nog niet).

Voor het slapen gaan maken Jan en ik nog een wandeling. Net zoals we in Groningen deden. Dat was door de donkere straten van een verduisterde stad. Dat is hier ruimer. Tegenover ons huis zijn omgeploegde, donkere roggeakkers. De winterrogge is al gezaaid. We zijn ons heel bewust van het 'in vrijheid' wandelen, wat we nu doen. Fijn elkaar zo te voelen, zo omarmd en stijf tegen elkaar aan te lopen. Jan is veel groter dan ik. Het is of ik gedragen word. Alleen buiten, nu in het donker, kunnen we samen alleen zijn. Zo kunnen we uren lopen. Maar daarvoor is het te koud. En pa en moe gaan zeker niet naar bed voor we thuis zijn.

De rode anjers staan glorieus te pronken in een kristallen vaas.

Het is eerste kerstdag. Als pa en moe met Dik, mijn jongste broer, naar de kerk zijn, nestelen Jan en ik ons in één van de grote fauteuils in de woonkamer waar de kolenhaard een behaaglijke warmte afgeeft. En dan vertelt Jan me over de betekenis van mijn logeerpartij in Groningen. 'Lies, wat was ik blij dat je in de herfstvakantie bij me in Groningen mocht zijn. Een groot geschenk. Weet je waarom je mocht komen? Niet om mijn winterkleren te brengen. Die had je ook met een retourtje kunnen brengen, zoals je zelf al zei. Er was echt geen logeerbed voor je te vinden. Nee, er was een heel andere reden. Je bent namelijk gebruikt om er achter te komen of Zuster Jo haar vrouwenrol wel goed genoeg speelde. Want Lies, je moet weten, Zuster Jo is de zoon van moeder van der Zee en zuster Femmie is zijn verloofde. Geen van tweeën is verpleegster. Voor dit experiment was jij in alle opzichten de aangewezen persoon. Als mijn verloofde zou ik al je opmerkingen over alle mensen en hun omgang met elkaar van je horen. Daarvan kon ik ze natuurlijk gemakkelijk overtuigen. Het grootste probleem was alleen hoe komen we te weten wat zo iemand zou denken en opmerken. Anders heeft het geen zin. Dus het voordeel was dat ik jouw opmerkingen zou kunnen beantwoorden, zodat je eventuele twijfels opgelost en weggenomen werden. En ik moet je zeggen dat ik je opmerkingen heb bewonderd. Er zijn echt hachelijke ogenblikken geweest.' 'O ja,' zeg ik. 'Welke?'

'De ergste was die avond dat je met je koude hand over haar wang streek.'

'O ja, toen reageerde ze zo overdreven,' zeg ik.

'Ja,' zegt Jan. 'Ik schrok toen ook. Ik dacht werkelijk: nu voelt ze haar baard. Het was laat in de avond, weet je nog?' 'Ja, maar ik heb helemaal geen baard gevoeld, Jan.'

'Dat konden Zuster Jo en ik niet weten. Door dit gebaar was volgens ons haar vermomming ontdekt. Toen je even later tegen me zei dat je haar reactie zo overdreven vond en helemaal niets over haar stoppelbaardje, was ik een klein beetje gerustgesteld. Ze was werkelijk erg geschrokken, want ze is ons op een afstand achterna gegaan. Toen ik jou voor de deur van je nachtlogies welterusten zei en jij naar binnen ging, stond ze ineens bij me. En...?' zei ze. We kwamen samen tot de conclusie dat je niets gevoeld had, want je had haar wang van boven naar beneden geaaid en niet andersom. Dan je opmerking over haar relatie met Femmie. Heel belangrijk voor hen. En dat haast onmerkbaar incident met je mooie handwerkje. Daar doet ze ook haar voordeel mee. We weten nu dat we de kleine

Meino een beetje meer op een afstand moeten houden. Tante Dien is verrukt van je. Voor haar ben je zo'n vrouw. Een echte, zegt ze.'

'Ze mag wel uitkijken', zeg ik. 'Dat heb ik haar maar niet gezegd,' zegt Jan en voor het eerst grinnikt hij weer ontspannen. 'De klap op de vuurpijl was wel jouw eerste brief. Niet alleen voor het goed functioneren van Zuster Jo, maar nog eens extra voor mij. Wat heb ik daar een last van gehad. Ik kon je geen ongelijk geven. En ik heb het niet op kunnen brengen je in de waan te laten dat ze een vrouw is waarvoor ik natuurlijk onschuldig ben. Dit kon niet schriftelijk worden opgelost. Lies, wat was ik die week trots op je.'

'Hoe heet ze nu eigenlijk?' vraag ik Jan.

'Ze heet Hessel van der Zee en ze is de enige zoon van moeder van der Zee.'

'Jan, begrijp ik het goed? Is ze een belangrijke figuur in het verzet?' 'Ja Lies.'

Jan zegt niets meer. Hij laat me rustig nadenken en een beetje bekomen van dit wonderlijke verhaal. Ik kijk op de klok en zie dat het de hoogste tijd is, om koffie te gaan zetten. Ze zullen zo wel thuis komen uit de kerk. Ineens beseffen we dat we op deze eerste kerstdag niet naar de kerk geweest zijn. Dat geeft een heel vreemd, onwettelijk gevoel. Ook met Kerstmis moeten we ons verstoppen voor onze medemens. De onberekenbare vijand is onzichtbaar en loert overal. 'Maar we zijn toch samen,' zegt Jan. Zo gaan deze kerstdagen voorbij in de intieme familiekring met veel musiceren en ook wandelen. Na de kerstdagen gaan we naar Zutphen naar zijn ouders, die natuurlijk heel verlangend naar ons zullen uitkijken. Ze hebben ons sinds augustus niet meer gehoord of gezien. Je kunt je zoiets eigenlijk niet goed voorstellen, want Jan is sindsdien in gevaar. Dat zal altijd de boventoon blijven voeren. Het ergste is dat ze niet weten welk gevaar en hoe groot. Niet weten is erger dan wel weten. Als we uiteindelijk afscheid nemen – voor hoe lang? – brengt pa ons tot aan de weg. Daar zegt hij: 'Ik weet niet wat jullie doen of zal overkomen, maar beloof me met de hand op je hart dat als ik gegijzeld word voor iets wat jullie gedaan hebben, dat je omwille van mij niet tevoorschijn komt.' We schrikken. We kijken pa aan. Weten niets te zeggen. 'Belooft het me,' zegt pa. 'Jullie moeten verder leven.' We weten wat dit betekent. Als we dan niet tevoorschijn komen, zal hij onherroepelijk gedood worden. Aan die gedachten zijn we nog helemaal niet toe. Jan duikt volgens mij alleen maar onder om niet als krijgsgevangene naar Duitsland te gaan en daar voor de vijand te werken. Tegen zijn eigen volk. Zo is het principe, waarvan wij vinden dat het voor iedereen geldt. Voor zover tegenstand mogelijk is.

Ouders van Lies

Niet iedereen lukt het onder te duiken. 'Denk erom,' zegt pa. 'Als zo'n situatie zich voordoet, zijn jullie verantwoordelijk voor je medeverzetsstrijders. Je zult dan gedwongen worden ze te verraden. Dan gaan jullie er niet alleen aan, maar velen. Daarom ook, mag je niet te voorschijn komen.' We beloven het geen van tweeën en nemen afscheid van pa.

Oudejaarsavond 1943 in Zutphen

Met een bezwaard gemoed gaan we naar het station. Jan zit helemaal niet in het verzet. Denkt pa dat? Maar Jan heeft het ook niet ontkend. Hij zou wel graag mee willen doen. Het is een eer om ervoor gevraagd te worden. Op een andere manier kom je er niet bij. Hij ging al in het leger als vrijwilliger, toen de Duitsers ons land binnen vielen. Maar ja, hij zit nu in Groningen en wordt daar als een 'Hollander' gezien. De Groningers kijken wel uit. Je neemt niet zomaar een vreemde in je groep. En nu ben ik trots op mijn vader. Geweldig trots. In de trein kunnen we er natuurlijk niet over praten. Het enige wat Jan zegt is: 'Wat heb jij een geweldige vader! Ik geloof dat dit niet de eerste keer is dat ik dat zeg'. Het is heerlijk, samen naar Zutphen te reizen. Een vrij lange reis over Amersfoort en Apeldoorn. Het kan me niet lang genoeg duren. In Zutphen staat papa op het perron om ons af te halen. Wat een weerzien. Het is fijn hier onder ons te zijn. De jongens van het internaat zijn allemaal met kerstvakantie naar huis. Bep is ook thuis. Ik heb heel erg medelijden met haar. Haar Henk is ook ondergedoken. Ze vraagt mij naar de omstandigheden van Jan. En dan begint voor mij het echte zwijgen. Er valt niet te ontkomen aan het verbloemen van de waarheid, want ik kan onmogelijk elke vraag onbeantwoord laten. Ik ben vanwege de veiligheid van Jan verplicht te jekken en dat blijkt moeilijker dan ik denk. Ik mag niet blozen en vertel haar het volgende: 'Toen ik het weekend na zijn verjaardag bij hem was op 10 september, zei hij me, dat hij ging onderduiken. Hij had het al lang geregeld zonder mij iets te zeggen. Hij hoefde alleen maar op een bericht te wachten dat er een adres was waar hij dan direct verwacht werd. Zodra ik zijn wekelijkse brief niet zou ontvangen, was hij dus vertrokken. Ik zou niet weten waar hij was.'

Hier schrikt Bep van. Het ongelooft staat op haar gezicht geschreven.

'Lies, je hebt niet eens afscheid kunnen nemen?'

'Dat hebben we die zondagavond gedaan, Bep, en diezelfde week kwam er al geen brief.' 'O Lies, wat erg. Hij heeft papa en mama een afscheidsbrief geschreven, zodat we wisten dat hij ging onderduiken en er geen contact enzovoort mogelijk was. Papa en mama lijden daar erg onder. Vooral, omdat ze denken dat jij wel contact met hem zou mogen hebben.'

Nu moet ik zwijgen. Want van het één komt het ander. Ongemerkt zou ze er achter komen dat ik in de herfstvakantie bij Jan ben geweest. Gelukkig zijn we klaar met de afwas van het avondeten en het laatste scheutje kokend water is op de koffie geschonken, zodat we niet langer samen praten. Bep heeft het even waargenomen, me alleen te spreken. Eigenlijk hadden we daar allebei behoefte aan. Het is heerlijk, zo gezellig met elkaar koffie te drinken bij de haard. Alleen Henk ontbreekt. Maar er wordt niet over hem gesproken. En het gesprek met Jan valt ook zwaar. Juist datgene, waarover we zo graag willen praten, is verboden terrein. Het is als het ware een geschonden samenzijn. Toch hebben we elkaar genoeg te vertellen na een half jaar. Er wordt behoorlijk bijgepraat. Alleen Jan heeft niets te melden. Maar hij is thuis. En dat is heerlijk voor hem. Voor allen trouwens. Maar wel met de gedachte van opnieuw afscheid nemen en in het onzekere verkeren. 'Lies,' zegt Jan. 'Papa en mama en Bep zullen alle moeite doen jou uit te horen. We moeten proberen altijd samen met ze te zijn en ook elkaar van elk afzonderlijk gesprek, waar we niet aan zullen ontkomen, op de hoogte te houden.'

'Ja,' zeg ik. 'Dat wordt wat je noemt 'op eieren lopen'. En ik vertel hem over mijn gesprek met Bep tijdens de afwas. Zo nadert oudejaarsdag 1943. Een vreemde dag deze keer. De eerste keer dat er geen oliebollen gebakken worden. Daarvoor zijn de voedselbonnen niet toereikend. Dus is er tijd om samen een wandeling te maken langs de IJssel.

Na Nieuwjaar, zondag 2 januari 1944 gaan Jan en ik weer weg. Jan naar het noorden, naar Groningen en ik naar het zuiden, naar Giessen-Nieuwkerk. Maar omdat niemand mag weten waar hij naar toe gaat, spreken we af dat hij eerst met mij meegaat tot Amersfoort en daar scheiden dan ook onze wegen. Jan vertelt me dat hij een gesprek met papa heeft gehad. Papa heeft hem gevraagd of het echt nodig is, dat hij helemaal, maar dan ook helemaal niets mag weten. Hij zou toch minstens mogen weten, waar hij was. En waarom moet alle correspondentie via mij gaan.

'O Jan,' breng ik uit. 'Wat erg. Je vader en moeder mogen niet rechtstreeks met je corresponderen en ik wel. Dat is onverdraaglijk. Dat kan toch niet. Kan het werkelijk niet anders? Ik heb Bep heel duidelijk gezegd dat ik alleen maar via een correspondentieadres met je mag corresponderen en ook niet weet, waar je werkelijk bent. Mijn eerste leugen. Waarom toch Jan, waarom toch?'

'Dat heb ik papa ook gezegd Lies. Ook mijn eerste leugen. Het is niet anders. Ik heb het papa uit kunnen leggen en vertel je nu, wat ik gezegd heb.' Ik voel de spanning en het ongemak bij hem en bij mij. 'Ik heb gezegd Lies en luister goed, want het geldt ook voor jou: op dat bewuste adres mogen niet veel brieven komen. Dat zou argwaan wekken. Om te beginnen bij de postbode. Maar in wezen kan elke komende brief daar een gevaar zijn. Dus het is de keuze, Lies. Of jij hebt op deze manier contact met me of mijn ouders. Je begrijpt, die keuze is voor mij niet moeilijk. Dat ben jij!'

'Jan, het is niet anders. Maar de keuze is voor je ouders niet acceptabel. Misschien zelfs een beetje vernederend. Ga even in hun schoenen staan. Ook al zullen ze je begrijpen, het blijft een steen in hun hart. Zolang we niet getrouwd zijn, is er een achterdeur open, waardoor ze het er toch niet helemaal mee eens kunnen zijn. Je bent hun enige zoon en die is in gevaar. Oh Jan, dit is de eerste valkuil.'

'Ik weet het Lies. Ik had jou er ook zo graag buiten gehouden. Maar dat kan niet meer. We zullen er mee moeten leven. Het is onmogelijk van alles tevoren de gevolgen te overzien, maar jouw vader heeft mijn ogen geopend, toen hij ons zei dat we niet alleen verantwoordelijk waren voor wat er met onze ouders kon gebeuren, maar ook voor allen, die erbij betrokken kunnen zijn als het gevaarlijk wordt. Ik heb papa niets verteld over het gesprek met je vader, maar hem wel uitgelegd, hoe groot de risico's ook voor anderen zijn, als er meerdere contacten zijn. Daarbij komt ook nog het risico met al die jongens in het internaat. Er hoeft maar één woord opgevangen te worden en onschuldig op de verkeerde plaats terecht te komen. Dus houdt de correspondentie veilig, Lies. Ik zie heel erg op tegen de tijd, die komt. Overmorgen moeten we weer afscheid van elkaar nemen. En ik weet niet, wanneer we elkaar weer zien. Ik weet heel goed hoor dat hetzelfde voor mij en mijn ouders geldt.' We lopen stilletjes en een beetje gespannen terug naar het immens grote herenhuis aan de IJsselkade, waar we ons in onze nare positie toch een beetje verloren voelen. Het is erg als je niet meer volledig vertrouwd met je ouders en vrienden kunt omgaan. Terwijl je ze juist zo dringend nodig hebt voor steun, raad en troost. Maar het geldt wel voor beide partijen. Iets weten kan gevaarlijk zijn! We hebben het koud gekregen en zijn blij als we weer thuis zijn. Jan geniet van deze dagen thuis. Wij allemaal natuurlijk. In tijden van gevaar is er altijd een duidelijk voelbare onderlinge verbondenheid en vertrouwdheid met dege-

nen die je lief zijn, die jouw thuis zijn. We hebben nog een paar heerlijke dagen met zijn allen. Het is voor Bep een moeilijke jaarwisseling. En als dan de klok 12 uur slaat, weten we precies, wat we elkaar toewensen en beginnen vol goede moed aan het nieuwe jaar 1944! Zondag 2 januari is het zover, Jan en ik vertrekken. Voor hoe lang? Maar voor we moeten gaan, neemt papa ons even apart. Ons samen. Ik denk: wat nu nog? En dan zegt papa: 'Ik weet niet wat jullie doen, maar ik heb een heel sterk vermoeden. Ik wil, dat jullie me allebei beloven, dat wanneer ik gegijzeld word om iets, waar jullie voor gezocht worden, je niet tevoorschijn komt. Ik sta volledig achter alles, wat jullie voor ons volk doen of zullen doen. Belof me, kom niet tevoorschijn. Jullie moeten verder leven!' Jan en ik zwijgen allebei. We kijken papa aan en de kleur trekt weg uit onze gezichten. We staan alle drie roerloos. We beloven het niet. En we ontkennen ook niet de mogelijkheid van zo'n situatie. Dit is het begin van het nieuwe jaar. Twee vaders, die hun leven willen geven voor hun kinderen, die het ons zelfs aanbieden.

Ouders van Jan

Martinikerkhof 19

Het nieuwe jaar 1944 is begonnen. Jan en ik zijn op de terugweg naar onze woonplaatsen In Apeldoorn moeten we wachten op de aansluiting naar Amersfoort. Dus lopen we een poosje over het perron. Het is opvallend dat Jan doelbewust het einde van het perron opzoekt, waar geen passagiers in de kou lopen. En daar, waar niemand ons kan horen of afluisteren, vertelt hij me de grote verandering, die er in zijn Groningse situatie is gekomen.

'Morgen moet ik helpen met verhuizen, Lies, ik weet niet eens het adres. Je kunt me dus voorlopig geen brief schrijven. Ik weet weer niet, of we kunnen blijven corresponderen. Helemaal niets. Dus afwachten, wanneer ik je een brief kan sturen. Er zit niets anders op. Ik vertel het je nu pas meisje, omdat ik je niet wilde verontrusten, toen we deze hele kerstvakantie nog voor de boeg hadden. Als Bep en jij op dezelfde kamer slapen zijn jullie altijd heel vertrouwelijk met elkaar. Je hebt al genoeg te verzwijgen.' We zijn ineens heel verdrietig. Wat gaat er gebeuren? Waarom is het zo verontrustend? Weer zo'n totale verwijdering. En nu geen gelegenheid meer om erover te praten, want onze trein komt er aan. En daar kunnen we over deze dingen niet praten. Zo reizen we nog een half uur samen tot Amersfoort. Daar scheiden onze wegen. Jan gaat terug naar Groningen en ik naar Giessen-Nieuwkerk, waar ze heel nieuwsgierig zijn naar mijn vakantie. Nu horen ze precies, hoe het met de familie in Ermelo gaat; twee zussen en twee broers van tante. Daardoor komt mijn ontmoeting met Jan voldoende op de achtergrond en zijn er dus geen lastige vragen. Het leven gaat gewoon door. Elke dag naar school, 's avonds werken aan de cursus boekhouden. Jan en ik werken samen aan onze toekomst en Jan vindt het een veilig idee als ik ook bepaalde vestigingsdiploma's heb, voor als er iets met hem gebeurt. Wat dat betreft, heeft hij net zo'n vooruitziende blik als mijn vader. Die stuurde me naar die gehate Kweekschool, om er voor te zorgen dat ik, wat er ook gebeurt, altijd voor mezelf kan zorgen. Na veertien dagen komt er een brief van Jan. Hij schrijft dat ze verhuisd zijn naar een groot huis, vlakbij de Grote Markt. En dat er gelegenheid is voor mij om te logeren. Of ik liefst het eerstvolgende weekend kom. Zonder tegenbericht zal hij me vrijdagavond van de trein halen. Ik hoef geen eten mee te brengen, want ze kunnen er zelf goed aan komen. De trein heeft hij al voor me nagekeken. Als ik vanuit school rechtstreeks naar station Gorinchem fiets, weet hij dus, hoe laat ik zal aankomen.

Het adres is: Martinikerkhof 19, op naam van Zuster J. Duiker. Wat zonde dat ik elke brief van hem zo gauw mogelijk moet versnipperen en in de Giessen, die achter het huis stroomt gooien. Liefst 's avonds in het donker. Ik schrijf direct terug dat ik kom. Die brief zal hij vrijdag nog ontvangen. Het duurt lang voor het vrijdag is. Dan hebben we elkaar drie weken niet gezien en gesproken. En heerlijk, we kunnen in hetzelfde huis slapen. Tante en Lies zijn blij voor me. En ze vragen niet waar ik dan naar toe ga. Iedere rechtgeaarde Nederlander weet dat hij naar het adres van een onderduiker niet mag vragen. De reis verloopt deze keer zonder problemen. Jan heeft een perronkaartje gekocht en staat aan de trein. We hebben geen fietstaxi nodig, want het is best te lopen. En voor het weekend heb ik niet veel bagage nodig. Nu loop ik dus met Jan naar het centrum van Groningen. De wandeling is heerlijk. Als we de Grote Markt zijn overgestoken, staan we recht voor het Scholtenshuis. 'Hier zit de S.D. Sicherheitsdienst,' zegt Jan. Veel kan ik er niet van zien, want het is al lang donker en de stad is goed verduisterd. 'Kom, we gaan

dat straatje aan de rechterzijde van het gebouw in. Dat is het Martiniekerkhof. Nr. 19 blijkt precies tegenover de achteringang van dat Scholtenshuis te liggen. Jan belt drie keer aan en Zuster Jo opent de deur. Ik heb het gevoel of ik thuis kom. Ook Femmie komt er aan. Ze tronen me mee naar de huiskamer. De koffie staat klaar. Daar ben ik wel aan toe, want het is al ruim half negen.

'Heb je al gegeten?' vraagt Femmie.

'Ja hoor, ik heb boterhammen meegenomen voor in de trein en we eten altijd tussen de middag warm. Ik heb niets meer nodig.' We praten samen nog wat over de dag, over moeder Van der Zee en over het feit dat ik hier zo maar logeren kan. Hoe anders dan de vorige keer in de herfstvakantie.

'Ja, Liesje,' zegt Zuster Jo. 'We hebben hier heel veel ruimte en met niemand iets te maken. Hierboven is net zo'n kamer als deze. Zolang jij hier bent is die kamer voor jullie. Jij kunt er slapen. Maar om je op te frissen en te wassen moet je nog een trapje hoger. Naar Jan zijn slaapkamertje. Ik zou zeggen, jullie moesten nu maar naar je eigen kamer gaan. Je zult elkaar veel te vertellen hebben. Morgenochtend ontbijten we hier gezamenlijk.' Ik breng jullie straks nog wel een kopje koffie,' zegt Femmie.

Ik ben nieuwsgierig naar de kamer. Het is verrukkelijk. Hij is groot, net als beneden en gezellig ingericht. De haard brandt lekker. Dat is een eer, want eigenlijk heeft men niet voldoende brandstof om in twee kamers te stoken, vanwege de distributie. Dat verbaast me, want ik moet toch aannemen dat dit een aanslag is op de kolen- en houtvoorraad, een logé een kamer met verwarming te bieden. En dan ook nog een kamer met hoge zoldering. Er staat een tafel met stoelen in, een salontafel met een paar fauteuils en een divan, die voor mij als bed is opgemaakt. Gelukkig niet zo'n bolle divan, zodat ik er heerlijk op kan slapen. Jan ziet mijn voldoening over deze logeergelegenheid en geniet ervan. Het lijkt wel, of hij er een beetje trots op is dat hij me dit kan aanbieden. Het is net, of we niet meer clandestien zijn, geen onderduikers, maar gewoon onder normale omstandigheden. 'Kom,' zegt Jan. 'Neem je toiletas mee, dan zal ik je mijn dakkamertje laten zien en kun je je wat opfrissen.'

Fijn, daar ben ik wel aan toe. En dan hebben we de rest van de avond voor onszelf.

'Vertel eens,' zegt Jan. 'Hoe voelde je je, toen je Zuster Jo zag? Een vrouw, die een man is?'

'Je kunt beter zeggen, een man die een vrouw is. Het is heel vreemd. Niet prettig en niet gemakkelijk. Ik moet natuurlijk constant op mijn hoede zijn en wel met mijn hele wezen, nu ik weet dat Femmie en de Zuster verloofd zijn als een vrouw en een vrouw. Ze spelen hun rol allebei voortreffelijk.'

'En toch heb je het in de herfstvakantie al tegen me gezegd, Lies. Weet je het nog?'

Je vond hun gedrag als twee vriendinnen toch niet helemaal gewoon. Ik heb me heel erg verbaasd over die opmerking en ben er zelf ook op gaan letten, hoewel ik ze toen natuurlijk direct heb gewaarschuwd. Maar Lies, denk er om. Ze weten niet dat jij het weet en ze mogen het ook niet weten.'

'Goed dat je dat zegt want als ze het wel weten, komt er vast en zeker één of ander moment een blik van verstandhouding in bijzijn van anderen. En dat kan al gevaarlijk zijn.'

'Ja, dat is het meisje. Daarvoor moet ik zelf ook oppassen. En wat de opmerkingsgave van Zuster Jo betreft, die doet voor de jouwe niet onder.'

'En als ze er toch een keer achter komt?'

'Dan vertel ik haar wat je in je eerste brief na de logeerpartij in de herfstvakantie aan mij schreef.

Weet je nog?'

'Nou, dat zal een reuze pluim op haar hoed zijn.' Jan moet hardop lachen. 'Ja, lach maar,' zeg ik.

'Je hebt er anders behoorlijk last van gehad dat je verplicht was, mij in die waan te laten. Zuster Jo, een concurrente van me!'

En we lachen er nu allebei om en vinden het de mooiste grap van ons leven. 'Maar wel een gevaarlijke,' zegt Jan. 'Waarom zijn jullie eigenlijk verhuisd, Jan. Van wie is dit huis?'

'Dit huis is van een oom van Zuster Jo. Een zekere meneer Adema. Hij had hier een groot schildersbedrijf. Hij is al oud, is alleen en woont hier sinds kort niet meer. Af en toe heeft hij nog iets op zolder te doen. Hij heeft het huis in bruikleen aan Zuster Jo gegeven voor haar nieuwe functie in de ondergrondse.'

'Zo, zo,' zeg ik nadenkend. 'Dan heb ik het toch goed gehad, dat ze daar een belangrijke rol heeft.'

'Ja, Lies, en die rol is nu een héél belangrijke.'

'Ben jij er ook bij betrokken? Doe je ook mee?'

'Ja Lies.'

'Daar ben ik blij om,' zeg ik. Intussen wordt er op onze deur geklopt en laat Jan Femmie binnen, die met een blad met koffie komt. Ik verontschuldigd me en zeg dat we dat zelf ook hadden kunnen doen. Maar Femmie wimpelt dat af en gaat meteen weer terug. Ik voel me er een beetje ongemakkelijk bij, maar dan zegt Jan dat dat helemaal niet nodig is. 'We lopen zo weinig mogelijk door het huis, Lies. Elk geluid dat we horen moet zoveel mogelijk herkenbaar zijn. Als we steeds heen en weer lopen, zal het moeilijk zijn een verkeerd geluid van een bekend geluid te onderscheiden. Er zou een onbekende binnen kunnen zijn. We moeten rekening houden met spionage en verraad.' 'Wie zijn 'we', Jan?' 'Wel, Cees Smit woont hier ook en een zekere Frits. Die werkte in Duitsland en is na zijn korte verlof hier in Groningen niet meer teruggegaan, maar ondergedoken. Hij mag niet met ons meewerken, want we moeten eerst zien, wat voor iemand het is. Je zult hem morgen bij het ontbijt ontmoeten. We leven hier heel gedisciplineerd. Elke morgen om acht uur ontbijt. 's Middags om twaalf uur de warme maaltijd en 's avonds om zes uur de avondboterham.' 'En wie zorgt daar voor?'

'Degene die thuis is. Zuster Jo gaat vaak weg natuurlijk. Femmie heeft een kantoorbaan hier vlakbij op de Provinciale Griffie. Daar zitten meer verzetsmensen die spioneren. Cees krijgt van Zuster Jo af en toe een opdracht buiten. Hij is ook officieel medewerker. Frits heeft dus geen enkele verantwoording. We zijn nooit allemaal tegelijk weg, want buiten Frits, moet er altijd iemand aanwezig zijn voor de bel of telefoon. Dat regelt Zuster Jo. We hebben niet elke dag buitendienst. Soms maar een halve dag.' Zo verstrijkt de avond ongemerkt en wordt het bedtijd. Het is me vreemd te moede. Jan merkt dat natuurlijk. Hij zegt: 'We zijn nu echt in een vreemde, onbekende en gevaarlijke situatie beland, Lies. Ver van huis en haard. Ik zou het prettig vinden dat we in het vervolg samen bidden voor we elkaar een 'goede nacht' wensen.' 'Daar heb ik ook behoefte aan, Jan.'

En dan ontdekken we dat we in dat gebed, door Jan uitgesproken, nog hechter met elkaar verbonden zijn evenals met alle familieleden, die niets van ons doen en laten mogen weten. De volgende morgen ervaar ik weer nieuwe dingen van het geheime leven, waarin ik verzeild geraakt ben. Frits is de vreemde eend in de bijt en ik heb het idee dat hij zich ook zo voelt. Voor mij is het heerlijk de anderen al te kennen. Het ontbijt is, gezien de magere distributie, rijk voorzien van brood, boter, kaas, jam, melk, thee en koffie. Ik heb het vermoeden dat men hier betrokken is bij de distributievoorziening voor onderduikers. Niemand vertelt iets over zichzelf of over wat hij beleefd heeft. Het gesprek gaat

voornamelijk over de oorlog, over Radio Oranje, over wat men weet, over wat er via de tamtam, m.a.w. mondelinge berichten, bekend is van gebeurtenissen in ons land. Meer dan genoeg en belangrijk om onderling vrij over te praten. Na het ontbijt ruimen Jan en ik de tafel af en gaan afwassen in de keuken. Daar vertelt Jan me dat ik mijn hulp in huis niet moet aanbieden, want Femmie en Zuster Jo zullen dat weigeren. Het is niet de bedoeling dat ik de gang van zaken in het huis zal leren kennen. Voor mij blijft dus alles geheim.

'Je moet constant in mijn nabijheid blijven Lies,' zegt hij. 'Niet alleen door het huis

Je mag naar het toilet en naar mijn kamer om je te verzorgen. We blijven dus constant samen.'

'Ik kan me geen fijnere waakhond voorstellen, Jan. Ik houd me er graag aan. Het is al mooi dat we een eigen kamer hebben.' Als we klaar zijn met de afwas gaan we naar Femmie en Zuster Jo in de kamer waar we hebben ontbeten.

'We zijn altijd met ons drietjes bij elkaar, Lies. Ze vinden het fijn dat jij er ook bent. Ik kan het bijzonder goed met ze vinden en jij gelukkig ook. Dat is in de herfstvakantie wel gebleken. We blijven daar vanmorgen gezellig bij elkaar.' Cees en Frits zijn in het niets verdwenen. En het is fijn met zijn vieren. Vooral nu ik over mijn eigen omstandigheden en werk vrijuit kan praten. Terwijl Femmie voor de koffie gaat zorgen, wordt er gebeld. Drie keer. Het blijkt een medewerker te zijn, die even komt buurten. Een man van ongeveer vijfendertig jaar, denk ik. Hij schijnt te weten wie ik ben. Hij wordt niet aan me voorgesteld en ik ook niet aan hem. Hij geeft me een hand en zegt: 'goede morgen.' Hij kijkt dan naar Jan, die bij het raam staat en zegt: 'Nou Cor, die mag er wezen hoor.' Dan tegen mij: 'Het is goed dat je er bent, meid! Hij heeft het hard nodig.' Wat een joviale kerel, denk ik. Maar tegelijkertijd ben ik nieuwsgierig hoe men zich in mijn aanwezigheid zal gedragen. Ik ben immers 'de buitenstaander'. Dat zal het gesprek zeker beïnvloeden. Ik voel de onzekerheid van allemaal. Wat kunnen ze nu wel en wat niet zeggen. De onzekerheid van die joviale man is het sterkst. En ik pak alle lijnen die naar me toekomen vast en reageer op geen van allen. Even afwachten, wie de openingszet doet. Jan is heel sterk op me gericht. Maar de hoofdlijn komt van Zuster Jo. Terwijl we koffie drinken zegt ze tegen de bezoeker: 'En? Hoe is het gegaan?' Onmiddellijk is de spanning verdwenen. Zuster Jo heeft hiermee het sein veilig gegeven. Men kan in mijn bijzijn veilig praten. Een warm gevoel vervult me. Ik ben veilig bevonden. Ik zie bij Jan de spanning in zijn houding verdwijnen. Ik hoor dus volledig en absoluut bij de vertrouwelingen. Dit is een heel vreemde, bijzondere ervaring. Een soort overwinning in een geheim genootschap. Maar het ontketent meteen een zwaar, hachelijk verantwoordelijkheidsgevoel t.o.v. alle mensen, die hier in Groningen samenwerken. Dan vertelt de bezoeker, wiens naam ik niet mag weten, hoe er gisteren, ergens in de provincie, een overval op een distributiekantoor is gepleegd. Het is alles goed afgelopen. Het is nu alleen nog de vraag, wat de overheid ervan weet. Hij bedoelt, wat de politie er van heeft ontdekt. Want als men er alsnog achter komt, hoe ze het gedaan hebben, kunnen ze deze methode niet meer gebruiken. Hoe komen we dat te weten? We moeten het 'Politieblad' te pakken kunnen krijgen. En op dat moment zie ik in gedachten de ochtendpost van mijn oom binnenkomen. Een dik pak, gebonden met een touw en 's morgens vroeg al gebracht door een speciale koerier van het postkantoor. Die post wordt n.l. niet afgeleverd op het gemeentehuis, want dat is nog niet geopend. Het wordt thuis bezorgd. En bovenop ligt altijd het 'Politieblad' dat maandelijks komt. Dus meng ik me in het gesprek en zeg: 'daar kan ik wel

voor zorgen.' Stille. Jan zegt ook niets. Hij kijkt me vragend aan. 'Hoe dan' vraagt de onbekende man. 'O, ik woon bij een burgemeester in huis en die krijgt dat blad iedere maand thuisbezorgd in plaats van op het Gemeentehuis. Hij leest het altijd direct en daarna kom ik er wel aan.' Allemaal kijken ze nu naar Jan en mij. Jan staat tegenover me bij het raam. Hij is natuurlijk verrast en weet niet goed, hoe hij zal reageren. 'Graag,' zegt Zuster Jo. 'Dat is dan geregeld,' zegt Jan. En hiermee is voor iedereen de zaak beklonken of het de gewoonste zaak van de wereld is. Voor hen is het dat eigenlijk ook. En Jan brengt het gesprek handig weer in veiliger banen. Het is een gezellig koffie uurtje op de zaterdagmorgen. De anderen hebben mijn naam niet uitgesproken. Ook Jan niet. En ik zijn naam niet, want die man noemde hem Co. Tegen twaalf komen Cees en Frits binnen druppelen. Ik vraag me af, waar ze sinds het ontbijt hebben gezeten? Op hun slaapkamer? Ergens anders in huis? Ze gaan de tafel dekken en Femmie gaat naar de keuken. Vreemd! We gaan nu de warme maaltijd gebruiken. De tafel wordt dus al gedekt. Maar wie heeft er dan gekookt? Femmie is hier de enige vrouw. Maar ik durf niets te vragen. De jongens gaan ook naar de keuken en komen samen met Femmie terug met de schalen. Er is zelfs vlees en van alles ruim voldoende. Als we aan tafel zitten gaat Jan voor in gebed. Het is heerlijk in dit gezelschap. Cees is evenals in de herfstvakantie stilletjes. Frits slooft zich uit met het aanreiken van de schalen. Het valt me op dat Jan en ik niet naast elkaar zitten. Hij zit schuin tegenover me en ik zit dus recht tegenover Zuster Jo. Ik had echt gehoopt dat Jan en ik ook naast elkaar zouden zitten. Maar tijdens de maaltijd merk ik dat het weer een strategische zet van Jan is. Nu kan hij ongemerkt een seintje aan mij geven, zonder dat iemand dat in de gaten heeft. En tegelijkertijd mijn aandacht voor Zuster Jo, afleiden en met zijn ogen seinen, wanneer ik ongewild op gevaarlijk terrein kom. Het blijkt niet gemakkelijk te zijn me te gedragen als vrouw tegenover vrouw, terwijl ze een man is. Als Jan naast me had gezeten, was dat seinen niet zo ongemerkt mogelijk geweest. Dan was een duwtje opgemerkt. En voor geen goud wil hij hebben dat hij zijn belofte, haar rol geheim te houden tegenover mij, niet heeft gehouden. Beloftes zijn hem heilig! Wanneer ik me vergis, is er ook gevaar dat Cees en Frits iets merken. En ik ontdek tevens dat deze plaatsing van ons toch een prettig voordeel heeft. Nu kunnen we elkaar steeds zien en niets is zo fijn als ogentaal in gezelschap. Ogentaal omvat meer dan oogcontact. Dan vertelt Zuster Jo me, hoe ze de warme maaltijd geregeld heeft. Naast hen woont een ouder echtpaar, alleen. De heer en mevrouw Kuiper. Zij kookt en meneer heeft het eten net gebracht. Ze vertelt me niet, waarin dat eten gebracht wordt en hoe mijnheer Kuiper in huis komt. Over de straat en dus via de voordeur lijkt me wel heel gevaarlijk. Dat zou de S.D. en zijn helpers zeker opvallen. Misschien is er een achterdeur of hij heeft een sleutel. Ik heb geen voordeurbel gehoord en ook niemand langs onze ramen zien lopen. Ook is niemand van ons de kamer uit geweest.

Na het eten zegt Jan dat hij met mij de stad in gaat. 'Goed,' zegt Zuster Jo. 'Hoe laat kom je terug?' 'Om vier uur,' zegt Jan. Buiten vertelt hij me dat Zuster Jo altijd van iedereen moet weten, wanneer men vertrekt, waarheen, waarom en hoe laat men terug zal zijn.

'Als we niet om vier uur terug zijn, Lies, dan weten ze thuis (Martinikerkhof 19) niet, hoe dat komt. We kunnen in een val gelopen zijn. Uit voorzorg vertrekken ze dan allemaal naar een schuiladres en wachten daar af. Als we na vier uur terug komen zie ik aan de buitenkant van het huis dat ze weg zijn

en dan verdwijnen wij dus ook. Wij weten dan niet of wij de oorzaak van hun verdwijning zijn of een van de anderen.' 'En hoe komen we dan te weten, wanneer de kust weer veilig is?'

'Daar hebben we ook een simpel systeem voor' Maar dat mag ik je niet vertellen. Begrijp je nu dat jij niet alleen de deur uit kan gaan?'

'O, daar zal ik geen behoefte aan hebben. Twee dagen zijn veel te kort, om iets te doen zonder jou. Maar één ding wil ik je nog vragen: 'Waarom drukte jij drie keer op de bel, toen we gisteren aankwamen? En die man, die kwam koffie drinken deed dat ook?'

'Dat mag ik je vertellen dat moet ik zelfs. Als er drie keer gebeld wordt, is het veilig. Dan is het één van ons. Maar als er één keer gebeld wordt is het een onbekende. Dat kan een spion zijn of een overval of iemand, die niet weet dat mijnheer Adema hier niet meer woont. In ieder geval "groot alarm"'. Dat is dus de reden dat we ons in huis zo weinig mogelijk verplaatsen.'

Ondertussen lopen we over de Grote Markt en vertelt Jan me, wat ik allemaal zie, zoals de Martinitorren, het Raadhuis en het Provinciehuis met de Provinciale Griffie, waar Zuster Jo werkzaam was, voor ze onderdook en waar nu Femmie werkt.

'Het is lang gelden, Lies dat we samen in Utrecht op de Oude Gracht liepen en winkels keken. Heb jij ooit gedacht dat we dat hier in Groningen zouden doen? Ik loop hier bijna elke dag. Het is zo heerlijk omdat samen met jou te doen? Ik vraag niet, wat hij dan moet doen. Het zal in ieder geval wel te maken hebben met boodschappen, berichten overbrengen. Koerierswerk dus. 'Jan, je gaat je hier al een beetje thuis voelen, is het niet?'. 'Ja Lies, eigenlijk wel. Ik hoor toch ook bij al die mensen, die zich inzetten voor alle onderdrukten? Ik weet dat jij dat net zo als je plicht tegenover volk en vaderland vind. Maar ik heb liever niet dat je mee doet. Ik zal het moeilijk kunnen verdragen dat je ook steeds gevaar loopt.' We genieten intens van deze wandeling door de stad, die hier in het Noorden ook wel Klein Amsterdam genoemd wordt. De Groningers zijn heel erg trots op hun stad. Natuurlijk zijn we op tijd thuis en drinken thee met Zuster en Femmie. We vormen een gesloten groepje met zijn vieren. Cees en Frits zijn alleen maar tijdens de maaltijd aanwezig. Zuster Jo en Femmie houden zo hun privacy, waarbij Jan, als hun huisgenoot kan worden beschouwd. Ze zijn vaak alle drie samen. Dat moet ook wel, want er wordt maar één kamer in het huis verwarmd, vanwege te weinig kolen. Na het eten gaan Jan en ik weer naar boven en installeren ons lekker bij de haard. We zijn allebei stil. Diep in gedachten. Na een poosje zegt Jan: 'Je bent erg onder de indruk van wat je vandaag gehoord en gezien hebt?' Ik was er helemaal niet op voorbereid dat je zo volledig aan het verzet deelneemt. Ik had zelfs geen vermoeden. Door die rol van Zuster Jo is alles vreselijk verwarrend. Jullie zijn natuurlijk aan deze situatie gewend. Hoe lang werk je al mee?' 'Bijna vanaf het begin, Lies,' antwoordt Jan. 'Herinner je je nog dat ik in april vorig jaar in de krant las, dat de Duitse bezetting van plan was om de militairen met mijn rang ook allemaal op te roepen voor krijgsgevangenschap? Ik heb toen direct contact gezocht voor een veilig onderduikadres voor mezelf. En dat lukte vorig jaar september, weet je nog?'

'Ja, maar ik heb nooit gemerkt dat je daar daadwerkelijk zo mee bezig was. Dat heb je dus toen al voor me geheim gehouden. Maak je maar geen zorgen hoor, ik begrijp het heel goed. Toen je onderdook, hebben we het hier duidelijk over gehad. Ik heb de noodzaak ervan ingezien en dat doe ik nog. Je hoeft je nergens voor te verontschuldigen. We gaan er samen voor, Jan. Jij hebt bewezen dat je goed kunt zwijgen, wanneer het nodig is. Wat ik niet weten mag, blijf je voor je houden.' 'Dank je, mijn

schat, Ik wist dat je zo zou reageren. Maar wat dat niet meedoen van jou betreft is er ongewild een kink in de kabel gekomen, toen Slotema vanmorgen ineens binnenviel.'

'O, die aardige man van vanmorgen? Ik heb jullie spanning gevoeld, Jan. Van jullie alle vier. Het is niet de bedoeling geweest dat hij in mijn bijzijn zou praten, over dingen, waar ik eigenlijk niets van mag weten. En Zuster Jo begreep meteen dat dat niet meer voorkomen kon worden. Dus deed ze volgens mij, die geniale openingszet. Kun je je voorstellen dat ik een klein beetje binnenpret had, toen jullie zo voor het blok zaten. Ja, ook die meneer Slotema zat ermee in zijn maag.'

'Je hebt gelijk. Het was werkelijk een geniale openingszet. De anderen waren opgelucht, maar ik niet. Ik schrok,' zegt hij. 'Waarom?'

'Zuster Jo wil graag dat je meedoet als koerierster in de weekends. Ze stelt zich voor dat je een boodschap of pakketje voor haar meeneemt en dat een volgend weekend naar Rotterdam of Den Haag brengt. Omdat je ook eens in de maand naar Pa en Moe moet en een weekend naar Oom Henk en Tante Grada in Voorburg gaat, zou je elk derde weekend hier kunnen komen. Begrijp je nu de "geniale openingszet" van Zuster Jo. Zo heeft ze mij dus voor het blok gezet, door je als een ingewijde mee te laten luisteren.'

'Die man vanmorgen, Jan, hij noemde je Co. Dat is dus je schuilnaam. Zuster Jo en Femmie noemen je Jan, maar hebben je vanmorgen met geen van beide namen aangesproken.'

'En jijzelf ook niet, Lies, weet je dat?'

'Jazeker weet ik dat. Ik had meteen door dat die man je echte naam niet mag weten.'

'Daarmee heb je een heel goede beurt gemaakt. Zuster Jo had het er met mij over.'

'Hoe heet je nu eigenlijk Jan?'

'Mijn volledige schuilnaam is "Co van Ommeren", Lies.'

Het is een heel vreemd gevoel, ineens echt bij de ondergrondse te horen. Daar kom je zo maar niet bij. Daarvoor moet men je kennen en weten dat je te vertrouwen bent. Nu Jan mij vertelt dat hij vanaf zijn aankomst in Groningen al heeft meegedaan, denk ik dat hij iemand kent, die weet wie en wat hij is en hem heeft geholpen met een onderduikadres. Iemand die geweten heeft dat hij zeker aan het verzet zou willen en kunnen deelnemen. Of zat hij er al bij in Utrecht. Maar ik ken niemand van zijn vrienden -en kennissenkring, die naar Groningen is verhuisd. Ik ben onthutst over de situatie, waarin ik me nu bevind. En heel ongerust over Jan, die zich in een nog gevaarlijker situatie bevindt. En apetrots! Wat doet hij? Wat doen ze allemaal hier in huis?

'Waar denk je aan?' vraagt Jan. 'Dat ik hier vaker mag komen en dat we weer mogen corresponderen. Het is, alsof er een last van me is afgevallen.'

'Dat geloof ik graag, meisje. Ik voel dat. Weet je, ik ben de enige 'Hollander' in de groep. Ik spreek hun taal niet, waardoor ik niet aan alles deel kan nemen. Neem nou zo'n verhaal van vanmorgen, van Slotema. Dan moet iedereen elkaar al met een half woord kunnen verstaan en begrijpen. Dan mag er geen seconde iets mis gaan of verkeerd verstaan worden. Dat is gevaarlijk. En omdat er zo'n behoorlijk taalverschil is tussen ons Nederlands en het Gronings is men tegenover mij voorzichtig. Hier in huis zijn ze allemaal verloofd en in de gelegenheid elkaar te ontmoeten. Elke dag ben ik met Zuster Jo en Femmie samen. Morgen zul je de verloofdes van Cees en Frits zien. Kun je begrijpen, hoe ik jou dan mis? Ik mag je nu af en toe zien en ik wil met alle middelen voorkomen dat er met jou wat zou

kunnen gebeuren. Je bent ook mijn enige verbinding met mijn ouders dat weet je.' Ik begrijp nu, hoe eenzaam en alleen hij zich voelt, hoe verlaten. Het is afschuwelijk dat alle correspondentie met zijn ouders via mij moet gaan om er voor te zorgen dat ze nergens uit kunnen afleiden, waar hij is. Voor zijn ouders is dit eigenlijk zeer vernederend. Ik weet het wél en zij niet. Alsof zijn geheime verblijfplaats bij hen niet veilig zou zijn. Toch is het niet veilig. Er hoeft maar één internaatjongen de envelop met het poststempel Groningen te zien en we weten niet wat er met die kleine inlichting verder gaat gebeuren. Dat kan een sneeuwbal worden en bij een verkeerde terecht komen. Dit alles is een grote zorg. Want hiermee komt mijn relatie met hen onder druk te staan. Daar komt bij dat mijn salaris niet toereikend is, om ook één keer per maand naar Zutphen te gaan. Ik vind het moeilijk, omdat ik dan over alles, waar we dan over willen praten, moet zwijgen. Dat is dodelijk voor de sfeer. Gelukkig maken ze het me niet moeilijk. Maar ik vind het wel heel erg. Ik weet alles en zij mogen niets weten. Ze weten niet dat ik Jan regelmatig, nou ja, af en toe zie. Ze worden dus in de waan gelaten dat ik in dezelfde positie verkeer als zij. Maar ik heb er moeite mee. Ik voel me heel schuldig. Het is niet goed, zo omzichtig met elkaar om te gaan. Hij is hun enige zoon. Ik heb het daar nu over met Jan.

'Lies,' zegt hij. 'Ik zit in hetzelfde schuitje. Maar als ik van die kant niet helemaal en onvoorwaardelijk veilig ben, zijn alle medewerkers hier het ook niet. Daar gaat het om. Jouw vader doelde daar in de kerstvakantie al op, toen hij tegen ons zei dat we rekening moesten houden met onze lotgenoten als we in dit soort situaties terecht zouden komen.'

'Ja Jan, maar dit zijn je eigen vader en moeder en zussen. Hoe lang zullen ze dit kunnen verdragen en volhouden?' 'Net zo lang als wij zelf het volhouden, Lies. Na de oorlog zullen we allemaal weer gewoon met elkaar om kunnen gaan. Daar dragen we nu ons steentje aan bij. Niet alleen voor alle anderen, maar ook voor ons zelf. Weet je dat ik heel bevoorrecht ben dat ik de gelegenheid heb via jou nog contact met mijn ouders en dus met mijn familie te onderhouden? En vooral dat jij nu hier bij me mag komen. Kind, wat voel ik me vandaag gelukkig. Eerlijk gezegd, had ik hier niet op gerekend.' Het is een heerlijke avond zo samen alleen. Als het ten slotte tijd is om naar bed te gaan bidden we geknield voor mijn bed en dankt Jan voor ons samenzijn, waar we voor de duur van de oorlog niet meer op hadden gerekend. En dan wensen we elkaar goedenacht.

De volgende dag gaan we na het ontbijt met Zuster Jo en Femmie naar de Martinikerk. Dat is vlakbij aan de andere kant van het Scholtenshuis. Nu ik weet dat daar de S.D. zit, heb ik een raar, onveilig gevoel, als we er langs lopen. Ik voel me haast wegkruipen tussen Jan en Zuster Jo in. Zij en Femmie lopen echter frank en vrij over het marktplein er langs. Ze doen het ook dagelijks. Het is goed, weer met Jan naar de kerk te kunnen gaan. Hij had het er vanmorgen over. 'Het is meer dan een half jaar geleden, Lies. Maar toen nog onder andere omstandigheden. We voelen ons veilig in de massa,' zegt hij. Ook Zuster Jo en Femmie voelen dat zo. Ze lopen weinig kans bekenden te ontmoeten, want ze woonden ver van het centrum. Jan zei me overigens dat Zuster Jo wel vaker bekenden tegenkomt. Maar als verpleegster met mooie golvende, tot op de schouders vallende, blonde haren is ze echt niet te herkennen. En als je zó in het verzet zit, zorg je er bij elke onverwachte ontmoeting automatisch voor geen aandacht te trekken, door een verraste blik of wat dan ook. We hebben als het ware onze identiteit verloren, ten behoeve van onze veiligheid. Als we in de kerk zitten, koester ik me in dit

gezelschap van Jan, Femmie en Zuster Jo. Dit weekend is een ware belevenis. Verbaasd krijg ik een voorproefje van het leven in deze nieuwe wereld. Als we thuis zijn zegt Jan tegen me: 'Jij hebt niets van de preek gehoord. Je bent al die tijd alleen maar diep in gedachten geweest, niet waar?'

'Ja, dat is waar. Heb je dat gemerkt?'

'Jazeker, ik ken je toch? Ik begrijp best dat deze ervaring van de werkelijkheid hier je een beetje overweldigt. Vooral het feit dat we nu weer gewoon kunnen corresponderen en jij met eigen ogen hebt gezien, hoe mijn leefomstandigheden zijn. Het is, alsof we weer op de oude voet verder kunnen gaan. Alleen de weekenden samen zijn, niet elke week.'

'Ja, zo voel ik het ook. Maar er is nu een gevaarlijk risico aanwezig. Voor jou meer dan voor mij. Dat geeft een andere sterkere dimensie aan onze relatie'. We drinken gezamenlijk koffie, waarbij ik kennis maak met Janny, verloofde van Cees en Ans, vriendin van Frits. Nu is dus het hele gezelschap compleet. We keuvelen gezellig en als om een uur of twaalf het eten weer gebracht is, gaan we aan tafel. De tafelschikking is weer hetzelfde als gisteren. Alleen zitten alle stellen naast elkaar, behalve Jan en ik. Frits slooft zich weer uit voor Zuster Jo. En wat me opvalt, niet voor zijn verloofde. Eerlijk gezegd, vind ik zijn gedrag toch een beetje ongewoon. Nogal overdreven tegenover Zuster Jo. Zal ik dit, Zuster, zal ik dat, Zuster Jo! Wat wilt u hebben? Net als gisteren en bij het ontbijt. Net een verliefde jongeman. Het is vermakelijk. Als ik naar Jan kijk met een vragende blik, krijg ik een knipoog en een lach! Intussen laat Zuster Jo zich alles welgevallen. En op het gezicht van Femmie zie ik ook af en toe een glimlach. Er zit voor Zuster Jo natuurlijk weinig anders op dan zich als een vrouw te gedragen en dat gaat haar goed af. 't Is dat ik haar geheim ken, anders zou ik denken dat het wel iets kon worden. Waar zal dit eindigen? O, help, ik mag er niet om grinniken, dan verraad ik aan Zuster Jo en Femmie, dat ik het geheim ken. Het is een situatie om heerlijk van te genieten. Zoals Jan, Femmie en Zuster Jo ook doen. Ans zit er aan de zijkant voor spek en bonen bij. Dat is wel een beetje vervelend. Maar Femmie zit in haar buurt en houdt het gesprek met haar gaande. Het is vermakelijk hoe ieder van ons vieren afzonderlijk zijn rol speelt. En ik maar kijken en luisteren en hun gedrag beoordelen. Wat een komedie. Na tafel gaat ieder zijns weegs tot theetijd. Als Jan en ik weer boven zijn, zegt hij met een vrolijk gezicht: 'Je had het door hè?'

'Ja, zeg ik, en of. Is dat al lang aan de gang?'

'Ja, al zo lang we hier zijn.'

'En Ans dan?'

'Die is er alleen maar op zondag. Dat moeten ze samen maar uitzoeken.'

'Ja Jan, maar hij heeft niet alleen respect voor Zuster Jo. Als je het mij vraagt is hij echt smoorverliefd op haar. Daar krijgen jullie last mee.'

We hebben er samen grote pret om en maken ons allerlei voorstellingen over het gevolg van deze situatie. 'Je hebt gelijk,' zegt Jan. 'We beginnen ons ook zorgen te maken. Het is al veel te ver gegaan. Zuster Jo bespreekt alles met mij. Van de week nog vroeg ze me, hoe het nu verder moest. Het wordt namelijk tijd om bij hem op schoot te gaan zitten. Hij is al zo ver. En dan? Kan dat eigenlijk wel? Dan zal hij natuurlijk merken dat ze geen vrouw is. En toch moet ze dan doen, wat iedere vrouw onder de gegeven omstandigheden zou doen. We zitten alle drie, Femmie, Zuster en ik naar een oplossing te zoeken, waarbij hij niets zal merken. Maar we weten er geen. We weten niet, hoe we het

moeten oplossen. Deze relatie laten groeien, voortgaan, zonder dat er meer komt dan verbaal contact? Frits zal doorgaan, want hij laat zelfs Ans aan de kant staan.'Ik zou het ook niet weten,' zeg ik. 'Het is wel een heel gemakkelijke situatie, hoor.'

'Ja, maar die gaat uit de hand lopen en dat is gevaarlijk. Ik ben benieuwd hoe dit afloopt.'

In deze vrolijke stemming hebben we nog een heerlijke middag, waarna het tijd wordt om weer terug te gaan naar Giessen-Nieuwkerk. Zonder tegenbericht mag ik over drie weken weer komen.

Martinikerkhof 19

Februari 1944

Wat kunnen drie weken lang duren! Maar nu zijn ze om. Het is vrijdag 14 februari en ik ga weer naar Groningen. Met een weekend tas en een breiwerk voor in de trein. Wat is die trein van Utrecht-Amersfoort vol. Je kunt er bijna niet in- of uitkomen. Ik heb zelfs geen staanplaats, maar een hangplaats in het middenpad; d.w.z. dat je voeten de grond niet raken en je vast geklemd hangt tussen een klont mensen. Een heel bijzondere en lastige ervaring. Net of je plat gedrukt wordt. Het is de sneltrein naar Enschede en ik hoef gelukkig maar mee tot Amersfoort. Het duurt een kwartier. Dan staat de trein Amsterdam-Groningen klaar aan de andere zijde van het perron. Het uitstappen duurt zo lang dat je de aansluitende trein bijna mist. Ze komen gelijk aan en vertrekken ook gelijktijdig. Die trein is minder vol. En nu ben ik over anderhalf uur, zo tegen half acht in Groningen. Mijn dierbare Ermelo passeer ik in vliegende vaart, maar in het even dierbare Harderwijk stopt hij. Vroeger niet, maar nu, in de oorlog, wel. Zeker vanwege de vier kazernes in de buurt. Ik kijk dan altijd weemoedig naar de Oranjelaan, waar Jans ouderlijk huis staat. Het huis met die uitzonderlijke grote serre. Maar ik zie alleen maar een donker gat. Vanwege de verduistering branden er geen straatlantaarns. Al breiende, kom ik in Groningen aan. En daar staat Jan. Dan heb ik ineens een rustig gevoel van 'gelukkig, hij is er nog.' Er is niets gebeurd. Bij onze begroeting zeg ik dat ook tegen hem en zijn antwoord is gelijkkluidend. 'Wat ben ik blij dat je weer veilig hier bent, meisje. Geen problemen gehad, onderweg?' Ik weet dat hij dan aan mijn eerste reis hier naartoe denkt, toen er vliegtuigen in de lucht waren. Maar toen was het oktober en overdag. Nu is het donker en kunnen de Engelsen geen beschietingen uitvoeren. 'Deze keer gaan we met de tram naar huis, Lies,' zegt Jan. Hoor ik het goed? Hij zegt 'naar huis'. Dat geeft me een goed gevoel. Het is weer mijn vitale en opgewekte Jan. Als we dus thuiskomen is het hetzelfde ritueel als de vorige keer. Gezellig samen een kopje koffie drinken bij Zuster Jo en Femmie en dan naar onze eigen kamer, waar we elkaar heel wat te vertellen hebben. 'Je hebt het naar je zin hier, is het niet?' zeg ik.

'Ja, dat voel je goed aan en helemaal nu jij er weer bent. Als ik Zuster Jo en Femmie zo samen zie, ben ik echt jaloers.'

'Als ik het goed heb, zijn jullie drieën wel dikke vrienden, heel vertrouwt met elkaar.'

'Ja, dat zijn we en ze zouden het zeer prettig vinden, als jij er ook bij kon zijn. Er is ook voor jou genoeg te doen in de ondergrondse. Maar dat heb ik geweigerd. Ik wil niet dat jij ook risico loopt. Trouwens, nu ben ik in staat het contact met Papa en Mama via jou te behouden. En als je meedoet, zullen we allebei het contact met onze ouders verliezen. Dat mag niet gebeuren, Lies. We bezitten nu gelukkig de mogelijkheid, hun dat niet aan te doen. Tenslotte hoef jij niet onder te duiken. Femmie houdt ook haar baan bij de Griffie, maar ze woont hier en kan dus veel meedoen. Net zoals zo velen, die een baan, bedrijf of functie hebben en niet hoeven onder te duiken toch heel veel in het verzet doen. Ze kunnen o.a. spionagewerk voor ons doen, inlichtingen geven, raad geven, noem maar op.' Jan vertelt niets concreets over wat ze doen. Ik denk er echter het mijne van. Eén ding staat voor me vast. Hij zit er tot over zijn oren in. Dat zeggen mij de woorden inlichtingen en spionage. 'Jan, vertel eens, hoe is het met Frits en Zuster Jo?'

'O ja,' grinnikt Jan. 'Dat is iets wat je moet weten. Femmie, Zuster Jo en ik hebben geen oplossing kunnen vinden om er een eind aan te maken. Die jongen is echt hopeloos verliefd op haar. Het wordt gewoon lastig. Hij mag, zoals je weet, de deur niet uit, dus blijft er voor hem de hele dag weinig anders over, dan achter Zuster Jo aan te lopen. En dat is hinderlijk. Temeer omdat zij op allerlei tijden bezoek ontvangt in haar heiligdom, waar wij geen van allen mogen komen. We mogen geen andere verzetsmensen kennen of herkennen.

En Frits en Cees zouden dus één of andere Groninger kunnen herkennen.'

'O ja, Jan, dat is zeker dat kleine kamertje naast de voordeur? Het kantoortje van Zuster Jo waar je bij binnenkomen of weggaan helemaal geen erg in hebt. Waar je zomaar voorbij loopt.'

'Ja, dat. In ieder geval zal Frits zeker in de gaten krijgen, als hij haar zo naloopt. Dus bleef er niets anders over dan hem de waarheid te vertellen! Het is beter dat zij het hem vertelt, dan dat hij het zelf ontdekt.' Nu zit ik te popelen van nieuwsgierigheid. Hoe loopt dat af? Ik moet er stilletjes om lachen. Jan gaat verder, maar merkt dat ik binnenpret heb en we lachen er samen werkelijk om. 'Dus,' zegt hij. 'Zuster maakt een afspraak met hem om twee uur in haar kantoor. Frits in de wolken. Hij is verrukt. Hij danst haast door het huis en roept naar Cees: 'Ik krijg een opdracht van de Zuster. Ik krijg een opdracht van de Zuster.' Want ontboden worden bij Zuster Jo betekent dat je geacht wordt betrouwbaar te zijn en hij denkt dus dat hij eindelijk mee mag doen. En vooral... Hij mag dan weer naar buiten. Je moet niet vergeten dat hij al zes of zeven weken hier in huis zit opgesloten. Hij komt bij mij en roept ook: 'Jan, ik krijg een opdracht van de Zuster, ik krijg een opdracht van de Zuster.' Hij is werkelijk in de wolken. Ik luister ademloos en voel me haast net zo opgewonden als Frits, als ik bedenk wat de waarheid is. Jan heeft net zoveel pret als ik, terwijl hij dit vertelt. 'En jij mocht natuurlijk niet laten merken dat je wist, wat hem te wachten stond?'

'Nee, het overviel me! Maar ik reageerde gelukkig goed. Wie verwacht er nu zo'n reactie? Om te brullen van het lachen. En het wordt nog erger, weet je? Van mij ging hij naar Femmie. Nee,---- O nee,' roep ik. 'Nee, dat is niet waar. Dat kan niet Jan, hoe moet hij zich wel voelen tegenover jou en vooral tegenover Femmie als hij de waarheid heeft gehoord? Laat staan als hij oog in oog met Zuster Jo staat. Stel je voor: hij, een concurrent van Femmie.' We hebben nu echt onbedaarlijke pret. 'Ja, zegt Jan, Femmie en ik hebben ons er heerlijk mee vermaakt. We konden haast niet wachten tot het zover was. Maar Zuster Jo zag er vreselijk tegenop.' 'Waarom Jan?'

'Om de consequenties, die het met zich mee kan brengen. Die zie ik op dit moment niet. Het is allemaal zo spannend.' Jan gaat verder en zegt: 'Eindelijk werd het twee uur en Frits klopte op de deur van het heiligdom en was binnen. Femmie en ik zaten samen op de afloop te wachten in de huiskamer beneden, naast het bewuste kleine kamertje. We stelden ons van alles voor in dat kamertje en hadden medelijden met Frits. Het ergste voor ons was dat we er tegenop zagen Frits weer te ontmoeten.' 'Doen alsof jullie niets weten natuurlijk,' zeg ik. 'Nee Lies, dat kon niet, Frits weet dan dat Femmie de verloofde van Zuster Jo is, een man is. En hij weet ook drommels goed hoe mijn relatie is met dat stel is. Eigenlijk wisten we geen raad met de situatie.'

'Nu wel?' vraag ik.

'Ja, er zijn namelijk heel goede gedragsafspraken gemaakt en we zijn daaraan gewend.'

'Hoe is het afgelopen, Jan? Wat zijn dat voor gedragsregels? Hoe liggen de onderlinge verhoudingen?'

Frits zal zijn aandacht opnieuw weer moeten geven aan Ans. En hij kan haar natuurlijk nooit vertellen, wat hem overkomen is.'

'Ja Lies, hij kan haar niets vertellen. Dan bevestigt hij dat hij oog voor een andere vrouw had. Dat ten eerste.' 'En ten tweede, Jan?'

'Hij mag het geheim van Zuster Jo nooit verraden. En wat zal hij zich generen. Hij kan er met niemand over praten en zal zich dood schamen tegenover ons drieën, Femmie, Zuster en mij. Cees weet nergens van. Maar nu komt het! Als hij na de schok van 'geen opdracht' en niet naar buiten mogen ervaart, waar hij is ingetuind, zal hij waarschijnlijk boos worden en zich niet meer in ons gezelschap willen vertonen. En dat is nog niet het ergste. Zuster Jo vertelt hem dat hij zijn gedrag tegenover haar moet handhaven. Anders zouden de mensen, die dit gedrag van hem kennen, zich misschien gaan verbazen. Juist de verliefdheid zorgt ervoor dat anderen haar des te meer als een echte vrouw zien, zoals bijvoorbeeld Cees en Janny. En zij moet er natuurlijk voor zorgen, dat ze zijn gedrag met het hare beantwoordt.'

'Dit is iets ongelooflijks, Jan. Waar draait dit op uit? En hoe lang houden jullie dit vol? Want het blijft een vermakelijke situatie en toch mag je niet lachen. Jullie moeten alle drie steeds doen, of het een normaal gedrag is. Heeft hij al eens geprobeerd om met Zuster Jo alleen te zijn?'

'Ja, daarom moest ze daar een veilig eind aan maken. Ze kon hem geen blauwtje laten lopen, want dan kon hij ook uit boosheid gevaarlijk worden. En met de waarheid kan hij ook geen kant op, want hij is voor zijn veiligheid afhankelijk van ons.' Ik zit diep na te denken. Ineens is het niet meer leuk en heb ik echt medelijden met Frits. Dan zeg ik: 'Jan, hebben jullie wel aan het risico gedacht dat hij jullie wel eens kan verraden? Tenslotte is jullie gezelschap, als het er op aan komt, voor hem onmogelijk geworden. Hij is zijn gezicht kwijt.'

'Ja Lies, dat hebben we overwogen. Maar we hadden toch geen keus? Hij zou er hoe dan ook achter gekomen zijn en dan waren we te laat om hem op te vangen. Trouwens, als hij ons had willen verraden, liep hij zelf gevaar meteen weer terug gestuurd te worden naar Duitsland. En dan niet alleen maar als dwangarbeider in een wapenfabriek, maar in een veel strengere omgeving. Zoals een Kamp, als straf voor het feit dat hij gedeserteerd is. Hij zit dus muurvast.'

'Ja, zeg ik.'

'Lies, morgen ben jij aan de beurt om een nieuwe rol te spelen. Voor Frits zal het vooruitzicht, jou morgen in ons gezelschap te ontmoeten moeilijk zijn. Hij zal zich afvragen of je wat weet en goed op je reacties letten. In ieder geval weet hij niet beter, of jij kunt niets weten, omdat je ook Zusters geheim niet behoort te kennen. En dus niets over deze geschiedenis kan weten. Toch zal hij twijfelen. Nu moet jij, als enige niet laten merken, wat je weet. Dat moet voor alle anderen geheim blijven! Ze weten allemaal niet beter, dan dat jij niet weet wie Zuster Jo is en overal buiten gehouden wordt.'

'Wees niet ongerust, Jan, Ik vind het een verrukkelijke uitdaging. Eerlijk gezegd geniet ik eigenlijk van deze situatie.'

'Dat merk ik,' zegt Jan. 'Ik heb er net zo'n plezier in als jij. Vertel eens, hoe gaat het in Giessen-Nieuwkerk?'' Rustig, Er is weinig te beleven.'

'Fiets je tussen de middag naar huis om te eten?'

'Ja, want er wordt tussen de middag warm gegeten. Oom Jo zit aan het hoofd van de tafel en ik tegen-

over hem. Hij kan er niet tegen dat ik zo zwijgzaam ben. Dat ik niets te vertellen heb. Hij gebruikt mij ook om precies te horen, wat het hoofd van de school wel of niet doet. Die twee mogen elkaar niet, weet je. Dus: ik zwijg en hij weet niet beter. Weet je dat Eiso, de verloofde van nicht Lies ook moet onderduiken? Hij is het Hoofd van het éénmans-distributiekantoor in het gemeentehuis. Lies gaat zijn functie overnemen. En heus, ik moest aan jou vragen, of Eiso ook in Groningen kan onderduiken.' Jan schrikt ervan. 'Dat gebeurt niet, zegt hij. Dan komt die lieve nicht beslist ook hier naar toe en mijn adres wordt in de hele familie bekend.'

'Dat vind ik ook. Maar we moeten wel een beetje officiële zaken kunnen opgeven, waarom er hier niet voor gezorgd kan worden.'

'We zullen het morgen direct met Zuster Jo bespreken. Heb je zin in een tweede kop koffie?'

'Moet Femmie die dan weer hier naar toe brengen?'

'Nee, ik heb haar gezegd dat ik daar in het vervolg zelf voor zorg.'

'Dan graag.' En Jan haalt een kopje koffie voor ons.

'Ik ben in de stad een oude vriend van me tegengekomen. Nog uit Indië. Ik wist niet dat hij ook naar Nederland is gekomen voor de Middelbare School. Hij heet Onkie van Noppen. We liepen elkaar zo maar tegen het lijf. Je begrijpt, hij nam me mee naar zijn stamcafé, waar we natuurlijk tot in de late uurtjes hebben gepraat. We waren allebei zo verrast.'

'Heb je Zuster Jo nog kunnen waarschuwen dat je zo laat zou thuiskomen?'

'Ja, ik ontmoette Onkie op de Grote Markt en kon dus zo even ons straatje inlopen om te waarschuwen. Zus van Noppen, zijn zuster, is ook in de buurt. Ze is sociaal werkster in Nieuw Beerta en in huis bij een zekere Ds. Ader. Hij heeft daar in het oosten van Groningen een heel belangrijke positie in het verzet onder de naam -Augustinus-.'

'Mooi, zeg ik, 'dus Onkie is betrouwbaar. En wat doet die Onkie hier?'

'Hij is bij de brandweer. Dat betekent dat ik veilig met hem kan rondlopen, als hij in uniform is. Hij is ook verloofd. Ze heet Fransje Wassenaar en is enig kind. Onkie heeft me aan haar en haar ouders voorgesteld. En morgenmiddag gaan wij tweeën daar op de thee. Hoe vind je dat?' 'Fijn, Jan. Ik ben blij voor je. Het was dus goed geraden toen ik opmerkte dat je je hier thuis begon te voelen.'

'Jazeker, ik ben nu niet meer alleen onder vreemden. Zijn zus heb ik er een keer ontmoet. Die was ook bij ons in Indië. Weet je dat de ouders van Fransje me hebben gezegd dat ik altijd bij hun mag aanwippen voor een praatje of zo.'

'Geweldig Jan, dan heb je hier toch iets van een rustig, normaal leven en Onkie is voor jou iets van thuis.' De volgende morgen ontmoet ik Cees en Frits weer aan het ontbijt. Frits speelt zijn rol voorbeeldig. Nu de relatie stand moet houden, hoeft hij niet meer zo overdreven te doen. Zoals Jan op mij let en me dingen aangeeft, zo doet Frits het voor de Zuster. En Femmie, de verloofde van Zuster Jo mag toekijken. We blijven deze morgen thuis en drinken gezellig koffie met Zuster en Femmie. Dan vertelt Jan, wat voor probleem we hebben omdat mijn oom vraagt of Eiso, de verloofde van nicht Lies hier ook kan onderduiken. Zuster Jo ziet onmiddellijk, waar de gevaren liggen. 'Zeg maar kort en bondig tegen je oom dat hij daar als burgemeester heel goed zelf voor kan zorgen. En zie dan maar, wat er van komt,' aldus Zuster Jo.

Ik schrik ervan. Ze heeft gelijk. Absoluut gelijk. Zo ver hadden Jan en ik helemaal niet gedacht. Wij

zaten maar te piekeren hoe we er onderuit zouden komen dat Eiso naar Groningen kwam. Hoe we, zonder iets te verraden, oom konden overtuigen, dat we er niet voor konden zorgen. En nu maken we ons zorgen over zijn reactie, als ik hem dit moet zeggen. Jan en ik zijn het er niet mee eens, het zo boud te zeggen. Daar zitten toch te veel haken en ogen aan. Om te beginnen is het eigenlijk wel een belediging voor deze dominante, zeer autoritaire en met zichzelf ingenomen man. En de woorden van Zuster Jo impliceren ook dat er een leidende figuur is, waar Jan in zijn onderduiksituatie mee te maken heeft. Dat zal hem zeker het vermoeden geven dat er meer aan de hand is, dan alleen maar onderduiken. En dat moet te allen tijde worden voorkomen. Daar is Zuster Jo het ook mee eens. Dan zegt ze tegen me dat ze mijn oom eigenlijk niet helemaal vertrouwt. Jan en ik kijken elkaar verbaasd aan. 'Waarom niet?' vraagt Jan.

'Omdat jullie me al eens verteld hebben dat hij niet alleen burgemeester van Giessen-Nieuwkerk, zijn eigen gemeente, is, maar ook nog van drie omliggende gemeentes waarvan de burgemeesters zijn weggegaan omdat ze niet de orders van de Duitsers wilden opvolgen. En ik heb van jullie ook begrepen dat hij daar trots op is.' En zo begint er een zweem van wantrouwen te ontstaan. De vraag van mijn oom lijkt een onschuldige vraag, maar heeft voor ons wel gevaarlijke gevolgen. 'Hoe doen we het nu?' vraagt Zuster Jo.

'Gewoon,' zeg ik. 'Ik zeg gewoon dat Jan daar niet voor kan zorgen. Hij heeft geen contacten. En ik doe dan net of mijn neus bloedt. Ik weet toch niets? Ik mag toch niets weten?'

Nu begint Jan te grinniken en als ik hem aankijk, ik ook. Zuster en Femmie kijken verbaasd.

'Waarom lachen jullie?' vragen ze.

'O, zeg ik, Jan heeft binnenpret en ik weet waarom.'

'Waarom dan?' Jans gezicht is één en al binnenpret. 'Dat zeg ik niet. Dat is ons onderonsje.'

'Maak je geen zorgen,' zegt Jan tegen ze. 'Lies doet het wel op haar manier. Dat betekent de onnozele uithangen en Eiso is van de baan.' Intussen is het weer tijd voor het middagmaal. Ik probeer er toch achter te komen, hoe het eten hier binnenkomt en houd de ramen nauwlettend in het oog. Maar er is geen Mijnheer Kuiper met een warme maaltijd langs gekomen en er is niet aangebeld. Dan kan hij waarschijnlijk toch achterom komen. Want het eten is er al. 's Middags gaan we dus naar de familie Wassenaar. Ik ben reuze nieuwsgierig naar die Onkie en Zus van Noppen, die zo sterk bij Jans verleden horen. En natuurlijk naar Fransje. Het is een verrukkelijke middag. Wat een fijne mensen allemaal. Ik voel me er helemaal thuis. Vooral met Fransje klikt het. Ik heb niet genoeg oren om te horen, wat ze allemaal over Indië te vertellen hebben. En ze vragen iedere keer, als ik in Groningen ben, met Jan op bezoek wil komen. Het is voor ons als een thuis. En zeker voor Jan. Wat zou het fijn voor hem zijn om deze ontmoeting met Onkie en Zus van Noppen te delen met zijn ouders en zussen. Als onderduiker verkeer je haast in een compleet isolement. Het leven met geheimen is moeilijk te accepteren. Morgen is het zondag. We gaan weer naar de Martinikerk en daarna ontmoet ik de verloofdes van Cees en Frits. Het is veel vertrouwder dan de vorige keer. Ik denk dat Janny van Cees veel meer in de groep is ingeburgerd dan Ans van Frits. Frits besteedt nu in elk geval wat meer aandacht aan haar. Na het eten gaat ieder weer zijns weegs. Jan en ik naar boven. We hebben met Jo en Femmie afgesproken dat we om ongeveer half vier naar beneden komen voor de thee en dan gezellig bij elkaar blijven tot het voor mij tijd is om naar de trein van zeven uur te gaan. We hebben het over de a.s. bruiloft van Wout

en Miep. Die zal plaats vinden op 13 maart in Druten. Dan komt de hele familie van Jan en Miep bij elkaar. Alleen Jan en Henk van Bep ontbreken. En Jan zou de eerste getuige van Wout zijn. Nu komt Bep in zijn plaats. Ik zal papa en mama dan weer zien. Wat zullen ze nieuwsgierig zijn. Wat zullen ze hopen dat ik iets meer over Jan kan vertellen, dan er in zijn brieven staat. Dat zal niet gebeuren. Ik zal ze in de waan moeten laten dat ik niets weet en Jan ook nooit zie. Ik zeg tegen Jan dat ik bang ben dat ze dat niet zullen geloven. 'Waarom niet?' vraagt Jan. 'Omdat jij bij ons vertrek uit Zutphen, na de kerstvakantie tegen papa zei dat je ondergedoken was in een stad, waarvan de naam begon met een 'G', toen hij je smeekte om hem tenminste te vertellen, in welke plaats je zat.'

'Ik snap nog niet, waarom ze je niet zouden geloven, Lies.'

'Wel Jan, je ging met mij mee richting Apeldoorn. Als je in Groningen zou zitten, moest je met de trein naar Zwolle vertrekken, niet naar Apeldoorn. En Gorinchem begint ook met een 'G'. Ze kunnen nu denken dat je daar bij me bent.' Jan is stil. Hij schrikt er een beetje van. Dit geeft toch wel een ander perspectief voor mijn ouders dan we ons voorstellen, zegt hij na een poosje. Ik heb het gevoel of we hen een beetje bedriegen, hoewel dat niet waar is. En we kunnen het niet oplossen. Het betekent wel dat jij voor hen als tussenpersoon ongeloofwaardig wordt. En dat is eigenlijk een onverteerbare situatie. Ze hebben toch al zo'n moeite met onze strenge correspondentieregels. Maar je hoeft je voor die ontmoeting op de bruiloft geen zorgen te maken. Ik heb een grote verrassing voor je. 'Ja, vertel eens,' zeg ik. 'Ik kom wel op de bruiloft. Ik krijg die dag vrij van Zuster Jo. Het is over vier weken. Ik zoek wel precies uit, hoe we reizen en dan schrijf ik je, op welk station we elkaar ontmoeten om samen naar de bruiloft te gaan. Ik zal het ook aan papa en mama schrijven, dan kan iedereen zich er vast op verheugen.'

'O Jan, wat heerlijk, echt waar? Ik weet niet, wat een groter feest zal zijn, de bruiloft of jouw aanwezigheid. Geweldig! Wat zullen papa en mama en de zussen daar naar uitkijken. Het is al over drie weken.' 'Ja, fijn hè' zegt Jan. Maar het betekent wel dat je dat weekend niet hier komt. Want het valt op een maandag. We zijn allebei in de wolken! En dat blijven we, bij de thee en ook nog als we weer naar de trein gaan. Als we op het perron staan zeg ik: 'Jan, wat was dit een heerlijk positief weekend. Jij hebt een oude vriend ontmoet en een prettig thuis erbij gekregen en je komt naar de bruiloft en zult alle, alle familieleden weerzien.' Zo nemen we deze keer afscheid met een feestelijk weerzien in het vooruitzicht.

De Bruiloft

'En,' zegt oom 's morgens aan het ontbijt tegen me. 'Heb je een onderduikadres voor Eiso gevraagd?' Het komt wel een beetje bruut bij me aan. 'Ja oom, maar Jan heeft te horen gekregen dat het in de hele provincie overvol is.' Ziezo, denk ik, nu weet je meteen niet waar Jan precies zit. In Groningen-Stad of in de provincie. Nu komt er een onverwachte vraag. 'Heb je ze laten weten dat ik, een burgemeester, het vraag?' Aarzelend zeg ik: 'Ja oom. En dat viel nu net niet in goede aarde.'

'Hoezo? Zeg het maar.' 'Ja oom,' antwoord ik. 'Daar gaat het nu net om. Dat u een burgemeester bent. Ze zijn van mening dat een burgemeester daar zelf beter voor kan zorgen.'

De spanning aan tafel is voelbaar. Vooral Lies is teleurgesteld. Oom zegt alleen maar 'Oh'. De zaak is afgedaan. Er wordt tijdens het ontbijt niet meer gesproken. Ook niet door mij. Alleen moet ik nu denken aan mijn eerste gestolen politieblad dat ik per post naar Groningen heb gestuurd. Daar heb ik niets over gehoord. Hij heeft er dus na het lezen niet meer naar omgekeken en het dus niet gemist. Zo ben ik nu de eerste die opstapt om naar school te fietsen. Ik kan me voorstellen dat deze dag voor Oom, Tante en vooral voor nicht Lies met een domper begint. Ik wacht wel af. Als ik om kwart over twaalf weer thuis kom en we aan tafel zitten, zie ik tot mijn verbazing helemaal geen ongelukkige gezichten. Integendeel. Oom zegt triomfantelijk dat ze al een oplossing voor Eiso hebben gevonden. Hij gaat nu naar Uithoorn. Ik voel me enorm opgelucht. Ondertussen heb ik het gevoel dat ze dat al eerder van plan waren. Lies zou Eiso toch nooit naar het zo verre Groningen laten gaan, als het zoveel dichterbij ook mogelijk was?

Alles bij elkaar kan ik het één en ander niet rijmen. Misschien hebben Wim en Dickie eerst geweigerd. Ik vraag echter nergens naar. Geen discussie. Verboden terrein. En ik schrijf in mijn brief aan Jan maar één regel over dit onderwerp: Eiso gaat naar Wim en Dickie, de broer en schoonzus van Lies. Na een week komt de huwelijksaankondiging van Wout en Miep, die op dertien maart, een maandag, gaan trouwen in Druten. Dan vertel ik de familie dat Jan ook naar de bruiloft komt. 'Hoe kan dat nou?' vraagt oom.

Hij vindt het zelf verantwoord en hij gaat niet naar een plaats, waar hij bekend is. Ten slotte is hij daar een bruiloftsgast. Het is met de Kerst vakantie toch ook gelukt! Hij verkeert daar in een betrouwbare besloten kring. En maar voor één keer. Ze zijn alle drie blij voor me. Ze kennen het bruidspaar wel. Vorig jaar heeft Wout, die net arts was geworden, de dokter van deze plaats waargenomen. Ze zijn studievrienden. Vervolgens is hij met Miep door oom officieel uitgenodigd voor een kennismakingsbezoek. Dus Oom geeft me onmiddellijk vrij voor de dag van de bruiloft. Daarmee passeert hij het hoofd van mijn school. Maar daar bemoei ik me niet mee. De huwelijksaankondiging stuur ik apart naar Jan. Correspondentie heeft nu een heel ander aspect. Met name richting zijn ouders. Allemaal zijn ze een beetje opgewonden over de komst van Jan. Zij vervangen ook de ouders van Wout, die nog in Indië zijn en waar we al twee jaar niets van gehoord hebben.

Eindelijk is het zover!

Jan heeft uitgezocht dat we elkaar in Geldermalsen zullen ontmoeten. Daar moeten we overstappen

op de trein naar Kesteren. Vandaar met de bus naar het veer over de Waal in de buurt van Ochten. En na de overtocht weer met de bus naar Druten. Zijn we toch nog een poos samen alleen. Op de bruiloft zal dat niet meer mogelijk zijn. We verlangen er allebei naar iedereen in feeststemming te ontmoeten. Vooral papa en mama, Riet en Wim, Bep, Geesje en Ineke. Vast en zeker zijn ook de gemeenschappelijke vrienden van Jan en Wout aanwezig. Niet te vergeten Nettie Jonker, collega van Riet indertijd. Zou Ad van Dijk er zijn met zijn verloofde Puck Makkink? Die werd erg bevriend met Jan, toen Wout vertrok. We zijn helemaal niet bang voor onverwachte vragen, waar we geen antwoord op mogen geven. En geloof maar dat we ons gedragen als een stel dat elkaar voor het eerst na Kerstmis weer ziet. Morgen is de grote dag. Het wordt een heel lange dag, want de reis duurt lang. Tante is gelijk met mij opgestaan. Als ik ontbijt, zit Jan al in de trein. Zijn reis duurt een paar uur langer. Het is nog donker en het regent pijpenstelen. Guur en koud. De wind waait behoorlijk. Ik moet drie kwartier rekenen voor de fietstocht naar Gorinchem, fiets stallen en kaartje kopen. Maar ik ga vroeg genoeg op pad. Als ik in de grote hal mijn jas aantrek, gaat opeens de telefoon. Tante en ik schrikken allebei. Wie belt er zo vroeg in de morgen? De telefoon hangt in de hal en Tante neemt op. Meteen geeft ze hem aan mij en zegt: 'het is voor jou, het is Jan.' Grote schrik!

'Jan, wat is er. Ik dacht dat je in de trein zat.'

'Nee Lies, het is heel erg, want ik kan vandaag niet gemist worden. Er is vannacht iets gebeurd. We komen nu mensen te kort. Ik heb de hele dag telefoondienst. Het is heel belangrijk dat iedereen beschikbaar is. Gelukkig bereik ik je net op tijd, want je zult wel klaar staan om te vertrekken. Ga alleen Lies, en zie maar hoe je het redt en wat je wel of niet zegt. Sterkte. Ik moet ophangen.'

En hij legt de haak erop. Ik sta als verlamd, met de telefoon nog in mijn hand. Tante neemt hem van me over en legt hem op de haak. Ze begrijpt dat er iets naars aan de hand is.

'Wat is er?' vraagt ze.

'Jan komt niet.'

'Waarom niet?'

'Dat weet ik niet, dat zegt hij niet. Er schijnt iets gebeurd te zijn.'

'En nu?'

'Nu moet ik alleen gaan.'

Mijn gezicht spreekt boekdelen. Dat telefoontje ook.

'Ik moet gaan, tante, anders mis ik de trein.'

Tante vindt het vreselijk voor ons.

'Hij is toch niet in gevaar?' vraagt ze nog.

'Ik weet het niet, tante. Hij heeft opgehangen.'

Verbijsterd ga ik naar de schuur, pak mijn fiets en vertrek. Met de trein naar Geldermalsen en naar Kesteren. Alleen, koud en het meest naargeestige weer wat je je kunt voorstellen. Nu zit ik werkelijk als een zielig hoopje ellende. Heel ongerust. Hij zweeg in alle talen, niet alleen omdat ik niets mag weten, maar ook omdat hij me wil sparen. Ik weet niet wat er aan de hand is. Of hij in gevaar is. En de anderen. Maar dat er groot alarm is, staat vast. En ik moet naar het grote feest. Vooral naar het grote weerzien waar alle feestgangers verlangend naar uitkijken. Ze zullen mij alleen aan zien komen. Wat zullen ze denken? Hoe zal die grote teleurstelling aankomen? Wat een schok, zo'n gebeurtenis aan het

begin van een feest. Iedereen zal de hele dag met ongerustheid aan Jan moeten denken. En hoe zal Jan zich voelen? Ik durf daar haast niet aan te denken. Ik ga er echt met angst en beven naar toe. In Kesteren stap ik in de bus. Koud en nat en in mezelf gekeerd. Er zitten heel weinig passagiers in. Op de pont is behalve mij, maar één passagier. Ik sta machteloos ergens tegenaan te leunen. Die andere passagier loopt wat heen en weer. Trekt de kraag van zijn jas omhoog en tikt op de schouder van dat zielige hoopje mens.

Hij zegt: 'Juffrouw, mag ik u iets vragen?'

Ik til mijn verdrietige hoofd op en kijk hem aan.

'Gaat u ook naar de bruiloft?'

Ai, wie is deze oudere heer? Ik moet me vermannen. Ik was van plan dat te doen als ik in Druten zou aankomen. Maar nu ben ik gesnapt.

'Ja, mijnheer,' zeg ik.

'Bent u misschien de verloofde van mijn neef Jan van Benthem?'

'Ja,' zeg ik verbaasd.

'Dat dacht ik al. Ik heb er op gerekend jullie in Kesteren of op de pont te ontmoeten. U zou samen met Jan komen. Waar is Jan? Ik ben Oom Han.'

Oom Han is de broer van Wouts vader en Mama. Ik ben nog niet aan hem voorgesteld. Ik weet alleen dat hij aan het begin van de oorlog als één van de eersten in het Oranjehotel heeft

gezeten. Het Oranjehotel is de gevangenis in Scheveningen. 'Jan heeft vanmorgen, heel vroeg opgebeld dat hij onverwachts toch niet kon komen.' 'Waarom niet?'

'Dat heeft hij niet gezegd.' Pas op Lies, laat het hierbij. Want op elk antwoord zal een volgende vraag komen. Dus zo vlug mogelijk stoppen. Zo, ik snap het' zegt Oom Han. 'Dat wordt een moeilijke dag voor je, meisje. Ik zal op je letten en als het even kan in je buurt blijven om in te springen als het nodig is. Je staat vandaag onder mijn hoede. Ik zal Jan vervangen en vanavond gaan we samen weer terug. Je weet, ik moet naar Amsterdam. Ik heb veel over je gehoord. Van Bep bijvoorbeeld. Die is erg op je gesteld. Ik was dus heel benieuwd naar die flinke meid, zoals Jan gezegd heeft.'

In de bus naar Druten weet deze gerenommeerde journalist me helemaal op mijn gemak te stellen ondanks het feit dat hij me duidelijk maakt dat ik er maar rekening mee moet houden dat Jan behoorlijk gevaarlijk in het verzet zit. En steeds moet ik aan Jan denken. Die moet dus vandaag de hele dag bij de telefoon zitten in het kamertje van Zuster Jo. Hij heeft dus ook een leidende functie, een stem in het geheel. Weet alles van mensen en afspraken en van wat er gedaan wordt, gebeurd is en kent alle verbindingen, anders zou hij niet bij de telefoon zitten. En juist op deze dag, waar hij ook zo bij betrokken is en verlangend naar heeft uitgekeken. Hij zal zeker met zijn gedachten bij ons zijn en zich vooral afvragen, hoe zijn afwezigheid zal aankomen. Of ik het redt, een juist antwoord te geven op de vragen, die op me af zullen komen. Zullen ze me geloven, als ik steeds zeg: Ik weet het niet? Hij weet dat dat op alles en nog wat mijn antwoord is. Zo komen Oom Han en ik als laatste bij het huis van de bruid aan. Iedereen heeft daar vol spanning op de drie laatste gasten gewacht, vooral op Jan. Groot is de verbazing, als ze mij alleen zien, zonder Jan. Alle gasten staan al klaar om naar de kerk te gaan. Maar niemand gaat. Niemand spreekt. Niemand groet. Daar staan ze met grote ogen van. ja, waarvan? Ook papa en mama, die al een beetje ongerust waren geworden, toen we zolang

wegbleven. Ik voel ongeloof, schrik, teleurstelling. Maar vooral ongerustheid in al die ziende ogen. Wat gebeurt hier? Dan is het enige, wat ik hoor: 'Waar is Jan? Waar is Jan? Waarom is hij er niet?' Deze woorden hoor ik zich herhalen door en naar de gasten. Ze zullen nooit meer uit mijn oren gaan. Ik herinner me alleen nog dat papa, mama, Bep en Riet met mij alleen in een kamer zijn. Onmiddellijk zeg ik dat met Jan alles goed is, en vertel dat hij mij vanmorgen om zeven uur heeft opgebeld om te zeggen dat hij onverwachts niet kan komen. Dan omhelzen we elkaar en ze zien er plotseling net zo verdrietig uit als ik. Papa vraagt natuurlijk of ik een telefoonnummer heb om terug te bellen. Gelukkig kan ik in alle eerlijkheid zeggen dat ik dat niet heb. Ze zullen op een brief moeten wachten. We spreken af dat we met onze grote teleurstelling de feestvreugde voor het bruidspaar niet zullen bederven en dan gaan papa en mama me voorstellen aan de ouders van Miep. Ook oom Han heeft Wout ingelicht, zodat onmiddellijk iedereen weet dat er geen reden voor ongerustheid is. Is dat zo? Voor mij en de familie Van Benthem blijft het echter een dag met uiterst gemengde gevoelens. Henk Vrijhof, verloofde van Bep, is niet aanwezig omdat hij is ondergedoken.

Jan niet, omdat hij ook moet onderduiken voor de Duitsers.

En Wout, de bruidegom, weet niet waar zijn ouders zijn, vanwege de Japanse bezetting in ons Nederlands-Indië. En wat zullen de gevoelens van Jan zijn vandaag?

Alarm en teleurstelling. En een bruiloftsfeest.

Bijpraten na de bruiloft

Nu Jan niet op de bruiloft van Wout en Miep kon komen, ga ik dus het eerstvolgende weekend naar Groningen. We hebben elkaar vier weken niet gezien. Zal hij me vertellen waarom hij maandag niet geweest is? Ik ben bang van niet. En ik mag er niet naar vragen.

Zo ontmoet ik Jan bij aankomst in Groningen weer op het station.

'Lies, wat ben ik blij dat je weer bij me bent' zegt hij. 'Ben je erg ongerust geweest? Ik merkte het aan je brief van gisteren. Gelukkig heb je door gehad dat je me deze week niet kon schrijven. In plaats van dat ik woensdag een brief van jou kreeg, kreeg je er dus een van mij, zodat je wist dat de kust weer veilig was. Fijn dat je meteen terug schreef, dat je dit weekend hier kon komen.' In de tram naar de Grote Markt is er weinig gelegenheid om te praten. We zijn allebei ongeduldig om weer samen te zijn om onze belevenissen van de afgelopen weken te vertellen.

Deze keer drinken we bij aankomst gauw een kopje koffie bij Zuster Jo en Femmie en die sturen ons dan direct naar boven. Ze begrijpen dat we elkaar belangrijke dingen te vertellen hebben. Zodra we samen weer knus bij de lekker brandende haard zitten, valt alle spanning van me af. Jan merkt het en zegt: 'Wat ben jij ongerust geweest.'

'Ja, heel erg, echt heel erg. En je ouders ook, maar die houden nu die spanning omdat ze je niet zelf kunnen spreken. Ze moeten het doen met de voorzichtige brief die je ook direct met de mijne meestuurt. Ik heb hem direct doorgestuurd. Wat denk je, Jan? Ze zullen nu toch vast wel door hebben dat je niet alleen maar onderduikt? En wat denk je dat oom Jo en tante Josien en Lies zullen denken? Ik heb op de bruiloft gezegd dat ik het ook niet wist. Dat je niets had gezegd en opgehangen.'

Jan zucht. 'Is het erg moeilijk voor je om in je brieven aan hen net te doen of je ook niets weet?' 'Ja, ik moet net als jij me op de vlakte houden. Eigenlijk is het een oneerlijke correspondentie. En ik kan ze ook niet geruststellen, want ze mogen niet weten dat we elkaar ontmoeten.'

'Ja,' zegt Jan. 'Zo voel ik het ook. Maar Lies, we moeten blij zijn dat we mogen corresponderen. Dat kan alleen dank zij jou. Omdat je ergens anders woont. En nu moet je me alles van de bruiloft vertellen. Vanaf mijn telefoontje 's morgens totdat je weer thuis was.'

Zo krijgt hij alles, tot in de kleinste details te horen.

'Hoe heb jij je maandag gevoeld?' vraag ik. 'Er is natuurlijk iets gevaarlijks aan de hand geweest. Iedereen moest dus iets buitenshuis doen en aangezien je volgens de Groningers een Hollander bent, kun je vanwege hun -taal- buitenshuis nergens aan mee doen. Heb ik gelijk?'

'Ja, je hebt helemaal gelijk. Ik zal je nu ook vertellen waarom ik de hele lange dag bij de telefoon moest blijven. Vorige week was er voor de Groningse ondergrondse ineens groot alarm, Wij, hier van dit hoofdkwartier, moesten de Friezen helpen met onderduiken omdat de 'Zwarte Koerierster' van Leeuwarden opgepakt was. Deze vrouw weet alles. Ze is een heel belangrijke verzetsvrouw. Toen ze na drie dagen verhoor weer vrij kwam en bleek dat ze niets losgelaten had, kon iedereen weer terug. Maar de hele organisatie was in de war. Er was dus druk telefoonverkeer tussen alle groepen in de stad en provincie. Alleen Femmie en ik zijn van alles op de hoogte en kunnen voor Zuster Jo boodschappen aannemen.' Ademloos zit ik te luisteren.

Ik weet niet wat ik hoor. Als buitenstaander heb je dus geen idee van wat in het verzet zitten inhoudt. 'Jan,' zeg ik. 'Dan heeft Oom Han gelijk gehad, toen hij me waarschuwde dat ik er rekening mee moest houden dat je behoorlijk in het verzet zit en dat ik maandag tussen al die bruiloftsgasten heel goed moest oppassen met mijn antwoorden en reacties op vragen.'

'Ja Lies, daarom is hij natuurlijk de hele dag bij je in de buurt gebleven om je te beschermen en eventueel een afleidingsmanoeuvre in te zetten als iemand te gevaarlijke vragen aan je zou stellen. Hij zal zich bij de familie, net als jij, van den domme houden. Hij is zelf een verzetsman. Wat ben ik blij dat hij je op die pont aantrof en meteen door had wie je moest zijn en dat er iets aan de hand was. Hij heeft in het begin van de oorlog in de gevangenis van Scheveningen gezeten. Je weet wel, het Oranjehotel. Denk maar niet dat hij nu nergens bij betrokken is. Mensen van het verzet stoppen nooit. Ik moet je nu iets heel belangrijks vertellen, Lies. Ik heb een levensverzekering afgesloten, voor het geval er in de toekomst iets met mij gebeurt, zodat jij met ons gezin verder kunt leven zonder geldzorgen en de zaak van jou blijft. Hij staat dus op jouw naam. Het is een heel behoorlijke som. Ik heb hem nu al gesloten, omdat op de leeftijd, die ik nu heb, de premie heel laag blijft. Als er nu wat gebeurt, voor we getrouwd zijn, weet je er in ieder geval van. Hij is afgesloten bij de Friesche Levensverzekering in Leeuwarden en ik bewaar hem in mijn portefeuille.'

Ik ben stom verbaasd en heel trots op hem. Het is heerlijk verloofd te zijn met zo'n serieuze man, die zo ver vooruit kijkt en op tijd voor de veiligheid van zijn toekomstige vrouw en kinderen zorgt. O, wat verlangt hij daar naar. 'We gaan na de oorlog direct trouwen Lies,' zegt hij.

Het wordt tijd voor koffie, dus Jan haalt beneden een kopje koffie, dat altijd door Femmie gezet wordt. Heerlijke gemalen koffie en gefilterd met een keteltje kokend water. Als er tenminste peterolie is. Maar hier schijnt van alles altijd genoeg te zijn.

Als we samen van de koffie genieten, vraag ik Jan, hoe ze aan al die koffie komen.

'Wel, als er een overval op een distributiekantoor in de stad of de provincie geweest is, komt die buit vaak hier bij ons binnen. Herinner je je nog die man, die je tijdens je eerste bezoek hier hebt ontmoet en die deelgenomen had aan zo'n overval?'

'Ja, en of. Die joviale kerel.'

'Wel, die buit is hier toen ook binnen gekomen.'

'Echt waar, Jan?'

'Ja, echt waar. Je schrikt een beetje, hè?'

'Ja. Ik ging na dat telefoontje van je, voor ik vertrok naar de bruiloft sterke vermoedens krijgen. Maar nu confronteer je me met de realiteit. En dan is alles ineens toch anders. Jan, hoe komt die buit hier binnen. Aan het eind van deze korte straat is het Politiebureau. Recht tegenover ons het Scholtenshuis, waar we precies op het grote plein voor de achteringang kijken. De plaats waar iedere gevangene naar binnen gaat. Een dergelijk risico kunnen jullie toch niet nemen met de buit van een overval hier binnen te brengen?'

De politie is dag en nacht in de buurt. Of ze fietsen langs, of ze begeleiden gevangenen voor verhoor aan de overkant naar binnen.'

'Nee Lies, de voordeur wordt alleen door ons en de mensen van het verzet gebruikt. Die auto wordt

aan de achterkant uitgeladen. Daar is een smalle steeg, waar een deur naar het souterrain is. Daar komt de buit binnen. De stad is volledig verduisterd, dus alles gebeurt in pikkedonker.'

'Waren het veel bonkaarten, Jan? Zo'n heel distributiekantoor vol met allerlei bonkaarten voor een paar maanden voor de hele bevolking van zo'n plaats, dat moet een zware vracht geweest zijn. Die moeten natuurlijk direct uitgedeeld worden. Anders hebben al die onderduikers geen eten.'

'Die bonkaarten liggen allemaal in grote dozen, Lies, soort bij soort. Die dozen moeten eerst gesorteerd worden. Je weet wel, voor textiel, voeding, rookwaren, snoep en rubber. Fietsbanden voor de mensen die kunnen aantonen dat ze die nodig hebben. Noem maar op, koffie, thee, brood, meel, boter.'

'Verschrikkelijk, Jan, wat een heidens karwei. Wie doen dat?'

'Femmie en ik. Daarvoor meldt Femmie zich dan weer een aantal dagen ziek, weet je?'

Terwijl Jan dit allemaal vertelt, bekruipt me een onveilig gevoel. Wat gebeurt er in dit huis? Hoeveel mensen zijn met het laden en lossen van zo'n onhandelbare vracht wel betrokken, want het moet allemaal in zeer korte tijd gebeuren. 'Hoe lang doen jullie over dat sorteren?'

'Dat hangt van de hoeveelheid af. Dat sorteren en tellen is zo gedaan. Maar het verdelen, dat duurt langer.' 'Verdelen, wat bedoel je daarmee?'

'Wel Lies, die buit is niet alleen voor ons. Er zijn een heleboel verzetsgroepen, die er om zitten te springen. Ieder krijgt dus zijn deel. Daarvoor hebben we van hoger hand een verdeelsleutel. Zuster Jo heeft alle informatie die nodig is. Als we met verdelen klaar zijn, wordt het door koeriers naar de diverse bestemmingen vervoerd. Daar bemoei ik me niet mee.'

Ik zit diep na te denken en Jan laat me dat rustig doen.

Ten slotte zeg ik: 'Je zit hier op het Hoofdkwartier, hè?'

'Ja Lies. En nu wil ik graag horen wat jij in de laatste vier weken hebt beleefd.'

De Burgemeester

'Er staat veel in je brieven, maar ik wil het graag wat uitgebreider horen.

Wat is er met oom Jo aan de hand?'

'Hij is niet helemaal te vertrouwen, Jan. In een gesprek aan tafel ontdekte ik, dat hij contacten had met de Ortskommandant in Gorinchem.'

'Dat zal hij wel eens moeten, Lies,' zegt Jan.

'Ja, maar ik kreeg de indruk, dat hij het niet bepaald onaangenaam vond. Je moet echt heel voorzichtig zijn in je brieven, Jan. Hij probeert altijd te vissen, wat er zoal instaat en doet dan of het een plagerijtje is. Hij zal het nooit nalaten.'

'Nog geen reden om te zeggen, dat hij niet te vertrouwen is t.o.v. de bezetting, Lies.'

'Ja, maar nu komt het bewijs. Je gelooft je oren niet, Jan.'

Jans gezicht verstrakt. Hij merkt dat ik echt ongerust ben. En dan vertel ik hem, wat er is gebeurd.

'Een paar weken geleden is er een Engelse jager in de gemeente naar beneden geschoten bij een gevecht met een Duits vliegtuig. Er zijn bijna dagelijks zo tussen de middag luchtgevechten boven de weilanden. Ze vliegen zo laag, dat ik de piloten kan zien.'

'Pardon Lies, waar zie je ze dan?'

'Onderweg naar school. Ik moet dan dwars door de uitgestrekte weilanden fietsen, weet je. In de buurt van de rivier de Merwede. Dan weet ik niet hoe vlug ik af moet stappen om onder aan het dijkje bij de sloot plat op de grond te gaan liggen.'

'En schieten ze dan?'

'Niet altijd. Het zijn meestal twee Engelse Spitfires en één Duitse jager. Ze vliegen als maar om elkaar heen en heel laag.' Jan ziet bleek van schrik. 'Gebeurt dat vaak, Lies?'

'Nogal, maar het duurt nooit lang. Ze verplaatsen zich steeds richting Merwede. En... je hoort en ziet ze van te voren aankomen, dus dan kun je gauw afstappen en gaan liggen. Heel vervelend als het regent. En het gebeurt midden in de uitgestrekte weilanden, waar de smalle grindweg doorloopt. Als je dan wat overkomt, zal het lang duren voor je gemist wordt.'

Jan zit diep na te denken. Dan zegt hij: 'ik vind niet dat je daar kunt blijven, Lies. Het is er levensgevaarlijk. Dan kun je net zo goed ontslag nemen en hier met ons meedoen.'

'Ontslag nemen kan niet zo maar, Jan. Daar moet een geldige reden voor zijn en ik kan er niet één bedenken. Als je ontslag neemt, om wat voor reden ook, word je gewantrouwd door de overheid. Dan kun je al niet meer door het verzet geaccepteerd worden. Dan ben je bij voorbaat verdacht.' 'Dat wist ik niet,' zegt Jan. 'Maar wat is er nu met oom Jo aan de hand. Dat klinkt ook niet erg veilig meer.' 'Dat is ook zo, Jan. Er is een vliegtuig neergeschoten en de twee piloten zijn ontkomen. De volgende middag aan tafel vertelt oom Jo triomfantelijk, echt waar, triomfantelijk, dat er gisteravond een rijke boerin bij hem is geweest, om te vragen of de burgemeester haar kon helpen met het verbergen van die twee piloten. Die hadden bij haar aangeklopt. En misschien wist de burgemeester wel, hoe ze naar Engeland terug konden. Nou, dat kon hij wel en hij wilde haar graag daarbij helpen. Ze spraken af, dat zij om middernacht, ergens midden in de weilanden met die twee piloten op hem zou wachten

en dan zou hij ze van haar overnemen. Dan moest zij eerst vertrekken en wat later zou hij met die piloten vertrekken. Hij wist waar hij ze naar toe moest brengen om ze op het spoor naar Engeland te krijgen. Ze mocht natuurlijk aan niemand iets zeggen over de piloten. Dan liepen ze allebei groot gevaar. En zo gebeurde het. 'Wat zit je me nu eigenlijk te vertellen, Lies. Dat is toch magnifiek, wat hij doet? Wat heeft dat nu te maken met: niet te vertrouwen,' interrumpeert Jan me. 'Ik zit met verbazing en genoeg te luisteren. Die oom Jo. Dat had ik nooit achter hem gezocht, nadat hij hier om een onderduikplaats voor Eiso vroeg.'

'Ja Jan, zo zaten we allemaal aan tafel vol spanning te luisteren.'

Ik ga verder. 'Oom zegt dan: ik heb natuurlijk direct met de Ortskommandant overlegd.' Jan trekt wit weg en weet geen woord uit te brengen. We kijken elkaar aan met heel bezorgde gezichten.

'En wat heeft hij met die Ortskommandant afgesproken?' vraagt Jan.

'Wel, die boerin had, evenals al zijn gemeenteleden, het volste vertrouwen in haar burgemeester en liet heel gerust haar piloten bij hem achter. Toen ze ver genoeg weg was, kwamen er uit het niets twee Duitsers te voorschijn en die namen die twee piloten mee.'

Nu zit Jan me echt sprakeloos aan te kijken. Ik zie dat hij woedend is. Net als ik. We kunnen het geen van beiden bevatten. Het is een schok. 'En hoe keek jij, toen je dat hoorde?' vroeg Jan.

'Moeilijk, heel moeilijk. Ik had net als jij daarnet met de grootste interesse geluisterd. En ik voel nog hoe ik automatisch naar beneden naar mijn bord keek, om mijn afschuw te verbergen. Maar onmiddellijk keek ik hem weer aan zoals ik daarvoor ook nieuwsgierig naar hem had gekeken. Ik was meteen in de rol van eensgezinde familie, want tante en nicht Lies bleken het een goede daad van hem te vinden. Hij zelf was overigens ook zeer met zijn handelwijze ingenomen. Want er staat toch in de Bijbel: Men moet de overheid, die over je gesteld is, gehoorzamen!'

De volgende morgen, na het ontbijt, wil Zuster Jo graag iets met me bespreken. Het hoeft niet onder vier ogen. Gewoon gezellig met zijn viertjes. 'Dat komt goed uit,' zegt Jan. Hij weet best, wat Zuster Jo te bespreken heeft. 'Wij hebben ook iets belangrijks te vertellen.' Na de afwas zitten we heel vertrouwelijk bij elkaar in de benedenkamer. Jan zegt: 'het lijkt me belangrijk, dat Lies jullie eerst iets vertelt.' Femmie en Zuster Jo kijken heel verbaasd. Ze zien duidelijk het ernstige en bezorgde gezicht van Jan. En dan vertel ik hun het verhaal van oom Jo. Ze luisteren met rode oren en zijn net als Jan, diep geschokt. Zuster Jo zegt niets. Ze zit na te denken over de consequenties van deze nieuwe situatie en zegt na een poosje: 'Dat wordt heel moeilijk voor je, Liesje. Als deze oom ook maar een klein vermoeden krijgt dat je hier bevindt, zijn we hier allemaal in gevaar. Ik acht hem er toe in staat jou en ons via die Ortskommandant te laten zoeken. Zeg maar, ons te verraden.' 'Ja,' zegt Jan. 'Daar heb ik ook aan gedacht.' En dan is het stil. Niemand zegt meer wat. Ik ook niet. Jan en ik laten Femmie en Zuster Jo rustig even bijkomen van de schrik. Het is ook niet niets te ontdekken dat iemand, die we vertrouwden twee Engelse piloten aan de vijand uitlevert en vooral daar ook nog trots op is. 'Je zit in het hol van de leeuw, Liesje,' zegt Zuster Jo uiteindelijk. Hij is een groot gevaar voor ons. Zo zie je maar weer hoe noodzakelijk onze veiligheidsvoorschriften wat betreft jullie correspondentie en afspraken zijn.' 'Ja,' zegt Jan. 'Die blijken dus absoluut niet overdreven. We zijn nu extra gewaarschuwd.'

Nieuwe Ontwikkelingen

Nu is Zuster Jo aan de beurt. Ik ben heel nieuwsgierig, wat ze te vertellen heeft. Misschien mag ik toch meedoen en kan ze gebruik maken van mijn wekelijkse treinreizen naar Groningen, Ermelo, Voorburg en Gorinchem. En ja hoor, ze vraagt me of ik belangrijke brieven voor haar wil bezorgen in Voorburg. 'Liesje, zegt ze, we hebben je hard nodig en juist omdat je hier alleen maar af en toe logeert en geen officiële medewerkster bent, ben je de aangewezen koerierster daarvoor. Je valt niet op en het gebeurt maar eens in de drie weken. Ook reis je nooit rechtstreeks van hier naar het bewuste adres. Het gaat om brieven, die absoluut aan de geadresseerde persoonlijk moeten worden overhandigd. Jan en ik hebben een heel onschuldig wachtwoord voor je bedacht met een noodzakelijke antwoord op jouw wachtwoord. Jouw wachtwoord is: ik kom van Jan en Lies. Het antwoord moet zijn: van Lies en Jan? Als jij per ongeluk zou zeggen: ik kom van Lies en Jan, moet het antwoord weer omgekeerd worden. Wat denk je, wil je meedoen?' 'Natuurlijk,' zeg ik. 'Ik laat jullie niet de kastanjes uit het vuur halen om zelf alleen maar toe te kijken. En het kost me niet eens extra reistijd.' Ik kijk Jan aan en zeg: 'Fijn Jan, dat je er geen bezwaar meer tegen hebt.' Op dat moment komen Cees en Frits binnen. Het is etens-tijd. Het gesprek is weer algemeen en gaat over de dingen van de dag. Wat is iedereen er toch goed aan gewend om in gezelschap van anderen – van mij dus – geen woord meer te zeggen over wat ze samen in het verzet doen. Ieder op eigen wijze. En het doen en laten van de vijand is er om dan het gesprek van de dag gezamenlijk te kunnen voeren. Want over familiebetrekkingen en relaties kan niet worden gesproken. Men mag werkelijk niets over elkaar weten! Aan tafel speelt ieder weer zijn rol. Frits gedraagt zich nog steeds verliefd tegenover Zuster Jo omdat ik het tegendeel niet mag vermoeden en ik speel tegenover allemaal de rol van de argeloze onwetende. Alleen Jan en ik weten, dat ik een rol moet spelen. Voor ons tweeën zijn de gezamenlijke maaltijden altijd een spannende aangelegenheid. Maar die spanning is een heerlijk geheim onderonsje. Na de maaltijd neemt Jan me mee naar Helpman, aan de noordkant van Groningen. 'Lies, ik ga je voorstellen aan de man, die je hier tijdens je eerste bezoek ontmoette. Die joviale kerel, weet je nog? Het is een van onze fijnste medewerkers en ik heb veel met hem te maken. Je mag zijn naam weten! Hij heet Slotema, heeft een gezin met vier kleine kinderen en is fietsenmaker. Hij heeft ook een winkel. Misschien heeft hij nog echte rubber fietsbanden. Als je bij nicht Lies een paar bandenbonnen kunt versieren, zal hij ze vast voor jou bewaren.' Nicht Lies beheert namelijk het distributiekantoor in een kamer van het Gemeentehuis van haar vader, de bewuste burgemeester. Het is een lange rit met lijn 3. De halte om uit te stappen is op de Hereweg en Slotema woont in de Kerkstraat in Helpman. De etalage is leeg. Er is al heel, heel lang niets meer te verkopen. Zelfs al heb je bonnen voor echte fietsbanden, ze zijn gewoon niet meer te krijgen. Ook rijwielhand-laren kunnen ze niet meer krijgen. We komen binnen door de winkeldeur en staan meteen tegenover een tamelijk lange toonbank. Rechts daarvan voert een smalle zijgang langs de zijmuur in de woning. Eerst een kamertje, kantoortje, zonder ramen. Daarachter woonkamer en alles wat een huis verder biedt. Het is werkelijk een heel gezellig bezoek. En ja hoor! Slotema heeft nog net twee rubber banden die hij voor me zal bewaren. Dat mag hij officieel niet doen. Hij behoort ze aan de eerste de beste die bonnen heeft te verkopen. 'Maar als je ze zelf ook nodig hebt in de nabije toekomst dan houd je ze

toch zelf.' Maar hij belooft ze gul aan mij. Aangezien ik de bonnen nog moet zien te versieren, krijg ik ze natuurlijk niet mee. Dat is heel vanzelfsprekend. Het is opvallend hoe gemakkelijk deze volwas-senen met geen woord spreken over datgene wat ze gezamenlijk allemaal uitvoeren en wat ze toch voor op de tong moet liggen. Nee hoor, het gesprek blijft algemeen. Wat de NSB'ers doen en wie het zijn. Wat de bezetter de 'regering' voorschrijft en wat er met de joden gebeurt. En zo ben ik er ook bij, behalve bij hun waarheid. Met geen blik of woord kom ik er achter, wat ze dagelijks uitvoeren. En dat is iets wat me een onveilig gevoel geeft en wat ik moet accepteren. Dat kun je, omdat iets wel of niet weten te maken heeft met leven of dood. Het wordt nooit uitgesproken, maar is altijd aanwezig. Het is een normaal gedachteleven in de oorlog en men weet niet beter. Alleen het verlangen naar de openheid van voor de oorlog blijft knagen. Hoewel, je gaat zo op in de dagelijkse gang van zaken van nu, dat toch weinig aandacht en tijd voor die gedachten overblijft. Het heeft tenslotte ook alles te maken met het blijde vooruitzicht van het einde van de oorlog. Het is een prettige middag met Hillie en Schel-to Slotema. Er is nog tijd over om winkels te kijken, voor zover er nog iets te zien is. Veel bijna lege etalages. En de mooiste zaken zijn leeg. In ieder geval als de eigenaar een Jood is. Een triest gezicht. Jan vertelt me, dat de ondergrondse voor deze mensen een onderduikadres heeft verzorgd buiten de stad. Die winkeliers hebben van tevoren nog iets van een opruiming kunnen houden om nog wat geld van hun bezit mee te nemen. Alles is dan geweldig afgeprijsd. Ze geven eerst de mensen van het ver-zet, die hen met gevaar voor eigen leven helpen vluchten en voor hen blijven zorgen een eerste keus uit de afgeprijsde artikelen. 'Zo hebben Zuster Jo en Femmie alles kunnen kopen voor hun toekom-stige huishouden, Lies. En datzelfde ook voor ons. Ze hebben alles dus voor twee huishoudens gekre-gen. Nu kunnen we na de oorlog ook daarom direct trouwen. Ik heb een zesdelig ontbijt- en theeser-vies gekocht. Een eetservies en bestek. Een complete pannenset. Ik hoop dat je het mooi vindt. Veel keus of kwaliteit bestaat al lang niet meer. Ik heb van het ontbijtservies een bordje en een kop en schotel voor je thuis. Die kan je dus zien en meenemen.' 'Ik luister met verbazing, terwijl we voor een of andere etalage staan. 'Al die spullen zijn opgeslagen in vier verschillende huizen. Ook alles van Jo en Femmie. 'Waarom op vier plaatsen, Jan?' vraag ik. 'Om te voorkomen, dat bij een overval niet alles in één keer in beslag genomen wordt. Jammer, dat we dit alles niet samen hebben kunnen uitzoeken. Ik moest deze buitenkans voor ons waarnemen. Maar eerlijk gezegd viel er ook niet veel uit te zoeken. Ik hoop dat je het toch mooi vindt. 'Kun je het een beetje beschrijven, Jan? Welke kleur heeft het?' 'Het is effen, Lies. Aardewerk en een diepe blauwe kleur. Ik vind het wel mooi.' 'En wat voor pannen zijn het? Oranje DRU-pannen of het nog nieuwe en goedkopere aluminium?' 'Aluminium. Het was het enige, wat er nog was. Ik weet dat jij die oranje graag wilt hebben, maar we moeten niet vergeten dat er na de oorlog lange tijd helemaal niets te krijgen zal zijn.' En zo lopen we vergenoegd en gelukkig terug naar Martinikerkhof 19, want het is tijd voor de avondboterham. Zoals gewoonlijk gaan we na het avondeten direct naar boven en genieten van de warmte van de haard en de knusse beslotenheid met de dichtgetrokken gordijnen. Vanavond is de wereld van ons. 'Ik heb je een heleboel te vertellen Lies,' zegt Jan. Maar eerst wil ik je zeggen dat het me een tevreden gevoel geeft, dat je nu echt met ons mee mag doen. Ik ben trots op je! 'En ik op jou! Ook al weet ik niet wat je doet, buiten het tellen en sorteren van veroverde bonnen. Bij Slotema heb ik gemerkt hoe je door de anderen wordt gewaar-deerd. Vanaf dat je hier in Groningen bent, voel ik overal een prettige sfeer.' 'Ik vind het een eer erbij

te horen en dat ik hand- en spandiensten mag verrichten. 'Hand- en spandiensten? Nee Lies, zo kun je jouw koeriersdiensten niet noemen. Je hoort nu bij de landelijke dienst. Die is veel gevaarlijker, omdat het hoogst belangrijke brieven zullen zijn, die je vervoert. De reistijd is erg lang en het overhandigen zal altijd op voor jou onbekend terrein zijn. Als er iets verdacht is of lijkt, heb je haast geen kans om te vluchten, omdat je dan in een voor jou onbekende omgeving bent. Toch zul je dan moeten maken, dat je weg komt.' 'Laten we daar voorlopig niet aan denken, Jan. Het hoort bij het werk van de ondergrondse. We lopen dagelijks gevaar en we leven daarmee, is het niet? Als ik etenswaar smokkel, en dat gebeurt toch vrij regelmatig, loop ik hetzelfde gevaar.' 'Smokkel jij nog steeds eten, Lies? Dat is toch afgelopen? Je hoeft hier naartoe toch niets meer mee te brengen?' 'Dat is waar, maar als ik het weekend naar oom Henk en tante Grada in Voorburg ga, geeft tante Josien me een heleboel mee. Dan zit ik met een dikke buik in de trein met een hele kaas onder mijn kleren. En als ik met nicht Lies naar haar zuster in Lopik fiets, doen we dat allebei, met een triomfantelijk gevoel van veiligheid, omdat we zwanger lijken.' Jan weet niet wat hij hoort. Hij lijkt een beetje geschokt. 'Ik wist niet dat het zo ging,' zegt hij. 'Ik heb me altijd afgevraagd, hoe zoiets vervoerd werd. Slotema vertelt wel eens van die kazensmokkel, maar niet hoe men dat vervoert. Dat zal ik Zuster Jo eens vertellen.' 'Dus Jan,' zeg ik. 'Iedereen doet dit soort dingen en ik verbaas me erover, dat alleen de betrokken mensen er van weten. Dat iedereen het voor zich houdt. Er is de hele oorlog lang nog niemand aangehouden. Wie denkt nu aan zoiets.' 'Maar nu staat er meer op het spel, meisje. En dat weet je ook heel goed.' 'Zeg eens, moet ik dit met valse papieren doen? Hebben jullie een schuilnaam voor me bedacht?' 'Nee Lies, we hebben heel erg over jouw positie in onze groep nagedacht en zijn tot de conclusie gekomen, dat je veiliger bent, het onder je eigen naam te doen. Jij hoeft toch niet onder te duiken? Je wordt niet ergens van verdacht, is 't wel?' 'Nee, nog niet.' 'Je moet er dus alleen voor zorgen, dat niemand van de familie, in het bijzonder oom Jo, ergens achter komt. En natuurlijk ook oom en tante in Voorburg niet.'

Liquidatie

Jan is nerveus. En niet omdat ik hem over oom Jo heb verteld. Er zit hem iets dwars, maar wat? Dus ik zeg: 'Wat zit je dwars, Jan? Je bent niet als anders. Als ik het niet mag weten, zeg dan alleen maar dat ik gelijk heb en ik zal er niet verder naar vragen. Maar ik ben wel ongerust en op een andere manier, dan ik het laatste half jaar gewend ben.' 'Je hebt gelijk, Lies. Er is iets heel gevaarlijks geweest waar ik, omdat ik hier woon en een zeer vertrouwde vriendschap met Zuster Jo heb, bij betrokken ben geraakt. Ik heb een grote behoefte het jou toch te vertellen. Er zit hier aan de overkant in het Scholtenshuis een hoge piet van de Sicherheitsdienst. Die heeft 300 adressen verzameld van onderduikers. En die wilde hij met een grote actie allemaal tegelijk oppakken.' 'Hoe weten jullie dat Jan?' 'We hebben overal onze medewerkers zitten, Lies. Aan de overkant, in de gevangenis, op het politiebureau aan het eind van de straat, op de Provinciale Griffie, op de Rechtbank, op het Gemeentehuis, in de ziekenhuizen, overal Lies. Er zijn voor ons twee spionnen op een heel belangrijke plaats bij de SD. Ze zijn verantwoordelijk voor alle telefonische opdrachten, die er uitgevoerd moeten worden. Zo kregen ze de opdracht om die onderduikers actie te organiseren. Ze kregen drie dagen de tijd. Toen hebben ze eerst naar ons gebeld om te waarschuwen. Pas als wij die mensen en die gezinnen, waar ze ondergedoken zijn hadden gewaarschuwd of weggehaald naar een ander adres zouden ze de opdracht uitvoeren. Maar die organisatie moesten ze wel vlug voorbereiden omdat het over drie dagen plaats zou vinden.' Ik ril in Jans armen. 'Toen hebben wij hier dezelfde avond een spoedvergadering georganiseerd met alle groepsleiders in de stad en daar buiten. En dat zijn echt niet maar gewone jongens, Lies. Het zijn mannen van formaat; bijvoorbeeld voorzitter van een vakbond of predikant. Ook de leden van het Provinciaal Comité van Groningen waren aanwezig. Het bleek niet mogelijk om in één dag en wel de volgende dag al die 300 mensen te bereiken. Laat staan aan nieuwe adressen te komen. Die SD-er heeft natuurlijk de beschikking over de W.A. (de weermacht van de NSB), die ze daarvoor gebruiken, en groot materieel. Kort en goed, er is met algemene stemmen besloten, die Duitser te liquideren.' Jan kan even niet verder vertellen. We huiveren allebei. Hij gaat verder. 'We zagen geen enkele manier om het anders op te lossen, Lies. Er is heel lang gepraat. Deze uitslag kan namelijk grote gevolgen hebben. Zijn we er wel zeker van, dat het een oplossing is? Kunnen we die man liquideren nog voor de deadline voor onze medewerkers, die de zaak in gang moeten zetten? Uiterlijk de volgende dag om 4 uur. En wie moet het doen? Natuurlijk iemand van de knokploeg. Hun leider was ook aanwezig. Maar waar moet het gebeuren? Is het mogelijk, die Duitser in de val te lokken? Ook deze gruwelijke beslissing zal slachtoffers vergen. Er zullen zeker gijzelaars worden gefusilleerd. En we konden het er allemaal alleen maar mee eens zijn. Het alternatief blijft het oppakken en wegvoeren van 300 onderduikers en zeer waarschijnlijk ook de mensen, bij wie ze ondergedoken zijn. Al die huizen worden verbeurd verklaard.'

'O Jan, wat een dilemma. Ik heb het gevoel, dat je het er echt mee eens bent, maar nu toch een groot schuldgevoel hebt. En ik voel me zelf ook verantwoordelijk voor dit besluit. Tenslotte ben ik deel van deze groep. Weet je waar ik aan moet denken?'

'Ja, dat weet ik. Aan onze vaders, die als het in hun woonplaatsen zou plaatsvinden, ook gegijzeld

zouden worden. We zitten vol angst en zware schuldgevoelens bij elkaar. Ik moet ineens denken aan de gevaarlijke gevolgen voor Jan zelf. En natuurlijk aan alle vijf bewoners van dit huis. Cees en Frits en Femmie hebben er niets mee te maken, maar zullen er toch op aangekeken worden als het fout gaat. Dan zijn ze zomaar ook medeplichtig. 'Je moet weten, Lies, dat aan het begin van dat soort bijeenkomsten altijd eerst heel ernstig gebeden wordt. Dat is een heel moeilijk gebed. Je durft het haast niet te bidden. Maar we vertrouwen toch allemaal in Gods leiding.' Zijn er dan vaker dit soort vergaderingen, Jan? 'Ja, maar niet hier. Deze keer wel, en daarom ben ik er ook bij betrokken. Want Zuster Jo bespreekt alles met me en vraagt naar mijn oordeel of mening.' Maar het is nu toch allemaal afgelopen? Zijn er gijzelaars bij betrokken geraakt? 'Nee Lies, de liquidatie is niet doorgegaan. Gelukkig. Maar ik houd er toch een schuldgevoel aan over.'

We blijven allebei heel stil zitten. Het voelt als een soort shock. Angst voor wat er had kunnen gebeuren, voor de consequenties voor Jan zelf verdwijnt niet. Ik merk het aan hem en aan mezelf. Na een hele tijd voelen we ons wat kalmer. Ik bedenk wat er na mijn laatste bezoek, een maand geleden, hier allemaal gebeurd is. Veel meer dan datgene wat hij me net verteld heeft. Ik voel, dat er heel, heel veel voor mij verzwegen wordt. Maar wat ik nu gehoord heb is eigenlijk wel de allerergste en gevaarlijkste toestand, waarin we terecht kunnen komen. En Jan zal me niet vertellen, waarom hun plan niet is doorgegaan. Misschien heeft die Duitser zijn actie niet kunnen uitvoeren? Die geschiedenis met de Zwarte koerierster en de wacht bij de telefoon, de uitzet, die hij van Joodse zakenmannen goedkoop kreeg omdat ze hem hielpen onder te duiken. Met zijn hele gezin natuurlijk. Wat gaat hier allemaal om? Ik begin het langzamerhand een beetje benauwd te krijgen. Wat doet Jan eigenlijk? Frits, Cees en Slotema klampen zich bij moeilijke beslissingen aan hem en zuster Jo vast. Ik vermoed, dat hij ook bekend is bij andere leiders hier in de stad, die hem net als Zuster Jo, waarden. Hij is tenslotte de man die altijd kalm blijft. Misschien speelt het feit, dat hij de Hollander is een rol. Dan kan hij bepaalde dingen objectiever bekijken, want hij kent hier geen onderlinge voorkeuren of afstanden. Ondanks de situatie van onderduiker zijn, voelt hij zich hier onder de medewerkers als een vis in het water. En toch is hij hier alleen. Het is goed, dat ik elke drie weken hier mag komen.

'Wat ben ik opgelucht, dat ik je alles heb verteld,' zegt hij. 'Het is een pak van mijn hart. Ik voel me ook niet schuldig, dat ik het jou verteld heb. Wel, dat jij je nu natuurlijk zorgen maakt. Maar echt Lies, dit kon ik niet langer alleen dragen. We moeten er nooit meer over praten. Goed?' 'Ja jongen, het is gelukkig goed afgelopen. Hoe eerder we proberen er niet meer aan te denken, des te minder lopen we het risico dat een ander onverwachts iets van ons opvangt.'

We zijn diep onder de indruk. Het is al laat geworden, maar we zijn niet in staat om nu al te gaan slapen. We blijven stilletjes bij elkaar en onze gedachten worden wat rustiger.

Als de invasie komt

We kunnen niet naar de kerk. En daar kunnen we ook heel moeilijk aan wennen. Dus na het ontbijt, als Cees en Frits weer verdwenen zijn, blijven Jan en ik gezellig beneden bij Femmie en Zuster Jo. 'De invasie laat niet lang meer op zich wachten, Liesje,' valt Zuster Jo met de deur in huis. 'Iedereen heeft het erover,' zeg ik, de geruchten worden steeds sterker. 'Daarom hebben we eens over jullie situatie nagedacht. We hebben besloten, dat we jou nog voor de invasie ophalen uit Giessen Nieuwkerk, zodat jullie niet door de chaos en verwarring, die dan ontstaat helemaal gescheiden worden. Geloof maar, dat openbaar vervoer en post dan geheel platliggen. In dit grote huis is genoeg ruimte en privacy voor jullie! Onderduiken is dan geen punt meer. Ik kijk Jan aan en zijn gezicht glundert. Ook het mijne, al ben ik heel verbaasd en dringt het niet direct tot me door. 'En hoe halen jullie me dan op?' vraag ik. 'Wij vervoeren alles met een ziekenauto. Ik ben verpleegster, niet waar? Jij bent de patiënt. En meestal ligt de patiënt ook nog boven op de inhoud van een distributiekantoor.' Ik hap naar adem. 'Je wordt van tevoren door Jan geïnformeerd, zodat je alles wat je daar hebt vast kunt inpakken.' 'We gaan je gewoon schaken, zegt Jan. En maak je geen zorgen over die overval, we nemen ervaren mensen genoeg mee. Je weet, ik ken de situatie in dat gemeentehuis en jij bezorgt ons de sleutel van de achterdeur. Ik heb onthouden in welke la oom Jo de sleutel van de kamer, die als distributiekantoor dient, opbergt. Dat heeft hij me toch vorige zomer, toen we daar samen een paar dagen logeerden laten zien?' 'Ja, zeg ik, en ook waar de sleutel van de kamer, waar de kluis in staat en daar weer waar de sleutel van de kluis ligt. Jij hebt toen vlug in de palm van je hand met vulpen de code van de kluis en het links en rechtsdraaien opgeschreven. Heb je die code nog?' 'Jazeker! Ik genoot van zijn rondleiding. Maar het tonen van de inhoud van de kluis overviel me. Dat was heel gevaarlijk, wat hij daar deed. Ik was er toen al van overtuigd, dat ik die wel eens kon gebruiken. En de situatie buiten is ook zo prima. De overkant van de straat is niet bebouwd. Je kijkt zo de wijde weilanden in. Aan de achterkant stroomt de Giessen. Aan de zijkant is een water, waar een vrachtschip in ligt en aan de overkant daarvan een kade om te laden en te lossen. Tussen de slaapkamer van oom Jo en het gemeentehuis is een grote tuin. Voor ons doel dus een prima locatie.' 'Als ik het goed begrijp, nemen jullie zowel de inhoud van de kluis als het distributiekantoor mee?' vraag ik. 'Natuurlijk Liesje, en jou beschouwen we als onze gijzelaar,' zegt Zuster Jo. 'Ben je bang?' vraagt Jan. 'Ja, natuurlijk.' 'Wij ook, neem dat van ons aan.' Ik voel aan alle drie, dat ze meer weten, dan ik denk. De hele campagne is al voorbereid met de mensen, die er ook aan mee zullen doen. En ik word alleen maar ongeruster. Het dringt tot me door, wat voor consequenties de invasie, waar iedere Nederlander het over heeft, voor Jan en mij zal hebben. Ze hebben gelijk. Jan en ik hebben er, gezien de mogelijkheid, recht op ook bij elkaar in de buurt te zijn, net als alle andere bewoners van dit huis. Het is voor hem vast wel een hard gelag, hier de enige te zijn, die een verloofde heeft op zo'n grote afstand. Laat die invasie maar gauw komen. Met oom Jo, tante en Lies hoeven we helemaal geen clementie meer te hebben. Ik ben sprakeloos. Jan ziet het natuurlijk en zegt tegen Zuster Jo en Femmie: 'Gaan jullie koffie halen?' Ze gaan onmiddellijk. Het duurt lang voor de koffie klaar is, zodat Jan en ik even rustig kunnen praten. 'Wat vind je van dit plan Lies? Zegt hij. Zou je het willen? En durf je het grote risico aan? Je moet er echt over nadenken, of je misschien liever

wil wachten tot de strijd na de invasie stabiel zal zijn. Maar dat houdt in, dat we elkaar dan moeilijk zullen vinden. Alle grote rivieren zitten tussen ons in. Er komt geen tweede keer om bij elkaar te komen. Ik moet er niet aan denken, dat we in die chaotische toestand elkaar uit het oog verliezen en lang niet zullen weten, hoe jij of ik er aan toe zijn.' 'Ik neem het risico helemaal, Jan, hoe het ook gaat en wat er ook gebeurt. Het is onze enige kans. Het is voor mij geen moeilijke keuze. Ik vind het geweldig, zoals jullie aan alles denken en alles zo goed voorzien. Je bent nu al ver verwijderd van al je familieleden en vrienden en ik ben, als ik hier blijf ook ver verwijderd van al mijn dierbaren. Iedereen zal dan vanzelfsprekend niets van ons weten. Het maakt geen verschil meer, waar we ons bevinden. Dan kunnen we, als de situatie het toelaat toch beter samen zijn.' Zo kijken we allemaal uit om welke privé reden dan ook, naar de komst van de invasie. Hoe die in zijn werk zal gaan? Daar kunnen we ons geen voorstelling van maken. Dat hoeft ook niet. Het zullen onze bevrijders zijn en daarmee zullen we samenwerken tot elke prijs. De vrijheid lonkt. En hier is een fijne stemming. Het einde van de oorlog komt in zicht. Ik voel me helemaal thuis en Jan is gelukkig.

De K-groep

'Liesje,' zegt Zuster Jo. 'Nu je hebt toegestemd voor mij landelijk te koerieren, ben ik verplicht je in te lichten over onze organisatie. Wij zijn een grote groep Hervormden die hier in de stad werken. Zo is er ook een grote groep Gereformeerden, Socialisten. Studenten en nog enkele anderen. Al die groepen werkten zelfstandig samen met dezelfde groepen in de Provincie. Dat was niet altijd verstandig, want de ene groep wist niet wat de ander deed. Daarom hebben de leiders van die groepen afgesproken samen te werken. Alle groepen hebben een naam gekregen en de leden een nummer waarmee de veiligheid verbeterd is. Hiermee is bereikt dat als iemand opgepakt wordt, hij alleen maar nummers kent en geen namen. Zo wordt het moeilijker iemand te verraden. En jij hoort daar nu ook bij, Liesje. Met dit verschil, dat je geen eigen nummer krijgt. Jouw nummer hebben we gekoppeld aan dat van Jan. Hij is nummer K2 en jij K2a. Zelf ben ik K1. Niemand kent je in Groningen. Niemand van de mensen hier kent je achternaam of de woonplaats van je ouders. De vijf mensen, die jouw naam mogen kennen zullen dus alleen weten, dat je de verloofde van Jan bent en meer niet. Dat we je allemaal bij je voornaam noemen is geen bezwaar. Daarom word je niet geregistreerd en heb je ook geen schuilnaam nodig. Beroepsmatig ben je hier in Groningen niet werkzaam. Men zal je dus nooit opmerken. Tevens ben je geen onderduikster, dus word je ook niet gezocht. En natuurlijk zijn valse papieren met een schuilnaam helemaal niet nodig. Jouw veiligheid is dus echt gewaarborgd. Dan hebben we hier in Groningen nog een heel bijzondere afspraak.

Wie gepakt wordt, mag praten en hoeft niet te wachten op martelen!

Ze krijgen je altijd aan het praten, dus waar wacht je op. Als jou iets overkomt, wat ik niet hoop, is het goed dat je dit weet.' En dit alles wordt verteld alsof het de gewoonste zaak van de wereld is. Het overvalt me werkelijk. Duizend vragen zou ik willen stellen. Maar dat mag ik niet doen. Dit is het enige, wat ik mag en moet weten en daarmee basta. Zuster Jo, Femmie en Jan schijnen niet door te hebben, dat ik nog maar een groentje ben in de gedachtewereld van het verzet. Ik zeg tegen Zuster Jo dat ik het heb begrepen en dat ze op me kan rekenen. Intussen besef ik ineens de omvang van het verzetswerk in en vanuit dit hoofdkwartier. En dan ben ook ik in staat zomaar weer om te schakelen naar algemene of privé onderwerpen. Net op tijd, want Janny en Cees, Anna en Frits komen binnendruppelen voor de warme zondagsmaaltijd. Het rollenspel aan tafel is nog steeds in tact. Omdat het regent, gaan Jan en ik na de maaltijd naar boven. Dat komt deze keer dus goed uit. We hebben samen nog heel wat na te praten over wat ik allemaal te horen heb gekregen. Waarom mag ik nu ineens wel meedoen? Zuster Jo wilde het me in januari bij mijn eerste bezoek al aanbieden. Waarom heeft Jan er nu wel in toegestemd? En dan vertelt hij het me. 'We komen mensen te kort, Lies. Er is vooral dringend behoefte aan vrouwen, die landelijk boodschappen overbrengen van de ene naar de andere top. Ook Zuster Jo, die lid is van het Provinciaal Comité, is medeverantwoordelijk voor de onderlinge contacten in het land. En jou kunnen we vertrouwen. Juist de afstand tussen hier en Giessen-Nieuwkerk is een groot voordeel voor je veiligheid. En je baan in zo'n kleine onbelangrijke plaats trekt al helemaal

niet de aandacht. Iedereen, die jou kent, zal als er iets gebeurt, nooit het verband zien met je regelmatige reises naar Voorburg omdat ze dat al lang van je gewend zijn. Want Lies, er is afgesproken, dat je het alleen maar doet op de tijd, die je zelf gewoontegetrouw in Voorburg bent.' En Jan laat me rustig zitten met het feit, dat ik nu een behoorlijk kijkje achter de schermen van het verzet hier heb ontdekt. Maar ik krijg geen bevestiging van al mijn vermoedens en ik heb dus weer sterk de indruk, dat men ook onderling niet veel over elkaars doen en laten mag weten. Maar dat Zuster Jo en hij elkaar aanvullen en veel overleg plegen, daarvan ben ik overtuigd. 'Weet jij, waar ik die brief in Voorburg moet afgeven?' vraag ik hem. 'Nee Lies, dat weet ik niet. En ik mag je ook niets vertellen. Eén ding weet ik nog. In die bewuste brieven worden geen echte namen en ook geen plaatsnamen gebruikt. Wel schuilnamen. Op de envelop staat geen adres. Die is blanco. Als Zuster Jo je vanavond de brief geeft, krijg je van haar het adres. Geen naam.' Jan laat mij rustig nadenken. Nu is het dus realiteit. Dat is een vreemd gevoel. Spannend. Hoe moet ik me een dergelijk avontuur voorstellen? De duizend vragen blijven, en kunnen niet door vermoedens opgelost worden. En Jan zelf? Hoeveel onvoorzien gevaarlijke situaties komt hij dagelijks tegen? Wat doet hij eigenlijk? Want het is heus niet alle dagen bonnen tellen. 'Jan, mag ik het bordje en kop en schotel van ons ontbijtservies zien? Ik ben zo gloeiend nieuwsgierig!' vraag ik. 'Natuurlijk, ik ga het direct halen.' Hij gaat vlug naar boven naar zijn slaapkamertje en komt ermee terug. Keurig ingepakt in pakpapier. Ik ben heel nieuwsgierig en Jan is benieuwd hoe ik het zal vinden. Dat is een heerlijke spanning. En ik vind het mooi. Echt mooi. Wat is Jan duidelijk blij! 'Weet je Lies, ik vond het heel moeilijk dit zomaar zonder jouw mening te kopen. Maar ik moest deze uitzonderlijke gelegenheid wel aanpakken. Ik heb je al gezegd, dat na de oorlog alles op is. Geen winkel of bedrijf heeft nog wat. Ik had me deze voorbereidingen voor ons huwelijk wel een beetje anders voorgesteld.' 'Ja, ik ook. Maar ik ben erg trots op je, dat je dit gedaan hebt.' Ik vergeet helemaal hem te vragen in welke vier huizen hij alles heeft opgeborgen. Vermoedens heb ik wel. Hier, bij moeder Van der Zee, bij Slotema. Maar het vierde kan ik niet bedenken. Misschien mag ik dat ook niet weten. In ieder geval vraag ik er niet naar. Hij vindt het verplichte zwijgen tegenover mij heel zwaar. Hij weet niet, hoe ongerust hij mij juist maakt, door me steeds te zeggen, dat ik helemaal niet ongerust hoeft te zijn. Alles is prima geregeld. Maar nu, na dat verhaal over die liquidatie! Ook al is het niet doorgegaan. Dan zeg ik: 'Jan, Zuster Jo had het er vanmorgen over, dat er opeens zoveel meer menskracht nodig is op alle fronten. Het is niet zomaar, dat jij omgezwaaid bent en het er mee eens bent, dat ik ook mee doe. Waardoor komt dat zo opeens? Ik vind, dat ik dat nu wel mag vragen, nu ik ook zo'n gevaarlijke en verantwoordelijke taak heb aangenomen.' 'Dat is waar, Lies. Ik zal je ook antwoord geven. De Duitsers houden veel meer controles, zodat er nogal wat arrestaties plaatsvinden. Maar het komt vooral, omdat er veel onderduikers bij komen, zodat elke provincie eigenlijk niet helemaal voor zichzelf kan zorgen, wat betreft bonkaarten en geld. Er is veel meer nodig. Dus hebben wij meer mankracht nodig. Maar er is nog een reden. Een reden, die voor mij geldt. Je hebt heel goed aangevoeld, dat ik hier in wezen eenzaam in den vreemde ben. Alle Groningers hebben toch een eigen achterban in de buurt. Ik niet, evenals anderen die van ver hier terecht gekomen zijn. Maar mijn situatie is toch anders. Ik woon hier met vier Groningers. Cees en Frits hebben hun verloofdes elke zondag en je maakt mij niet wijs, dat ze elkaar in de week ook niet eens een keertje ontmoeten. Maar Femmie en Zuster Jo wonen hier samen in één huis. Ik moet je bekennen, dat dit voor mij wel een hard gelag is. Ik vind het hoe

langer hoe moeilijker te verdragen. Zij voelen dat gelukkig ook zo. Dus hebben we met zijn drieën erover nagedacht, of het verstandig zou zijn jou op een of andere manier hier te halen, zonder onze toekomstdroom teveel te beschadigen. 'Lies, we hadden het bijna voor elkaar dat je hier bij ons kon blijven wonen. We vertrouwen namelijk de zaak in Giessen-Nieuwkerk al lang niet meer en vinden het veiliger, ook voor onszelf, als je daar weg gaat. Er deed zich een mooie gelegenheid voor. Johannes Post, de man die landelijk de afzonderlijke groepen bijeen probeert te brengen om gezamenlijk effectief te kunnen optreden, voert al een poosje gesprekken in Groningen, Friesland en Drenthe. Maar hij is zijn landelijke koerierster kwijt. Omdat hij niet zonder kan, zoekt hij een nieuwe. Hij heeft alle Provinciale Comités gevraagd of ze iemand wisten die haar standplaats in het noorden kon innemen. Toen heeft Hessel jou voorgesteld en het een en ander over je verteld. Daarna heb ik een gesprek met hem gevoerd. Heel uitgebreid, dat zul je wel begrijpen. Hij was het ermee eens en de zaak werd beklonken. Alleen wilde hij natuurlijk wel een foto van je zien. Dat heb ik gedaan. En wat gebeurt er? Hij ziet de vlechten in je haar en schrikt. Die vlechten moeten eraf, zegt hij. Die zijn gevaarlijk. Daarmee is ze dadelijk te herkennen en dat mag in geen geval.' Ik luister met rode oortjes. Koerierster zijn van deze Johannes Post is een grote eer. En Jan en ik wonen dan op hetzelfde adres. Wat een prachtige kans voor ons. Het is ook echt niet veilig meer bij oom Jo. Alleen mijn haar moet eraf. Daar moet ik toch wel even over nadenken. Jan zegt dat hij nu echt voor een dilemma staat. De keuze tussen mijn haar eraf of niet naar Groningen. Hij wil absoluut niet dat ik mijn vlechten eraf knip, maar Johannes is niet te vermurwen. Jan kiest voor mijn vlechten en de zaak gaat niet door. Zo stelt Jan zijn grenzen. 'Vandaar de plannetjes die Zuster Jo met je besproken heeft. We kunnen je echt heel goed gebruiken voor het werk, ondanks dat het niet gebruikelijk is, mensen die niet hoeven onder te duiken, uit hun baan te halen. Maar als we na de oorlog trouwen word je ook ontslagen. Wij zijn juist onder deze hoogspanning te ver van elkaar vandaan. Ik wil je in de buurt hebben, Lies. De invasie komt gauw. Iedereen heeft het erover. Dan kan niemand zich meer verplaatsen, zoals ik je gisteren al heb uitgelegd. Dat gaat me te ver.' 'Mij ook, maak je niet ongerust. Ik begrijp het heel goed, maar de oplossing mocht niet van mij komen.' Het is aan onze gezichten te zien hoe blij we er mee zijn. 'Je weet niet hoe we voor dit weekend in spanning hebben gezeten, Lies. Alle drie. Zou je het er mee eens zijn? Wat voor bezwaren zou je hebben? En toen kwam jij met dat gevaarlijke verhaal over oom Jo. We waren alle drie vastbesloten je ervan te overtuigen, dat je daar niet langer kon blijven zonder gevaar voor ontdekking van wat je zelf doet en voor ons allen hier. We waren alle drie heel geschokt. Ik ben zo blij, dat jij het direct door had en je besluit al had genomen, nog voor Zuster Jo uitgepraat was. Ik zag het aan je gezicht. Je bent er net zo gelukkig mee als ik.' 'Ja, heel blij. En Jan, ik heb ook een plannetje, waar ik lang over gedacht heb.' 'Wat dan?' 'Nou, ik hoorde dat jullie zoveel persoonsbewijzen nodig hebben. Ik weet, dat die het moeilijkste zijn te stelen. Maar niet voor mij. Ik ben precies nagegaan, hoe ik ze uit het gemeentehuis kan stelen en wanneer. Jij hebt toch de code van de kluis? Ik kan elk ogenblik de sleutel van de achterdeur uit huis meenemen. Je weet het. Ik ken de weg. Alleen de code niet. En die heb jij.' 'Ja,' zegt Jan. 'Nou dan, geef hem ook aan mij. Ik leer hem wel uit mijn hoofd.' Jan moet hier toch even diep over nadenken; nogal lang. 'Ik vind het gevaarlijk Lies. Je kunt het alleen maar 's nachts in het donker doen. Je kunt er dan geen licht maken, want er is niemand aanwezig. Je zou dan zelf eerst de gordijnen of luiken dicht moeten maken, voor je de lampen aan doet. Het gemeentehuis hoeft

niet verduisterd te worden omdat er dan toch niemand aanwezig is.' En als er nu eens een avond is, waarop ze alle drie weg zijn? Dat gebeurt nogal eens. Als zich toevallig zo'n onverwacht moment voordoet, kan ik rustig mijn slag slaan. Het is toch zonde om die boel daar te laten liggen, terwijl jullie ze zo broodnodig hebben? Voor zo'n gelegenheid moet ik dan wel in het bezit van de code zijn.' 'Dat is nu net mijn dilemma, Lies. Als we er zo maar bij kunnen en dat is het geval, zijn we verplicht ze te pakken. Oom Jo krijgt wel weer nieuwe. Maar ik vind het gevaar voor jou bijzonder groot. En oom Jo zal, zodra hij erachter komt direct weten waar je er mee naar toe gaat. En wat denk je dat er hier dan gebeurt?'

'Dat was me het weekend wel, zegt Jan. Wat zijn er belangrijke gesprekken gevoerd en wat viel er veel te vertellen. Weet je, dat ik het fijn vind, dat je er nu helemaal bij hoort. Het is net of ik nu niet meer zo alleen ben hier in Groningen. Wat hebben we hier fijne mensen om ons heen, vind je ook niet?' 'Ja, een heerlijke sfeer, waar we ons allebei in thuis voelen.' 'We gaan naar beneden. Na het eten neemt Zuster Jo me mee naar haar kantoortje. Daar geeft ze me de bewuste brief en het adres. De envelop is blanco. Dan laat ze me het adres zien op een klein stukje papier. Het is alleen het adres, geen naam er bij. 'Het is beter dat je die niet weet Liesje. Je reageert alleen op het goede of verkeerde antwoord. Ik wil graag, dat je het even goed bekijkt en dan onthoudt. Je krijgt het namelijk niet mee. Ook wil ik graag, dat je Jan er buiten houdt, maar ik verbied het je niet.' Ze overhandigt me het adres. Ik schrik! Ik ken dat adres. En onmiddellijk besluit ik Zuster Jo niets te zeggen. Dit verzwijg ik ook voor haar. 'Is er wat mee?' vraagt ze. 'Nee, ik zal het wel opzoeken op de plattegrond. Alleen moet ik er voor zorgen, dat mijn familie niet vraagt, wat ik met die plattegrond moet. Ik zal dat dus stiekem moeten doen. Maak je niet ongerust. Ik weet nog wel een onschuldiger manier. Gewoon op straat iemand de weg vragen.' De waarheid is dat ik dat adres maar al te goed ken. Het is namelijk het adres van mijnheer C. van de Wal, secretaris/penningmeester van het Christelijk Nationaal Vakverbond. Ze wonen tamelijk dicht in de buurt van Oom en Tante. De beide families zijn heel bevriend, zeer bevriend, kan ik wel zeggen. Elke zondag na de kerk wordt er om de beurt bij elkaar koffie gedronken. Ik zit elke drie weken naast ze in de kerk en kom al bij ze thuis sinds 1930. Dat wordt dus behoorlijk toneelspelen voor mijnheer Van de Wal en mij. Wat zal hij opkijken. Gelukkig is Jan nog niet in Voorburg geweest en weet dus niets van de familie Van de Wal af. Dit is wel de top van dit weekend. Intussen laat ik Zuster Jo rustig in de waan, dat ik het adres uit mijn hoofd leer, tot ik het haar terug geef en zeg, dat het gemakkelijk ze onthouden is. Zo gaan Jan en ik weer naar de trein. Over ruim twee weken is het Pasen.

Pasen 1944

Morgen begint de paasvakantie. Op Goede Vrijdag. Dat betekent een dag eerder naar Jan. En dan een hele week. Het weekend daarna kan ik echter niet blijven. Jan heeft me geschreven, dat het voorlopig de enige keer is, dat ik een bezoek aan zijn ouders zou kunnen brengen. En daar ben ik het helemaal mee eens. Daarom heb ik mijn eigen ouders meegedeeld, dat ik de hele paasvakantie niet kom, zonder een reden op te geven. En naar Zutphen, dat ik dat bewuste weekend vanuit Ermelo, met een late trein bij hun kom. Sinds januari zie ik daar heel erg tegenop. Want dan moet ik tegenover allemaal daar de rol spelen van Jans verloofde, die nu ook al bijna een half jaar lang, net als zij, niets van hem weet en hem ook al die tijd niet gezien heeft. Ik moet me voelen, zoals zij zich voelen. Voor het feit dat ik niet kwam, heb ik indertijd als reden opgegeven, dat mijn salaris niet toereikend is, zodat ik alleen maar naar mijn ouders zou gaan. Een klein beetje waar is dat wel. Aan de andere kant ben ik ook blij, ze weer te ontmoeten. We kunnen over de bruiloft van Wout en Miep praten en ook een klein beetje over Jan. Tenslotte is het voor Jan zelf heel belangrijk van mij te horen, hoe alles in Zutphen reilt en zeilt en vooral hoe zijn ouders het maken. Voor deze langdurige logeerpartij moet ik nu echter een weekendkoffertje meenemen. Want Jan schreef me nog iets bijzonders. Of ik mijn donkerblauwe jurk mee wil nemen. Hij wil een foto van ons samen laten maken! En dat is een grote verrassing voor me. Een grote wens. We hebben geen foto van ons samen, want dat mag niet van mijn moeder. Iets waar ik altijd een beetje boos over ben. Nu heeft Jan dus de knoop doorgehakt. Ik voel het als een bevrijding. Nog één nachtje slapen. Morgen zie ik Jan weer.

Daar staat hij weer aan de trein. 'Weet je, dat ik altijd een heel spannend en verlangend gevoel heb, als ik jouw trein aan zie komen?' zegt hij. 'Zit je voorin, achterin of in het midden? Waar kan ik het beste gaan staan om te zien waar je uitstapt. Vooral met zo'n lange trein, overvol passagiers, die allemaal moeten uitstappen.' 'Dat kan ik me goed voorstellen. Als de trein bij het perron komt, moet ik me al naar de uitgang wringen om zo vlug mogelijk uit te stappen en kan ik niet naar het perron kijken om te zien of je al ergens staat. Ik voel diezelfde spanning en kan ook geen seconde langer op onze ontmoeting wachten.' Zo gaan we heerlijk tevreden en gelukkig gearmd op weg naar het Martiniekerkhof; naar huis!

Er gebeurt van alles, deze week. De volgende morgen als Jan en ik samen de trap afgaan, wordt er gebeld. Eén keer. We verstijven allebei in een fractie van een seconde. Jan trekt me onmiddellijk heel dicht tegen zich aan. We verroeren ons niet. We spreken geen woord en luisteren vol spanning of beneden iemand de deur gaat opendoen. Eén keer bellen is gevaarlijk. Is het vriend of vijand? Is het verkeerd? Waar kunnen we heen? Weer naar boven? Daar is geen vluchtweg. Moeten we ons verstoppen? Ze zullen ons vinden. Naar beneden? Dan staan we onderaan de trap volledig in het zicht van de voordeur. Er wordt nog steeds niet open gedaan. Jan maakt ook geen aanstalten. Hij houdt me alleen nog steviger vast. Is het fout? Zijn we erbij? Ik denk dat we allebei spierwit zijn van de schrik. Van de spanning tussen ja of nee. We voelen het ja en hopen het nee. Beneden gaat een deur open.

Onze spanning stijgt. We staan roerloos en voelen elkaar. Wie gaat daar naar de voordeur? We kunnen het niet zien, want de trap staat haaks op het gangetje naar de voordeur. We horen het slot van de deur opengaan. Wat een moed om nu die deur te openen. Hij is open en het is Femmie. Ze zegt tegen de bezoeker: 'Kom binnen. En ze spreekt tegen hem of haar of het en bekende is. Het is één persoon. De deur is weer dicht. Een zucht van verlichting breekt onze spanning. Jan zegt nog niets. We staan nog net zo verstijfd en roerloos als aan het begin. Eindelijk laat Jan me los en zegt: 'Hoe weet een bekende ons adres? Het is vast niet iemand, die ons waarschuwingssysteem van drie keer bellen mag weten. Het is mogelijk, dat het een kennis van de heer Adema, de oom van Zuster Jo is. Een die niet weet, dat die nu ergens anders woont. En ook niet, dat wij er zitten. Het enig logische is, dat Zuster Jo, de neef van de heer Adema, hier nu woont. Dat kan ze niet uitleggen, want ze is nu verpleegster. Kom,' zegt Jan. 'Dit hebben we gehad. We kunnen rustig verder gaan.' We gaan naar de fotograaf. We lopen allebei in gedachten verzonken over straat. De schrik zit er goed in. 'Gebeurt dit vaker?' vraag ik Jan. Als de postbode komt? 'Ik heb dit nog nooit eerder ervaren. Ik ben altijd op pad in de stad. Wat heb ik het benauwd gehad.

We zaten echt als ratten in de val. Ik heb me vreselijk zorgen gemaakt over jou. Ik voel me zo schuldig. 'Schuldig? Waarom?' 'Omdat jij door mij in zo'n situatie terecht bent gekomen. Ben je een beetje bekomen?' 'Ja, het gaat wel,' zeg ik. Maar intussen ben ik helemaal niet gerust. Want ik heb iets ontdekt, waardoor die schrik meer dan verdubbeld is.

Toen ik gisteravond boven kwam op onze kamer zag ik achter de open deur een revolver liggen op een klein bijzettafeltje. Dáár ben ik van geschrokken. Dat zag Jan. Hij heeft me meteen uitgelegd, waarom dat ding daar lag. 'De toestand tussen verzet en bezetting is ernstiger geworden Lies. We moeten rekening houden met huiszoeking. Je weet maar nooit. Het is de bedoeling om Zuster Jo, die elke bezoeker moet ontvangen in haar kamertje naast de voordeur, te bevrijden. Ze weet te veel. Veel te veel. Er ligt nu op elke kamer in huis een revolver klaar op dezelfde manier als hier, achter de deur. Zo kan de verkeerde persoon die binnen komt hem niet zien liggen. Er wordt al veel over de invasie gesproken. Daar moeten we ons ook op voorbereiden.' 'Ja, dat begrijp ik. Ik ben daar alleen niet op voorbereid en kan me er ook geen voorstelling van maken.' 'Natuurlijk kun je dat niet. En ik mag je niet verder inlichten. Ik weet hoe moeilijk dat voor je is. Ik moet je trouwens zeggen, dat ik het geweldig vind, dat je me nooit ergens naar vraagt. Dat lijkt me nog moeilijker. Voel je je wel veilig in deze situatie?' 'Ik besef heel goed Jan, dat jij, zelfs voor jouw onderduiken, niet meer veilig kunt zijn. In de ondergrondse meedoen kan nu eenmaal nooit veilig zijn.' 'Ja, maar na wat je de vorige keer allemaal hebt gehoord en nu die revolver hebt gezien, met wat er daarnet op de trap gebeurd is, maakt dat je niet ongerust?' 'Maar ik weet dat jij met alles wat je blijkbaar doet, nooit over één nacht ijs gaat. Ik vermoed, dat je zelfs invloed hebt op de eventuele voorbereidingen. Daarom voel ik me bij jou toch veilig, voor zover dat werkelijk mogelijk is.' Jan zwijgt en we lopen nadenkend verder. Eerlijk gezegd, zit de schrik op de trap nog in onze benen. Wat was er gebeurd als het belletje niet "goed" was geweest? Dat is namelijk wat in ons hoofd blijft spelen.

Ik ben helemaal niet meer zo gerust als ik Jan laat denken. Want op de trap heb ik iets ontdekt, waar ik minstens zo erg van geschrokken ben. En die schrik heeft me een blijvende ongerustheid gegeven.

Ik stond toevallig aan zijn linkerkant en toen hij me zo stevig tegen zich aan drukte, voelde ik iets heel hards in zijn broekzak. Ik kon zelfs de grootte en de omtrek van dat harde ding voelen en wist meteen wat het was. Er zat een revolver in zijn broekzak. Daarom heb ik er voor gezorgd, dat ik nu op straat ook aan zijn linkerkant loop en heel stevig gearmd. Zo valt het hem niet op dat ik af en toe langs zijn dijbeen schuur om me ervan te overtuigen, dat het werkelijk waar is. Ik loop altijd rechts van hem. Zou hij hem daarom in zijn linker broekzak gedaan hebben? Zodat hij dan niet het risico loopt, dat ik er toevallig iets van zou merken? Dit mag ik echt nooit weten. Zo ongerust wil hij me niet maken. Dus ik zwijg en zal dat blijven doen. 'We zijn er bijna,' zegt Jan vrolijk. 'Het is in het midden van deze straat. Nu gaat het echt gebeuren, Lies. Wij samen officieel op de foto.' 'Ja, eindelijk en we vertellen het niemand,' zeg ik. 'Nee, het is niet nodig dat je moeder er achter komt. Hij is voor ons en van ons. Al mijn sombere overpeinzingen zijn ineens van de baan. We stappen welgemoed als overwinnaars bij de fotograaf naar binnen. Die maakt er een vrolijke boel van. Het meeste plezier heeft Jan, als de fotograaf voorstelt, dat ik op een krukje moet gaan staan omdat ik behoorlijk kleiner ben dan hij. Zodoende komen onze hoofden een beetje op gelijke hoogte. Volgende week vrijdag kunnen we de foto ophalen, zodat ik hem nog mee kan nemen. Wonderlijk, we zijn er zo blij mee, maar niemand mag het weten. Laat staan zien. Want ze mogen toch niet weten dat wij elkaar ontmoeten. We voelen dit zelf echter als een kostbaar geheim.

Jan en Lies, Pasen 1944

Onder ons!

De beide paasdagen zijn we heel gezellig met z'n viertjes onder ons. Zuster Jo en Femmie, Jan en ik. Waar Cees en Frits zijn, weet ik niet. Waarschijnlijk ook bij hun verloofdes. Voor mij is het heel bijzonder, want ze spreken met elkaar over de dingen, die hen bezig houden en waar ik anders eigenlijk nooit iets van te weten zou komen. 'Heb jij het soms ook ergens gehoord?' vraagt Zuster Jo aan Jan. 'Er is extra bewaking van de S.D. in het Huis van Bewaring. Om op de andere bewakers te letten. Het zijn Nederlanders. Die zijn erger en fanatieker dan de Duitsers.' Femmie en Jan zijn stil. Dan zegt Jan: 'Dat wordt moeilijk voor onze mensen daar. Het is misschien niet meer mogelijk smokkelbriefjes van en voor de gevangenen te smokkelen.' 'Ja, daar zitten we mee. Mondeling is ook niet mogelijk, want bewakers mogen niet spreken. Met niemand. En fluisteren kan ook niet meer, want je weet niet of er soms een verkeerde in de buurt staat.' 'Ja,' zegt Jan. 'En hoe moet het nu met het smokkelbezoek?' Nu vraag ik wat een smokkelbezoek is. 'Wel,' zegt Zuster Jo. 'Ouders van gevangenen kunnen op het Scholtenshuis een bezoekformulier halen. Daar staat de naam van de vader voluit op en van de moeder ook haar meisjesnaam. Nu kan een verloofde stiekem mee op bezoek. In dat geval noemt de bewaker haar als derde persoon op het formulier met de meisjesnaam van de echtgenote. Tot nog toe hebben alle goede bewakers het zo gedaan. Maar nu weet ik het niet meer. Je weet nu niet meer of je door een verkeerde of een goede bewaker wordt open gedaan. Er moet een heel nare kerel bij zijn. De enige, die een bril draagt.' Ze praten met elkaar over de zieke, die men uit het Huis van Bewaring heeft bevrijd en naar het ziekenhuis gebracht. De man zou naar Kamp Amersfoort gebracht worden. Het ziekenhuis houdt alles geheim. Het verzet kweekt hierdoor een geweldig solidariteitsgevoel, tussen mensen van alle rangen en standen. Ieder doet datgene, waar hij toe in staat is en benut zijn mogelijkheden in beroep en bedrijf. Daarom en daarmee geeft het leven in het verzet zoveel voldoening. Ze praten samen over mensen, die opgepakt zijn en vreselijk mishandeld worden. Ze hebben het over mensen die ze kennen, die verraders zijn en noemen de naam van iemand uit Ten Boer, een dorp, waar Zuster Jo veel heeft gedaan. Die man blijkt de gemeenste en wreedste beul te zijn op het Scholtenshuis. Het is een naam, die ik deze paasdagen vaker hoor en ze zijn doodsbang ooit in zijn handen te vallen. Ze praten over de marteltechnieken en martelwerktuigen, die daar gebruikt worden. Daarom noemt men hier in Groningen het Scholtenshuis het "Folterhuis" of het "Huis van Bloed en Tranen". Elke vrijdagochtend wordt er een groep gevangenen op transport gesteld naar Amersfoort of Vught. Die mannen en vrouwen gaan met de trein van half acht. Wij krijgen de namen door van de bewakers die met ons meedoen en kunnen dan de families waarschuwen. Die gaan op die morgen heel vroeg naar de trein, om afscheid te nemen. Ze nemen brood mee voor de gevangenen, die veel te weinig te eten hebben gehad en ze kunnen ook meereizen naar Amersfoort of Vught. Zo'n transport wordt altijd begeleid door onze eigen politie.

Femmie en Jan zijn er aan gewend Zuster Jo als een vrouw te zien en zo met haar te communiceren. Ze kunnen ook reuze pret hebben en praten over de dingen, die ze als vrouw beleeft, maar nooit in mijn bijzijn. We zijn dan deze paasdagen met zijn vieren heerlijk onder elkaar. Toch val ik daar buiten. Ik weet dat ze een man is, maar hij noch zij weten niet dat ik het weet. Dat houdt in, dat ze in

deze vertrouwelijke onderlinge situatie toch terdege op hun woorden moeten passen. In woord en gebaar tegenover mij hun rol moeten blijven spelen. Zowel zij als ik. En Jan is hier de lachende vierde. Ik merk duidelijk, hij geniet ervan. Hij is maar voor één ding bang; dat ik me per ongeluk een keer verraad. Dat Zuster Jo en Femmie door een kleine zin of opmerking van mij tijdens onze conversatie zullen ontdekken, dat ik ook weet dat ze geen vrouw is. Het is bijna niet te voorkomen.

Zo ontstaat er de volgende dag werkelijk een zeer hachelijke situatie. Zuster Jo en ik doen samen de afwas. Zij wast af en ik droog af. Door af te wassen bevestigt ze haar 'vrouw' zijn. De gast droogt af. De keukendeur staat open en ik heb het zicht op de trap. We praten gezellig over koetjes en kalfjes, als vrouwen onder elkaar. Daar is ze werkelijk al goed in getraind. Ineens zegt ze: 'Liesje, als je een beha'tje of step-in nodig hebt, dan kan ik daar voor zorgen. Je zegt het maar.' Ik schrik! En keer me met het afdrogen van een bord van haar weg om mijn "hevige blozen" niet te laten zien. En daar staat Jan op de trap. Hij heeft het gehoord, ziet mij duidelijk blozen en staat me openlijk uit te lachen. Waarop ik heel boos en beledigd naar hem kijk. Maar hij heeft nog meer plezier om de val, waar ik niet in mag lopen. Heren mogen met dames niet spreken over lingerie. Ook verloofden niet. En Zuster Jo is een man. Ik zit echt in een beledigende situatie. Zuster Jo mag me absoluut niet zien blozen. Dan zou ze meteen weten, dat Jan me haar geheim verteld heeft. Hoe kan Jan zo'n pret hebben om deze situatie. Ik geloof, dat mijn boosheid over Jans gedrag me helpt. Het blozen is meteen voorbij. Dus draai ik me weer naar Zuster Jo en zeg: 'Nee, ik heb niets nodig, dank je wel.' Ik red het niet mijn rol van vrouwen onder elkaar op dit onfatsoenlijke terrein te spelen. Het is toch een lotje uit de loterij, zomaar dit hoogst nodige intieme ondergoed te krijgen. Want nodig heb ik het wel. Zelfs met textielbonnen is er niet meer aan te komen. Maar het idee, met een man hierover in details te moeten gaan, al is het alleen maar om de maat van de betreffende kledingstukken te moeten meedelen en het dan ook nog uit haar handen te ontvangen en er voor te bedanken! Nee, dat kan niet. Dat kan ik als vrouw niet toestaan. Dus poeier ik het af met nee. Jan staat me nog steeds voluit uit te lachen. Zuster Jo ziet hem niet, omdat ze staat af te wassen. Dit alles duurt niet langer dan een of twee minuten. Zuster Jo heeft niets gemerkt. Ze heeft het ook niet gedaan om te testen of ik haar geheim zou kennen. Hoewel? Zeker weet ik het niet. In ieder geval heeft ze de stoute schoenen aangetrokken haar vrouw-zijn zo vaak mogelijk te bevestigen. Hoe voelt ze zich zelf daar bij? Stel je voor, dat ik er op ingegaan was, omdat ik dat buitenkansje best kan gebruiken. Dan was ze er zeker van geweest, dat ik niet weet, dat ze een man is. Maar die grens kan en wil ik niet overschrijden. En ik vind dat Jan dat had moeten waarderen, in plaats van me uit te lachen. En die grens maakt het me ook nog onmogelijk hem er onder vier ogen over aan te spreken. Het onderwerp is immers taboe?

Wat is hier gaande?

We genieten van onze paasvakantie, gaan weer samen de stad in en bekijken, wat er nog in de etalages van de winkels te zien is. Het is nu niet meer kijken naar mooie dingen, maar naar wat er nog over is. De etalages zijn, wat je noemt, half vol. Zeg liever bijna leeg. Vele, vele artikelen zijn niet meer te krijgen, bestaan niet meer. Broodnodige zelfs. Het valt me op, dat Jan praktisch niet meer stil staat voor een etalage. Ook niet als ik nog iets langer wil kijken. Dat is heel ongewoon. We lopen eigenlijk ook niet zo rustig. Als maar door. De ene straat na de andere. Het zijn de belangrijkste winkelstraten van Groningen, die op de Grote Markt uitkomen. Dus vlak bij huis, want het Martiniekerkhof komt ook uit op de Grote Markt. We beginnen in de Oude Boteringestraat, die we helemaal uitlopen. Heen en terug! Waarom is Jan zo onrustig? Het is net of hij niet goed weet, wat we zullen doen. Ach, hij ziet deze straten waarschijnlijk elke dag, als hij op pad is. Dat is het enige, wat ik eigenlijk van hem weet. En elke keer, als ik hier ben, lopen we gezellig samen in deze straten. Maar nu voel ik het anders. We gaan de Oude Ebbingestraat in. Daar gaat het net zo. Natuurlijk praten we samen. Er zijn veel alledaagse dingen om het over te hebben. Dan komen we in de Kijk in 't Jatstraat. Vanwege die grappige naam vind ik dat altijd de leukste straat. En daar gebeurt het. Ineens pakt Jan mijn hand en trekt me mee een groot warenhuis in. Ik schrik er van. Hij loopt niet hard, maar wel heel vlug. En hij trekt me nog steeds mee. Ik word bang. Hij zegt helemaal niets. Zo lopen we de winkel door. Helemaal tot achterin. Het is een lang eind. En daar verdwijnt hij met me door de achterdeur. 't Is of we vluchten. Buiten gaat Jan meteen rustiger lopen. Rustiger dan daarnet in de winkelstraten. Alsof er niets aan de hand is. Maar er is wel wat aan de hand. Ik voel het aan zijn sterke greep, waarmee hij mijn hand vast blijft houden. We gaan allerlei onbekende straatjes of steegjes door. We vluchten dus. Waarvoor? Het is beangstigend. 'Wat is er Jan?' vraag ik. Hij is weer veel rustiger, dus lopen we voor mijn gevoel weer normaal. 'We lopen niet meer zo zorgeloos op straat, Lies. Sommigen van ons en ook van andere groepen hebben het gevoel, dat ze af en toe geschaduwd worden. De S.D schijnt ook in het bezit te zijn van foto's, die ze gebruiken om iemands gangen na te gaan. Niemand kan er helemaal zeker van zijn of hij geschaduwd wordt. We zijn nu dus heel voorzichtig, als we de straat op moeten.' 'Waarom ben je dan met me naar buiten gegaan? Dat hoeven we toch niet?' 'Je hebt gelijk. Maar Lies, ik wilde voorkomen, dat jij iets zou merken van de nieuwe gevaren, die ons omringen. Als ik niet met je was gaan wandelen, zou je misschien argwaan hebben gekregen. We kunnen toch niet jouw hele vakantie binnen blijven zitten?' 'Ik denk aan de revolvers in huis en de revolver in zijn linker broekzak. 'Nou, die heb ik anders gisteren wel gekregen, toen jullie drieën het over een zekere "Geesje Bleeker" hadden. Dat was heus geen geruststellend gesprek voor mij. Jullie vertrouwen haar niet. Is ze een lid van de K-groep?' 'Nee, niet van ons.' 'Maar ze doet wel mee in een andere groep?' 'Ja, en tot nog toe heeft men nog geen bewijs in handen. Er wordt nu voor gezorgd, dat ze nergens meer iets van te weten komt. En ook dat moet heel voorzichtig gebeuren. Als men haar helemaal van alles uitsluit, krijgt ze in de gaten, dat ze wordt gewantrouwd. En dan zal ze meteen haar slag slaan.' 'Ken je haar, Jan?' 'Nee, ik weet ook niet bij welke groep ze hoort. Mij kent ze niet, want ze heeft geen belang bij mensen zoals ik. Je moet begrijpen Lies, dat ik als Hollander nooit kan samenwerken met de Groningers, want ik spreek en ken hun taal niet.' 'Ja, dat

begrijp ik. Ik versta ze ook heel moeilijk. Ze gebruiken te pas en te onpas het woord "ja". Het is een stopwoord van ze. Het overkomt me nog altijd, dat ik dat "ja" opvat als een antwoord op een vraag en dan moet ervaren, dat er helemaal geen ja is gezegd. Dat geeft moeilijkheden. Ik tuin er nog altijd in.' Jan grinnikt en zegt: 'Dat heb ik gemerkt, zelfs gisteren nog.' 'Waarom ben je ineens die winkel binnengegaan?' vraag ik. 'Omdat ik het gevoel had steeds dezelfde persoon in onze buurt te zien.' 'Waarom ben je dan in deze drukke winkelstraten met me gaan lopen?' 'Omdat die straten druk zijn en veel winkels hebben, waar je doorheen kunt vluchten. Ook daar waar veel mensen lopen kun je je gemakkelijker uit de voeten maken. We gaan nu via een omweg terug naar huis. 'Als we dan de andere kant van het Martiniekerkhof bereiken, ontdek ik dat het laatste gebouw daar het politiebureau is. Dit is toch onvoorstelbaar. Tegenover ons het Scholtenshuis, aan het ene eind het politiebureau en aan het andere eind de Grote Markt. Hoe verzin je het, om zo omgeven te zijn door het gezag van de vijand. Misschien is het wel een goede strategie. Ze zullen ons hoofdkwartier nooit zo in hun nabijheid verwachten. Dat zeg ik tegen Jan. 'Ja,' zegt hij. 'Dat idee koesteren wij ook. Maar bedenk wel, we hebben geen andere keus.' 'Het staat zeker bij de Burgerlijke Stand waarschijnlijk ingeschreven als het Schildersbedrijf van mijnheer Adema, de oom van Zuster Jo. En zelf is hij ingeschreven op zijn huidige woonadres?' 'Ja, dat heb je goed gezien. En daarom voelen we ons er ook zo veilig.'

Ik vraag me af, of het nog zo veilig is. Revolvers, schaduwen, bezit van foto's bij de S.D. Veilig? We zijn thuis. Precies op tijd voor de warme maaltijd. 'Kijk me eens aan,' zegt Jan voor we naar binnen gaan. 'Ik moet even controleren of je je gezicht weer in bedwang hebt. Niemand mag merken, dat je bezorgd bent. Ze mogen ook niets weten van wat we beleefd hebben.' Ik kijk hem dus aan en heb weer het gezicht wat bij mijn rol van onwetende hoort. Zuster Jo heeft weer iets te vertellen. 'Ik ben vannacht uit mijn bed geroepen,' zegt ze. 'Ze slaapt beneden zodat ze direct de bel kan horen. 'Hebben jullie hem gehoord?' Nee, niemand heeft iets gehoord. We zijn meteen allemaal nieuwsgierig, wat voor belletje dat is geweest. Iedereen denkt meteen aan alarm, als het over de bel gaat. Maar Zuster Jo zegt gauw: 'Maak je niet ongerust, er werd drie keer gebeld.' 'Dat betekent nog niet dat het een veilige bel was,' zegt Cees. 'Was het een waarschuwing voor gevaar?' 'Nee, het was mijnheer Kuiper van hiernaast, of ik even mee wilde komen, want zijn vrouw is ziek.' 'Wat heb je gedaan?' vraagt Jan. 'Ik ben meteen mee gegaan en heb gezegd, dat hij morgenochtend vroeg de dokter moet gaan waarschuwen. Hij hoefde zich niet ongerust te maken. Het zou wel weer overgaan.' Ik zit met verbazing te luisteren. Dus mijnheer en mevrouw Kuiper weten echt niet beter dan dat ze een verpleegster is. En dat zijn toch mensen, de burens, waar ze voor de warme maaltijden toch dagelijks mee te maken heeft. Ik vind dit geweldig. Zuster Jo, Femmie en Jan spelen hun rol met het grootste gemak. Haast automatisch. Maar ik ben wel de zwakste schakel. Weten en toch blijven doen of je het niet weet. Het is weer een vermakelijke maaltijd waarbij ik moet bedenken dat de rol van Frits een beetje lijkt op de mijne. Zo is er vaak bij ons allemaal binnenpret. Ieder met zijn geheim voor de anderen. 'Wie kookt er nu?' vraag ik. 'Daar zorgen Zuster Jo en ik voor,' zegt Femmie. En daarmee is de kous af.

Na tafel gaan de jongens weer afwassen en Jan en ik naar boven, waar ik onmiddellijk naar de revolver achter de deur moet kijken. Het bevalt me helemaal niet. En nu ga ik Jan toch vragen, wat ze met die revolvers achter deuren eigenlijk denken te doen. Het verbaast Jan niet, dat ik hierover meer wil weten dan hij gisteren al gezegd heeft. 'Ik zal het je uitleggen,' zegt Jan. 'Zuster Jo heeft in haar kamertje

veel gegevens over de organisatie in de hele provincie. Ook namen van hooggeplaatste personen in gemeentebesturen en zelfs van de universiteit, die NSB'er zijn en bij onze bevrijding moeten worden opgepakt. Dat betekent, dat als we hier een inval zouden krijgen, de Duitsers die en andere gegevens zoals plannen voor overvallen, hoe en waar, onder geen voorwaarde in hun bezit mogen krijgen. Als Zuster Jo in haar kamertje overvallen wordt, moet iedereen van ons in staat zijn haar te bevrijden, koste wat kost. Daarom ligt er op elke kamer een. Bijna had ik gezegd: en in je broekzak. Zouden Cees en Frits ook met een revolver in hun broekzak op straat lopen? Ik vermoed van wel. 'Kunnen jullie er allemaal wel mee schieten Jan?' vraag ik. 'Ja, dat hebben we uitgeprobeerd.' 'Waar hebben jullie dat dan geprobeerd?' 'Hier beneden in het souterrain.' 'Wat zeg je?' Geschokt kijk ik hem aan. 'Zijn jullie niet goed wijs? Dat één je niet. Wie heeft dat verzonnen? Hoe durven jullie? Aan de overkant van deze straat zit de SD recht tegenover ons. En iedereen op straat kan het horen. Zelfs de burens in hun huis als je het mij vraagt. Ik ben woedend, razend en weet me geen raad. 'Jan,' roep ik. 'Is het echt waar?' 'Ja, Lies. We hebben eerst met een paar schoten uitgeprobeerd, of het op straat en boven op zolder te horen was. Het was niet te horen. Zo bang hoef je voor de mensen op straat niet te zijn, want de SD schiet hier op straat wel vaker. Daar kijkt niemand meer van op. En Lies, we hebben er niet mee geoefend. Alleen maar één keertje mee geschoten. Meer niet. Eerlijk gezegd vinden we het net zo griezelig en gevaarlijk als jij. Maar we moeten het toch één keer gedaan hebben om te weten of we het kunnen. We hadden toch geen andere keus?' 'Zijn ze geladen?' 'Ja, Lies, heus, er zit niets anders op. Ik kan in zo'n geval Zuster Jo toch niet aan haar lot overlaten? En als de invasie er is, moet het verzet toch ook zijn steentje bijdragen en bewapend zijn? Daar zijn we nu al mee bezig. Ik ben als vrijwilliger in ons leger gegaan. Zou je willen, dat ik nu niet meer mee doe? En denk er eens aan, waar jij zaterdagmorgen mee hebt ingestemd. Je doet precies hetzelfde met dat gevaarlijke koerierswerk aan te nemen, weet je dat wel?' Jan glimlacht en ik ben overstuur. Toch zeg ik: 'Ik ben trots op je.' 'En ik op jou!' We zitten voor het raam en kijken naar buiten. Naar het plein met hoge bomen aan de achterkant van het Scholtenshuis. Dan zegt Jan ineens: 'Wat een geluk dat dat gebouw aan de straatkant geen ramen heeft. Ze kunnen dus nooit bij ons naar binnen kijken of zien, wie hier in- en uitloopt. Weet je dat dat de reden is waarom we dit pand als hoofdkwartier kunnen gebruiken?' 'Wel, daar heb ik eigenlijk nooit aan gedacht, zeg ik. Ik heb het gewoon prettig gevonden, dat we geen last hebben van "inkijk". Jan, hoe is dat aan de achterkant van dit huis? Ik vind de trap en die trapjes opzij naar kamertjes aan de achterkant nogal geheimzinnig. Waar is de achterdeur? Ik weet dat er geen tuin of tuintje is, want ik zie vanuit het dakvenster van jouw kamertje alleen maar omhoog naar een heel lang gebouw met veel ramen. Het staat zo dicht op dit huis, dat er naar mijn mening maar een smalle straat is.' 'Kom, ik zal het je laten zien,' zegt Jan. 'Het wordt hoog tijd, dat je de achteruitgang weet, voor als het nodig mocht zijn.' Daar schrik ik weer van. Het hele huis is toch verboden terrein voor me? Ik mag toch niets ontdekken of een vermoeden krijgen van wat zich hier allemaal afspeelt? We gaan naar beneden. Achter de keuken is een trap naar beneden. Zo komen we in het grote souterrain. Wat een grote oppervlakte! En tamelijk donker. Midden in de muur aan de achterkant is een stoepje omhoog naar een deur. Jan doet die deur open. En daar staan we meteen in een smalle steeg. Meer is het niet. Aan de overkant een groot en hoog gebouw, wat bijna de halve lengte van de straat beslaat, en vele, vele ramen. Het gebouw heeft precies tegenover onze deur ook een deur. Het is beslist niet de hoofdingang, daar is die deur veel te

klein voor en de steeg te smal. 'Dat is de kazerne van de W.A.' zegt Jan. Ik sta paf. Ik heb het gevoel of ik gevangen zit tussen de SD in het Scholtenshuis aan de voorkant en de Weermacht van de NSB hier in deze kazerne aan de achterkant, plus een eind verderop het Politiebureau. Ik huiver en voel angst. Jan ziet het en trekt me gauw weer naar binnen. Door deze deur komen dus 's nachts de bonkaarten binnen. Hoe vaak gaan hier koeriers in en uit om de verdeelde buit naar de verschillende adressen in stad en provincie te brengen? En volgens mij gebruiken de soldaten aan de overkant ook de deur aan deze steeg. Wat een risico. 'Hebben jullie hier geschoten, Jan?'

'Ja, dat kon in deze lege ruimte. Neem de situatie even goed in je op, zodat je deze uitgang altijd weet te vinden.' We gaan weer naar boven. En daar krijg ik een verhaal te horen, wat bijna niet te geloven is.

Het Scholtenshuis

*Foto: Collectie Stichting Oorlogs- en
Verzetsmateriaal Groningen*

Voedseltreinen

'Dat souterrain is een belangrijke opslagplaats voor de ondergrondse, Lies. Daar worden al die buitgemaakte bonkaarten ingebracht. Er worden niet alleen maar bonkaarten binnengebracht, het is ook één van de vele voedseldepots. Voedsel, waar de fabrikanten voor zorgen, buiten het bonnenstelsel om. Voor de Duitsers en hun handlangers in de noordelijke provincies komen eens per maand lange voedseltreinen hier in Groningen aan. Die treinen worden met vrachtwagens gelost door de soldaten van de WA-kazerne aan de overkant. En dat alles gebeurt altijd 's nachts, want de bevolking mag niet weten, dat de vijand eerst bevoorraadt wordt met ons voedsel en daarna wordt de rest via ons bonnenstelsel verdeeld onder ons Nederlanders. Ze stelen het dus uit onze mond en wij hebben dus aanzienlijk weinig te verdelen. Denk eens aan al die soldaten van de Duitse weermacht in ons land. Al de NSB-soldaten. De Sicherheitsdienst. De SS. Zo gaat het dus in het hele land. En waar denk je dat het voedsel uit die trein naar toe gaat? Naar de WA-kazerne achter ons huis. Omdat het stiekem moet gebeuren, kunnen die vrachtwagens niet aan de voorkant van de kazerne worden gelost, hoewel het daar natuurlijk veel gemakkelijker zou zijn door de grote ruimte die daar is voor al die vrachtwagens. Nee Lies, dat gebeurt allemaal in dat steegje achter ons huis. En dus gaat alles naar binnen door die kleine deur, precies tegenover onze deur in het souterrain. Wat gebeurt er nu? Door die situatie zijn wij in staat hetzelfde te doen, wat die soldaten doen. Wij hoeven geen vrachtwagens te huren, we krijgen ze van meewerkende bedrijven. Omdat we via onze contacten weten, wanneer die treinen komen, worden de vrachtwagens voor ons van tevoren buiten de stad gebracht, zodat ze niet gevorderd kunnen worden.' 'Jan, wat een organisatie. Vanuit dat hele gebied moeten al die vrachtwagens allemaal op dezelfde tijd op de plaats van bestemming zijn.' 'Ja, dat heb je goed gezien. Onze chauffeurs zijn ook allemaal gekleed in een WA uniform.' 'Daar moeten jullie dus ook aan komen.' 'Die zijn al lang in ons bezit. Ze moeten maandelijks gebruikt worden.' 'Er is nog nooit iets van uitgelekt? Niemand heeft ooit iets opgevangen? Wat hebben we veel betrouwbare mensen, die goed kunnen zwijgen. Wat een eer om daarmee te mogen samenwerken. Wat een verantwoording om dat vertrouwen niet te schenden! Maar hoe gebeurt het nou?' 'Wel Lies, die Nederlandse WA-mannen vertrekken van vaste vertrekplaatsen in de verschillende rayons. Daar mengen onze vrachtwagens zich in die files, zodat de WA-chauffeurs niet in de gaten krijgen, dat we er tussen zitten. En zo wordt het voedsel gelost in de ene wagen en dan in de clandestiene wagen. Omdat het Nederlanders zijn die dat werk doen is er ook geen taalverschil. De Friezen spreken Fries, de Groningers Gronings en de Drentse mannen hun dialect. Ze vallen dus niet op. Al die Groningse vrachtwagens komen allemaal terug in onze steeg. Je hebt gezien, er kan nauwelijks een vrachtwagen doorheen. En wat gebeurt er nu? Al het voedsel moet door de kleine achterdeur van de WA kazerne, waar het wordt opgeslagen. En dan komt er een volgende vrachtwagen en die brengt alles door onze achterdeur naar binnen. In ons souterrain dus.' 'Zien die WA-mannen dat dan niet?' 'Alleen de eerste volgwagen kan misschien zien, dat onze deur gebruikt wordt, maar ik geloof, dat ze denken, dat het ook een opslagplaats van henzelf is. Het is toch donker. De autolichten zijn ook uit vanwege de verduistering. Het is tot nog toe altijd prima verlopen.' 'Ik luister met ongelooflijke spanning. Het is niet te geloven. Ik zie alles als het ware gebeuren. Ik ben

jaloers op onze mannen. Veel van deze mannen zijn in dienst geweest en gedragen zich in een dergelijke situatie net als de vijandelijke Nederlandse WA soldaten. Dat is het geheim voor de goede afloop van zo'n actie. 'Wat doen jullie nu met die grote hoeveelheid voedsel, Jan?' 'Die wordt gesorteerd en in soorten bij elkaar gezet. Meel, aardappelen, groenten, zout, suiker, boter, kaas en eieren, vlees, rookwaren, koffie, thee, sinaasappels, enzovoort.' 'Sinaasappels? Echt waar?' 'Ja, Lies en die brengen we alleen maar naar de kinderen in ziekenhuizen. Verder wordt alles verdeeld over onze provincies. Onze koeriers brengen het naar de plaatsen in de provincies. Er komen steeds meer onderduikers, zodat we niet genoeg bonkaarten voor ze hebben. Die mensen krijgen dus voedsel van onze voorraden. Er zijn heel veel opslagplaatsen in stad en provincie. Maar wij hebben de buit van de trein.' 'En hoe komen die andere opslagplaatsen dan aan hun voedsel, Jan?' 'Daar zorgen bijna alle fabrikanten van levensmiddelen en de grossiers voor. Alles geheim.' 'Jan, dit is ongelooflijk. En de bezetters en hun handlangers weten nergens van?' 'Nee Lies, nog steeds niet.'

Voor deze samenwerking en actie heb ik een diep ontzag!

De NSB'er

'Wat zijn de dagen vlug om', zucht Jan, terwijl we in de stationshal naar het loket lopen voor zijn perronkaartje. Deze keer ga ik via Arnhem naar Zutphen, naar Papa en Mama. Het wordt een heel bijzondere reis, want ik heb alvast van Zuster Jo mijn treinkaartjes gekregen voor Groningen-Zwolle en retour naar Zutphen. Maar wat ik niet begrijp is, waarom ik kaartjes eerste klas heb gekregen en waarom ik ze niet zelf hoeft te kopen, zoals gewoonlijk. 'Waarom betaalt Zuster Jo deze reis, Jan?' vraag ik. 'En waarom zulke dure eerste klas kaartjes? En waarom ligt de bagage al in de trein?'

'Het is deze keer een nogal opvallend, Lies. Het zijn een stuk of drie pakken, verpakt in stevig pakpapier met een touw er omheen. Alleen in Zwolle moet je ermee overstappen en de trein naar Arnhem staat aan de andere kant van het perron, waar de jouwe aankomt.'

'Ja, maar waarom hebben we het nu zelf niet mee genomen? Dat doen we anders toch ook?' 'Lies, je hebt toch gemerkt, dat we ons niet meer zo veilig voelen? Er zijn een heleboel mensen hier in de stad, die me kennen, omdat ik ze regelmatig wat breng. Als die me hier met zoveel pakken en jou zien lopen, kunnen ze argwaan krijgen en dan verbinden ze jou daar natuurlijk ook mee. En dat wil ik voorkomen. Zuster Jo wil dat ook. Het is voor jouw veiligheid, meisje. In Arnhem moet je deze keer je wachtwoord omgekeerd gebruiken. Dus niet "ik kom van Jan en Lies", maar ik kom van "Lies en Jan". De ontvanger weet, dat hij als antwoord de namen om moet draaien, zoals altijd. Je kent hem niet. Het is een man en hij komt aan de trein. Denk erom, je moet met je eigen naam beginnen, dat weet hij.'

'Maak je niet ongerust, ik ken de consequenties van een afwijkend wachtwoord of antwoord.'

'Hij weet ook, wat er in die pakken zit'.

'Ssst, dat mag ik toch niet weten'.

'Nee, dat is veiliger voor je, dat weet je en ik ben blij, dat je het me zo gemakkelijk maakt, door me niets te vragen'. 'Ik ben benieuwd, hoe laat ik vanavond in Zutphen aankom. Ik heb geschreven, dat ik niet weet hoe laat ik kom, zelfs niet met welke trein. Omdat ze in Zutphen natuurlijk denken, dat ik in Ermelo bij mijn ouders ben en ik op treinverbindingen niet aankan. Jan, dit is de eerste keer dat ik waarschijnlijk openlijk tegen ze moet jokken en dat komt voornamelijk over jou. Ik ben hier dus niet geweest'. Intussen komen we bij de eerste klas wagon aan. We lopen erlangs en Jan ziet de bagage liggen boven een plaats aan de raamkant. Hij schrikt. Er liggen niet drie pakken met een touwtjeslus, maar vijf. Hij is heel boos. 'Wat denken ze wel?' zegt hij. 'Je hebt toch ook je eigen bagage, weekendtas en handtas? Hoe moet je dat dragen? Dat kan toch niet?' We kijken elkaar aan. Ik ben ook heel erg geschrokken en zie, dat het eigenlijk onmogelijk is om dat allemaal tegelijk te dragen. Onwillekeurig lopen we een eindje verder. We weten er geen raad mee. Het duurt nog een vol half uur voor de trein vertrekt. We zijn expres zo vroeg gegaan, omdat het een heel drukke trein zal zijn na de paasvakantie. Het mag niet gebeuren, dat die plaats door een ander bezet wordt, zelfs al is hij gereserveerd. Dan zal er natuurlijk gevraagd worden, van wie die bagage is. En daar mag beslist de aandacht niet op gevestigd worden. Dus lopen we weer terug. En wat zien we? Er zit één passagier in de coupé tegenover mijn bagage. Nu schrikken we echt! Het is een NSB'er in uniform. En zijn ordeteken geven aan, dat het "een hoge piet" is.

'O, Lies,' kreunt Jan, 'Dat is toch niet waar? Al die bagage van jou is zo verdacht door zoveel van dezelfde grote pakken. Ik durf je niet te laten gaan.'

'Ik durf ook niet'. Intussen heeft die NSB'er ons al duidelijk als een verliefd stel zien staan en begrijpt natuurlijk, dat één van ons tweeën zal instappen. En wat, als hij straks bij het overstappen iets door krijgt? Dit is moeilijk, heel moeilijk kiezen tussen twee kwaden. Ontdekt worden, en elkaar dus nooit meer zien. Of de opdracht niet uitvoeren voor de "Goede zaak". Maar er is geen tijd om te kiezen. Ik moet instappen en mijn plaats bezetten, voor er meer passagiers komen. We zien al vroege instappers. Dus we nemen innig afscheid in het zicht van die gevaarlijke man en ik stap in. Als ik in de coupé kom, groet ik die gehate vijand beleefd en ga tegenover hem zitten. Hij groet minzaam terug. En Jan staat buiten. Een beetje ver weg, want ik zit aan de andere kant in de coupé, Het gangpad is namelijk aan Jans kant. We kunnen dus alleen maar naar elkaar kijken. Nog meer dan een kwartier. Dan zegt dat 'uniform' ineens heel vriendelijk -ja, hoe bestaat het, héél vriendelijk!- 'Mevrouw, ik pas wel op uw plaats en bagage, dan kunt u nog even bij het raam in het gangpad gaan staan.'

'Dank u wel meneer' zeg ik en ik zet mijn weekendtas met breiwerk op mijn zitplaats en mijn handtas op het plankje voor het raam, voor zijn neus. Heel bewust. Ik moet laten zien, dat ik hem vertrouw. Maar hij loopt achter me aan naar het raam in het gangpad. En wat gebeurt er? De "vijand" doet het raam voor me open en gaat weer naar zijn plaats.

Ik ben ademloos. Mijn hart bonst... Ook Jan weet niet, wat hij er van denken moet. Maar we zijn wel blij, dat we tenminste nog even wat kunnen praten. De trein loopt vol. In de coupé zijn nu alle plaatsen bezet. Maar ook het gangpad is stampvol. Er is geen doorkomen aan. Nog tien minuten. Ik kijk even om naar mijn plaats en "Meneer" knikt me toe en wuift met zijn hand dat ik rustig kan blijven staan. En niemand van al die passagiers, die om me heen staan, zeurt over het feit, dat ik het raam open heb. 'Hoe moet dat straks met overstappen,' zegt Jan. 'Dat red je nooit, Lies.'

'Nee,' zeg ik. Ik heb tot Zwolle de tijd om er over na te denken. En de trein vertrekt. We kijken elkaar bezorgd aan. De gangpadpassagiers doen het raam dicht en ik wring me tussen hen door naar mijn bewaakte zitplaats, terwijl ik "dank u wel" zeg tegen die NSB'er. Naast me zit een jonge moeder met een nog heel kleine baby in haar armen. Meteen bied ik haar aan, van plaats te ruilen. Dat lijkt me voor haar veel gemakkelijker. Ze weigert. Zou ze ook geen zin hebben, recht tegenover die belangrijke volgeling van Mussert te zitten? Voor mij is het nu echter een voordeel. Nu kan ik rustig mijn blik op dat kleine kindje naast me vestigen, wat trouwens iedereen in de coupé doet. Ook die gevaarlijke man. Als ik mijn hoofd weer omdraai, vang ik de blik, waarmee hij naar de baby kijkt en onwillekeurig is tussen ons een glimlach. Wat zo'n kleintje toch kan bewerkstelligen. Ineens merk ik, hoeveel moeite het me kost om een vriendelijker houding tegenover hem aan te nemen. Vooral nu zijn aandacht belangstellend uitgaat naar die moeder met kind en mij. Dus kom ik met mijn afleidingsmanoeuvre en haal mijn breiwerk tevoorschijn. Breien is altijd rustgevend en isoleert je van je omgeving. Dan bemoeit niemand zich met je. Na een tijdje moet dat kindje drinken. De jonge vrouw maakt aanstalten, haar borst te ontbloten. Een kind in het openbaar de borst geven, bestaat eenvoudig niet. En zeker niet in aanwezigheid van al die mannen. We zijn de enige vrouwen in de coupé. Het is zo gênant voor deze vrouw. Ook de heren weten niet goed waar ze moeten kijken. Maar het moet en dus gebeurt het.

Ik heb een grote vierkante sjaal in mijn tas, die op de grond staat. Die drapeer ik om de schouder van mijn buurvrouw en het hoofdje van het zuigende kindje. Nu is het baby'tje voor iedereen afgeschermd, behalve voor mij zelf. Rust, voelbaar bij iedereen. De blikken verplaatsen zich naar anderen. Maar, geloof het of niet. Ik krijg een heel warme, goedkeurende glimlach van mijn overbuurman. Dat geeft mij aanleiding toch eens beter op die man te letten. Hij toont in alle opzichten een grote mate van beschaving. Zijn uniform is van een uitstekende kwaliteit en heel mooi grijs. Ik wist trouwens helemaal niet, dat NSB'ers uniformen droegen. Hij schijnt ook helemaal geen last te hebben van het feit, dat er door niemand in de coupé gepraat wordt. Dat doe je niet in aanwezigheid van een NSB'er. En zeker niet van zo'n 'Hoge'. Uiteindelijk heeft deze man in wezen de macht over ons allemaal, zelfs over de hele trein. En het lijkt me voor hem toch wel zeer onaangenaam, te weten, dat hij in elk vaderlands gezelschap gemedend wordt, alsof hij melaats is. Ik moet dus wel uitkijken met zijn glimlachjes en vriendelijke aandacht voor mij. Daar zullen alle aanwezigen hier ook niet blij mee zijn... Zou die juffrouw met haar vlechten en haar breiwerk misschien NSB-gezind zijn? Ik, in hun plaats, zou onmiddellijk zoiets denken. En daar zit ik dan tegenover zo'n knappe kerel. Want hij heeft een gezicht waar men graag naar zal kijken. Breien maar weer. De trein is zo vol, dat in Assen de passagiers niet via het gangpad bij de uitgang kunnen komen en er daardoor dus ook geen nieuwe kunnen instappen. We vertrekken dus weer van een nog volstaand perron. Daarover maak ik me erg ongerust. Want hoe moet ik er dan in Zwolle uitkomen met al die bagage? En zo zit ik te piekeren. Wat zal ik in Zwolle doen? Blijven zitten en meerijsen tot Amersfoort of Utrecht? Die man zal toch ergens uit moeten stappen. Als hij in Zwolle uitstapt, kan ik blijven zitten. Maar wat dan? Ik moet vanavond in Zutphen aankomen en dat mag niet met al die contrabande. Ze mogen daar echt niets van mijn doen en laten weten. Met een andere trein naar Arnhem gaan is ook geen optie, want degene die mijn bagage komt ophalen is daar dan niet meer. Die verwacht onraad en verdwijnt. Het enige wat overblijft is, tenslotte naar Amersfoort zien te komen en de bagage naar de Veenendaals brengen. Daar kan ik het veilig laten en ook blijven logeren, want Zutphen haal ik dan niet meer. En alles komt tenminste niet in verkeerde handen. Maar het grote punt blijft: Hoe kom ik met al die pakken door die kluwen mensen in het gangpad bij de uitgang? Wat ik ook zit te bedenken, ik kom er niet uit. Wat zal die NSB'er, die in zijn hele doen en laten een echte heer is, denken, wanneer ik bij de conducteur een kaartje koop naar Utrecht of Den Haag; het eindpunt van deze trein? Nog wel een eerste klas kaartje. Dat is op zijn minst gezegd wel merkwaardig. In ieder geval besluit ik tot het laatste. Als hij er misschien pas in Utrecht uit zal gaan, kan ik nog altijd naar Dhr. Van de Wal in Voorburg gaan. Daar is het ook veilig. En toch zie ik eigenlijk geen kans om alleen al die bagage te dragen. Deze klus is in wezen onuitvoerbaar. Dat heeft Jan goed gezien. Hij zal er ook vast en zeker over inzitten en het Zuster Jo behoorlijk inpeperen. Ik hoop, dat hij het doet. We zijn Hoogeveen al voorbij, als de conducteur komt. Als hij mijn kaartje knipt, zegt hij vriendelijk. 'Overstappen in Zwolle, mevrouw. De trein naar Arnhem staat een eindje terug op hetzelfde perron.' Gelukkig bedenk ik me onmiddellijk dat ik nu niet meer een kaartje naar Den Haag aan hem kan vragen. En de overbuurman weet dus, dat ik naar Arnhem ga. De rest van de tijd houd ik me al breiende bezig met de manier, waarop ik mijn bagage zal dragen. Er zullen onderweg naar de uitgang vast wel mensen zijn, die me even helpen. En ik besluit, gewoon met mijn bagage over te stappen. De baby slaapt, de heer zit te lezen en ik brei een

borstrok van ongebleekte katoen voor de winter. Zwolle! De trein stopt. De heer in het indrukwekkend mooie uniform stapt op. O., nee toch? Hij moet er ook uit. Moet hij ook overstappen of moet hij in Zwolle zijn? Ik heb angst. 'Gaat u er maar uit, mevrouw! Ik zal uw bagage allemaal naar het raam brengen en ze u door het open raam aangeven.' Mijn hart staat stil. Ik hoor mezelf zeggen: 'Dank u meneer, dat is heel vriendelijk van u.' Hoe krijg ik het voor elkaar. Ik trek mijn mantel aan en pak mijn handtas en weekendtas. Maar hij pakt de weekendtas van me af en zegt: 'Gaat u maar. U komt met die tas niet op tijd bij de uitgang.' Ik ga. Hij heeft gelijk, het is niet te doen. Niemand gaat een stap opzij. Daar is gewoon geen ruimte voor. Ik kom niet stapje voor stapje verder, maar mens voor mens. En achter me die man, die voelt of die vijf pakken allemaal zwaar zijn en hoe! Of er misschien lichtere bij zijn? Ik weet het niet. Ik weet alleen dat ik dergelijke pakketten altijd het eerst naar gewicht beoordeel. Wat moet ik doen? Ik vertrouw het helemaal niet. Hij heeft alle mogelijkheden om me te vangen, als hij het niet vertrouwt. Het wantrouwen is in dit soort situaties vaak aan twee kanten. Hij kan net zo denken als ik. Als ik bijvoorbeeld op een andere plaats ergens in de trein zou blijven? Dat weet hij dan, want hij ziet me niet uitstappen en hij kan onmiddellijk opdracht geven, de deuren te sluiten en de trein laten doorzoeken. Ik ervaar nu, dat Johannes Post gelijk had, dat ik met mijn vlechten om mijn hoofd altijd teveel herkenbaar zou zijn. Daarom stelde hij die eis, dat mijn haar eraf moest. Eindelijk ben ik bij de uitgang. Als ik voorzichtig naar het bewuste raam kijk, voor ik uitstap, heeft 'de grote heer' me al gezien en wenkt me. Ik durf niet uit te stappen en niet binnen te blijven. Dat hoeft ik echter geen van beide. Er staat nog steeds een drom passagiers om in te stappen en om me heen een drom om uit te stappen. De ene drom duwt me, de drom buiten trekt me. Zo sta ik op het perron. En echt waar, ik overweeg nog hard weg te lopen, langs het pakjesraam naar de uitgang, om dan buiten het station in de menigte te verdwijnen. Maar er is bij het station Zwolle geen menigte en voor ik zelfs maar in een wachtkamer of wat voor kantoor dan ook zou verdwijnen, heeft die oppermachtige NSB'er misschien wel op zijn fluitje geblazen, waarop het hele station onmiddellijk zal zijn afgegrensd. Want zoiets zal deze vijand vast niet op zich laten zitten. Ik kan in een flits denken wat ik wil, het zal niet helpen. Ik ben al bij het raam. Hij reikt me één voor één de pakken aan. 'Ze zijn wel wat groot,' zegt hij nog. En terwijl hij mijn weekendtas aangeeft, zegt hij: 'Wacht u even, mevrouw. Ik kom er ook uit en help u met de pakken naar de andere trein.' Hij gaat op weg naar de uitgang. Nu kan ik weglopen. Hij kan het nu niet zien, dus ook niet handelen. Iets in me zegt: Pas op, het gevaar waar je bang voor bent zal blijven. Of het nu is, of straks, als hij misschien ook naar Arnhem moet. Dan stap ik in Zutphen uit en laat mijn bagage daar wel ergens. O nee, dat kan niet. Hij weet, dat ik naar Arnhem moet. Hij is vlugger uit de trein dan ik dacht. Natuurlijk, niemand zal hém iets in de weg durven leggen. Een man met een natuurlijk overwicht. Een overste. Hij pakt de pakken op en we lopen samen over het perron terug naar de volgende trein. Het wordt ook wat rustiger bij de in- en uitgangen. Zo loop ik ogenschijnlijk geanimeerd met een keurige heer alsof we een stel zijn en iedereen kijkt naar ons vanuit de overvolle trein. Het lijkt wel of we alleen overgebleven zijn. Dit is niet meer werkelijkheid. Het is irreal. Ik blijf een beetje achter lopen. Mijn zintuigen zijn niet meer optimaal. Angst blijft opspelen. Hij past echter zijn tempo aan. Ik heb zeeën van tijd met dit overstappen. Hij niet, als hij weer met de vorige trein verder moet. Hij zal toch niet echt ook met mijn trein meegaan?. Anders moet hij wel opschieten en dat doet hij niet. Bij de trein aangekomen, zeg ik: 'Zet u ze maar neer.

U moet snel terug om uw trein weer te halen.' 'Nee, ik breng alles netjes de trein in,' antwoordt hij. En hij stapt in, in de achterste wagon. Ik weet me geen raad meer. Moet ik helemaal alleen met deze aardig uitzierende man verder, terwijl die mijn grootste en meest gevaarlijke vijand is? Ik kan alleen maar aan wantrouwen en foute bagage denken. Er blijft me echter niets anders over. Ik zal ook in moeten stappen. Aarzelend doe ik het en ben bij hem in de coupé, waar hij de "pakken" op de bank heeft gezet. Hij wil ze op de bagageplank zetten, maar ik heb nog lef hem te zeggen dat hij ze beter kan laten staan. Dan hoef ik ze er in Arnhem niet zelf vanaf te halen. Wat zal er nu gebeuren? Gaat hij wel mee of niet? Hij groet me haastig en vertrekt. Een diepe zucht. Eindelijk ben ik hem kwijt en alleen. Ik kijk hem buiten na. Onze trein staat er nog. De hoofdconducteur ziet hem komen en wacht met zijn sein voor de machinist. En hij loopt rustig langs de trein tot hij in zijn eigen wagon weer instapt. Ieder ander zou door de conducteur gedwongen zijn direct in de eerste wagon in te stappen. Die trein vertrekt. Nu ben ik echt helemaal alleen. Mijn trein, aan het einde van het eerste perron, is leeg, evenals het perron. Maar de spanning in me blijft. Ik stap gauw in en verstop me eigenlijk in de trein. Daar zit ik met de bagage.

En heb niet meer de moed om een eerste klas rijtuig op te zoeken. Ik blijf hier zitten. Wat een indrukwekkende man was dat. En dat is een NSB'er? Wat zonde!. En het dringt tot me door, dat ik bij het woord NSB'er altijd aan grove en brutale kerels heb gedacht, maar nooit aan beschaafde personen. Deze heer heeft me de geweldige macht van de NSB getoond. En ik voel bij mezelf een drang tot nog grotere onverzettelijkheid. Ik zal niet voor hem onderdoen.

Zo kom ik uiteindelijk tot rust. De avond vordert. Het wordt al een beetje donker. Er zijn geen passagiers in mijn wagon gekomen. Als de trein in Arnhem aankomt, is het al donker. Ik neem alle tijd voor het uitstappen. Het is nu de laatste wagon. Als ik in twee etappes de bagage buiten heb, laat ik alles gewoon op de grond staan. Hoe weet ik nu, wie ik aan moet spreken? Even probeer ik nog de pakken op te pakken en achter de andere passagiers aan te lopen. Ik word geacht uit het eerste klas rijtuig te komen, dus daar zal mijn agent staan. Maar het lukt niet. Weet je wat? Ik blijf daar rustig staan, dan blijf ik gewoon over. Ieder een die iemand komt afhalen zal ook blijven wachten tot de trein leeg is. Die zien mij dan met een vreemde hoeveelheid bagage. Zelf ben ik van mening, dat het weer bonkaarten zijn. Hoeveel? Stel je voor, dat die 'heer' zijn eigen kogel heeft gedragen! Die gedachte bevalt me dusdanig, dat ik er heerlijk om kan lachen en helemaal opfleur. Er is nog een figuur overgebleven op het perron. Ik zie hem een eind verder aarzelend rondkijken en dan langzaam, voorzichtig naar me toe komen. Zou hij het zijn? Op zulke momenten is er altijd spanning of het goed afloopt. Wordt het goede antwoord op het wachtwoord gegeven? O wee, als dat niet zo is. Dan zijn de Groningers en ik verloren. Altijd dat waanzinnige moment van angst als je op of buiten een station iets moet afgeven aan een vreemde. De jongeman komt dichterbij. Hij kijkt naar de bagage, naar mij en nadert voorzichtig.

Dan zeg ik, alsof het de gewoonste zaak van de wereld is: 'Wilt u me even helpen met dragen? Ik zou worden opgehaald.' Waarop hij zegt: 'Zegt u maar wat u moet zeggen.' Ai, dit klopt niet. Ik moet namelijk beginnen met aanspreken. En hij ontmoet me niet op de juiste plaats. Toch zeg ik: 'Ik kom van Lies en Jan.' 'Goed', zegt hij. 'Van Jan en Lies dus.' Hè, hè, wat een opluchting. Mijn taak zit erop. 'Zal ik met u meelopen tot de stationshal en ook een pak dragen? Ik heb alle tijd. Ik moet terug naar Zwolle en kijken waar die trein staat.'

'Loopt u maar niet mee. U moet de trein hebben waar u mee gekomen bent. Het is beter dat u meteen weer instapt. Ik red me wel. Er is verderop meer hulp. Ik word liever niet langer met u gezien op een leeg perron.' En hij gaat weg. Ik doe meteen wat hij gezegd heeft. Daar zit ik dan voor de tweede keer eenzaam en alleen. Deze problemen zijn voorbij. Ik kan het haast niet geloven. Maar het is gelukkig wel zo. Nu kan ik me voorbereiden op de volgende. Want die zullen er zijn, hoewel van heel andere aard. Het begint bij mijn aankomst in Zutphen. Laat deze trein alstublieft vlug vertrekken. Want in Zutphen moet ik in de stationshal uitzoeken, hoe laat er een trein uit Apeldoorn aankomt. Dat kon wel eens heel laat zijn! Daar moet ik namelijk op wachten, voor ik te voet naar de Rozenhoflaan kan gaan. Voor de familie behoort ik namelijk uit Apeldoorn te komen en die trein is heel laat. Griezelig zo laat en alleen door zo'n verduisterde en lege stad te lopen als vrouw. Hoewel, voor jonge mannen eveneens gevaarlijk. Die kunnen zonder reden altijd zomaar opgepakt worden, om in Duitsland voor de Arbeidsinzet, in werkkampen te werken. Maar gelukkig, ik kom zonder hindernissen thuis bij papa en mama. Ze werden al een beetje ongerust. Maar wat zijn ze blij, dat ik er ben. Sinds Kerstmis heb ik ze niet meer gezien. Ze vragen belangstellend naar mijn ouders. Ik vertel ze naar waarheid, dat ik er geweest ben, als ik er maar niet bij zeg, dat het al veertien dagen geleden is. We praten niet lang meer, want het is nu wel tijd om te gaan slapen. En er komen nog twee moeilijke dagen wat betreft onze conversatie. Ik voel me erg ongelukkig als ik net doe of ik óók niets weet van Jan; niet waar hij is en wat hij doet. Dat wat ze zo graag willen weten, mag ik ze niet vertellen. Ik moet het met dezelfde berichten doen, die zij ook van hem krijgen. Dat is een pertinente leugen. Het moeilijkste is, dat ik niet kan praten over de enerverende dag, die ik heb gehad. Alles, alles moet ik voor ze verzwijgen. O, wat is het moeilijk geworden om contact met de meest dierbare mensen te onderhouden. Mijn ouders en familie en Jan zijn ouders en familie. Het is niet te bevatten dat we in een dergelijk situatie zijn terecht gekomen. Niemand heeft zoiets van te voren kunnen vermoeden. Het wederzijds vertrouwen wordt wel bijzonder zwaar belast. Maar we kunnen er niets aan veranderen. Verzet plegen moet strikt geheim blijven. Dat is de wet van de ondergrondse, voor de veiligheid van iedereen.

Persoonsbewijzen

'Jan, je vroeg in je laatste brief of ik de grote koffer mee wilde brengen. Waarvoor is dat?'
'Zuster Jo heeft weer een opdracht voor je en dat pak is een beetje groot.' 'O, dus geen brief deze keer?'
Weet je ook waar ik dat pak heen moet brengen?' 'Nee, maar wel dat het heel belangrijk is.' Ik ben benieuwd.

'Vertel me nu, Lies, hoe is het met mijn vader en moeder? Hoe reilt en zeilt alles in Zutphen? Daar ben ik heel nieuwsgierig naar. Was Bep ook thuis? Je hebt zeker veel over alle andere familie gehoord.' En zo vertel ik hem uitgebreid hoe het was en ook over mijn reis met de NSB'er. 'Ik heb zo in spanning op je woensdagbrief gewacht. Dan weet ik dat het goed is afgelopen. Anders zou die brief niet komen. Maar nu wil ik precies weten hoe het allemaal gegaan is. Vooral hoe je die vijf pakken hebt kunnen dragen.' Hij is stomverbaasd en interrumpeert me steeds. Jan voelt elk spannend ogenblik haarfijn aan en is nog steeds ongerust. Na afloop zit hij een hele poos diep na te denken. We moeten allebei nog bekomen van de gevaarlijke momenten die er telkens waren tot het einde toe.

Hoe lang leven we nu al met deze spanning? Hij maakt zich zorgen om mij en ik om hem. Dan zegt hij: 'Lies, we hebben in de paasvakantie zoveel besproken, dat we helemaal vergeten zijn je te bedanken voor de persoonsbewijzen met toebehoren, die je hebt meegebracht. Ook Zuster Jo is het vergeten. Ze zal je morgen wel bedanken,' zegt Jan als ik drie weken na Pasen weer in Groningen ben. Het enige wat ik weet is, dat je ze 's avonds uit de kluis van het gemeentehuis hebt gehaald, toen oom Jo, tante en nicht Lies op bezoek gingen bij de veearts.' 'Ja, zeg ik. 'Ik heb er weer een stuk of vijftien bij me.' 'Wat zeg je? Heb je er weer wat? Hoe kan dat nou? Vanaf Pasen worden gemeentehuizen toch van 's middags vijf uur tot 's morgens negen uur bewaakt?' 'Ja, dat klopt. Ze worden bewaakt door Duitsers, zodat het voor de ondergrondse bijna onmogelijk is om nog persoonsbewijzen voor de onderduikers te stelen. Zo proberen ze die overvallen van ons te stoppen. Bij oom zit er ook eentje op het gemeentehuis. Het is maar één soldaat. Ze zijn met zijn tweeën. De ene week de ene, de andere week de andere.' 'En hoe kom jij dan weer aan persoonsbewijzen? Daar ben ik nu echt benieuwd naar. Dat kan ik niet bedenken. Je neemt toch niet teveel risico Lies? Het is niet nodig jezelf zo in gevaar te brengen. Je loopt gewoon met open ogen tegen de lamp. Dat mag niemand doen. Ook wij niet. Daarmee breng je ons allemaal in gevaar.' En jullie dan, denk ik.. 'Dat weet ik Jan.' Maar er gebeurde iets heel vreemds. Luister maar.

Op een nacht, om een uur of twee, word ik plotseling wakker van een geluid tegen mijn raam. Even later hoor ik het weer. Het is een steentje, dat tegen mijn raam gegooid wordt. En ik hoor ook een stem. Een mannenstem. Hij roept voorzichtig: Lies! Lies! Dus ik sta op en doe mijn raam open om te zien wat er aan de hand is. En wat zie ik in het halfdonker? Een Duitse soldaat. Hij zegt weer mijn naam: Lies? En onmiddellijk heb ik door wat er aan de hand is. Hij moet mij niet hebben, maar nicht Lies. Die slaapt in de kamer naast mij. Wat zal ik doen? Hem laten staan en net doen of ik het niet snap? Of haar wakker maken? Ik kan niets tegen hem zeggen, want aan de andere kant van mijn kamer slapen oom en tante. Wie weet, hebben ze hun raam wel op een kier staan. De moeilijkheid is, dat de slaapkamer van Lies geen

raam aan de voorkant van het huis heeft. Haar raam is aan de zijkant. En tussen die zijkant en de burens is geen ruimte om steentjes te gooien. Trouwens, daar is ook geen grind om mee te gooien. Weet je wat, ik ga haar roepen en dan afwachten wat er gebeurt. Als ik haar deur zomaar open doe, komt ze meteen haar bed uit. 'Die soldaat van het gemeentehuis staat beneden voor de voordeur en heeft steentjes tegen mijn raam gegooid. Hij moet jou hebben. Ga maar gauw.' Ik zeg verder niets. En weg is ze. Ik kruip weer in bed. 'Waarom heb je haar gewaarschuwd, Lies?' zegt Jan, dat kan toch niet? Je had hem moeten laten staan. Wat gebeurt daar toch allemaal in die familie? Het wordt er steeds gevaarlijker, meisje! 'Ssssst, eerst luisteren. Ik ben niet van plan te gaan slapen, want ik zie een plannetje.' Zo hoor ik Lies de voordeur open doen. Ze sluipen allebei de trap op, want ik hoor pas iets, als Lies haar kamerdeur open doet. Daarna blijft het stil. Ziezo, nu is het gemeentehuis verduisterd, binnen zijn de lichten aan en het is onbewaakt. Nu moet ik wakker blijven om er achter te komen, hoe lang hij blijft. Dan zal ik de voordeur weer horen. Misschien duurt het lang genoeg om persoonsbewijzen te gaan halen met de sleutel van de achterdeur en weer op tijd terug te zijn. Van Lies zal ik nooit meer last hebben. Die heeft mijn geheimhouding nu hard nodig. Ik weet zeker, dat dit vaker zal gebeuren. En ja hoor, de volgende nacht is het weer raak. En weer duurt het zo ongeveer twee uur. Wel zeg ik tegen haar: 'Kan die vent niet wat eerder komen, dan hoef ik niet zo laat weer in te slapen.' Maar nee, dat kan niet. Ze zegt, dat de meeste mensen tussen twee en vijf uur vast slapen. 'Ja,' zeg ik. 'Behalve wij.' 'Jij kunt dan toch weer gaan slapen,' is het antwoord. Intussen lig ik alle voors en tegens te bedenken. Eindelijk doe ik het. In mijn nachtopon naar de keuken waar, zoals je weet, de sleutel van de achterdeur van het gemeentehuis hangt. Op blote voeten over het grindpad in de tuin langs de Giessen en dan ben ik er. Ja hoor, alle lichten branden en ik sla mijn slag. Weer vijf stuks van alles wat ik moet hebben en weer terug.' 'En als in huis nu iemand wakker is geworden?' vraagt Jan. Hij zit heel gespannen te luisteren en kan nauwelijks geloven, wat ik allemaal vertel. Ondanks het feit, dat het resultaat voor hem op tafel ligt.

'Daar heb ik aan gedacht. Ik ga, als ik weer binnen ben eerst het toilet beneden doortrekken. Als ik dan boven kom en Oom zou bijvoorbeeld iets gehoord hebben, of boven zelf naar het toilet gaan, kan ik rustig zeggen, dat ik naar beneden moest omdat het toilet boven bezet was.' 'Dat kan niet Lies. Wie zou dat toilet dan moeten bezetten? Lies of die Duitser? Dat geloof je toch zelf niet? Je speelt werkelijk hoog spel.' 'O, dat weet je nog niet. Het huis is nu vol mensen. In de paasvakantie zijn de broer en schoonzus van oom met hun ongetrouwde dochter in huis opgenomen. Ze moesten in Stad aan 't Haringvliet van hun boerderij af omdat de Duitsers alles onder water hebben gezet. Er kunnen me dus veel meer mensen voor de voeten lopen. Het is nu helemaal niet ongewoon om beneden van het toilet gebruik te maken. Het kan ons allemaal overkomen. Omdat die Duitser de volgende week wordt afgelost door een ander, loop ik het risico, dat ik dan niets kan doen. Daarom heb ik het de volgende nacht weer gedaan. Gelukkig heeft ze geen kans gehad bij die andere Duitser, zodat ik rustig kon doorslapen. Deze week heb ik mijn kans weer gepakt en ben twee keer geweest.' 'Lies, ik ben heel ongerust over de situatie daar. Als de oorlog afgelopen is, zal de ondergrondse denken, dat je ook niet zuiver op de graat bent. Denk maar niet dat ze niets door hebben. Het feit, dat je daar in huis woont, maakt jou ook verdacht.'

'Maak je niet ongerust, Jan. De ondergrondse van Gorinchem heeft me twee weken geleden gewaarschuwd, dat zowel oom als Lies niet te vertrouwen zijn.'

'Leg dat eens uit. Hoe kan dat?' 'Wel, ik kreeg bezoek van de inspecteur voor Lichamelijke Opvoeding en die wilde een gymnastiekles zien. Wie denk je dat dat was? Rinus Michelsen uit Hulshorst. Hij is een jaar gelijk met ons op school geweest.' 'Die ken ik niet Lies. Kun je me iets meer van hem vertellen?' 'Ja zeker, ik ken hem eigenlijk heel goed, hoewel ik hem helemaal niet herkende. Zijn vader had dat leuke café bij station Hulshorst. Om je de waarheid te zeggen ken ik hem niet van school maar van een klein tennisclubje in Hulshorst. Daar tenniste ik op de baan van een dikke vriend van pa. We waren maar met zijn zessen. Hij herkende mij ook niet, maar wel de naam Poolen. Na een poosje zei hij: 'U bent toch niet Lies Poolen uit Leuvenum?'

'Je begrijpt, we hebben na schooltijd nog heel gezellig gepraat over vroeger. Hij vertelde me wat er van iedereen van de tennisclub geworden was. We voelden ons allebei heerlijk vertrouwd, net als voor de oorlog. Toen hij hoorde dat ik een nicht was van de burgemeester van Giessen-Nieuwkerk en daar in huis woonde, schrok hij zichtbaar. Hij aarzelde niet mij voor hem te waarschuwen. Hij zei hetzelfde als wat jij daarnet zei en zou de directeur van het postkantoor, die daar de leiding in het verzet bleek te hebben, zo spoedig mogelijk inlichten. Hij bleek zelf leider van het rayon Gorinchem te zijn. 'Ga er niet weg,' zei hij. Je kunt erop rekenen dat we ervoor zorgen dat je veilig blijft. Neem geen contact op met de directeur. Je weet nooit hoe je oom er achter zou kunnen komen en dat is gevaarlijk voor ons allen. Daar schiet niemand iets mee op. Dus wat zeg je ervan, Jan? De ondergrondse beschermt me tegen oom en Lies.'

Ongelooflijk, zegt Jan, wat een geruststelling. Het betekent echter wel, dat de rol die je daar speelt, veel ingewikkelder is geworden. Want Lies, je kunt nu in een situatie terecht komen, waarin je ongemerkt de ondergrondse kunt verraden. Eén ding vind ik respectvol van die Michelsen. Hij heeft je niet gevraagd om ook met hen mee te doen. Er is hem dus ook veel aan jouw veiligheid gelegen. Is hij getrouwd? 'Ja hoor, en hij heeft ook kinderen.' Als ik deze keer vertrek, krijg ik van Zuster Jo een heel ongemakkelijk en raar uitziend pakket mee om in Voorburg af te leveren. Het past in de koffer en is niet erg zwaar, dus geen papier. Niets is zo zwaar als papier. Jan heeft echter grote bezwaren omdat ik dat grote pakket nu een week moet verstoppen om het daarna naar de plaats van bestemming te brengen. 'Het is gevaarlijk spul, Lies,' zegt Jan. 'Wee als je hiermee controle krijgt.' 'Je weet dus wat erin zit?' vraag ik. 'Ja, maar ik mag het je niet vertellen. Alleen waarschuw ik je deze keer.' Ik moet wel met de trein naar huis. 'Laat hem staan als het fout gaat. Er zit geen briefje in de koffer en er is ook geen label met je naam. Je eigen spullen zitten in de weekendtas.' Pas volgende week woensdag zal hij weten of alles goed gegaan is. We nemen zeer ongerust afscheid van elkaar. Gelukkig is het over twee weken Pinksteren.

Pinksteren 1944

Over een paar dagen is het Pinkstervakantie. Heerlijk. Vooral omdat ik die weer op Martinikerkhof 19 mag doorbrengen. Samen met Jan. Gezellig met Zuster Jo en Femmie. Als ik vanmiddag uit school kom, is Jans laatste brief er. Ik ga hem direct boven op mijn slaapkamertje lezen.

Hij schrijft: Ik ben verhuisd, Lies. Je moet vrijdagavond niet naar het Martinikerkhof gaan. Ook Cees en Frits zijn verhuisd. Alleen Zuster Jo en Femmie zijn nog op het Martinikerkhof. Ik schrik! Waarom zijn ze verhuisd? Ik voel gevaar en ben ineens heel bang. Toen ik er twee weken geleden was, heb ik er niets van gemerkt. Maar ja, het is nu eenmaal zo in de ondergrondse, dat je veranderingen of nieuwe plannen niet vertelt, voordat het noodzakelijk is. En zelfs dan moet er vaak nog gezwegen worden. Dat ben ik al lang gewend. Ik weet, dat Jan dat in de eerste plaats voor mijn veiligheid doet en ik vraag nooit. Meestal hoor ik iets van Zuster Jo, als we met zijn vieren thee of koffie drinken. Maar van dit bericht schrik ik echt. Ik kan dus niet naar Groningen, naar Jan. Op het nieuwe adres zal ik vast niet kunnen logeren. Dat zal nu ook te gevaarlijk zijn. Ik lees verder. Jan schrijft: 'Ik woon nu bij een oude moeder met haar dochter op een bovenhuis onder mijn eigen naam als vertegenwoordiger van een farmaceutische fabriek. En ik ben "getrouwd"! Daarom kun jij nu toch de Pinkstervakantie bij me logeren. Denk er aan, dat je je ring dan aan je rechterhand draagt. Ik woon nu in de Riouwstraat nr. (dat weet ik niet meer). Het is beter dat je de naam van de bewoners niet weet. Het is een heel eind lopen. Ruim een uur. Dus je kunt nooit voor spertijd (20.00 uur) hier zijn. Vraag op het station dus, zoals je weet, een Ausweis! De tram rijdt ook niet meer na spertijd. Je begrijpt dat ik je deze keer, zelfs naar dit nieuwe adres, niet kan ophalen. Lieve kind, neem zo weinig mogelijk bagage mee, want je moet lopen. Ik maak me ernstig zorgen over jouw gang van het station naar de Riouwstraat. Je bent helemaal alleen op straat tijdens die lange tocht. Er is dus niemand om je de weg te wijzen, als je verdwaalt. Ik heb een lijst van alle straatnamen en bruggen, linksaf en rechtsaf voor je ingesloten. Dit belangrijke lijstje mag je niet bij je hebben. Je moet de hele route uit je hoofd leren en het lijstje vernietigen voor je vertrekt. Als je je met lopen vergist, mag je niet proberen op Martinikerkhof 19 te komen. Het heeft geen zin meer om me nog terug te schrijven, Lies. Jij kunt er wel eerder zijn dan je brief. Ik weet, dat je komt! Je staat je mannetje. Toch zal ik ontzettend opgelucht zijn als ik je zie aankomen. Je mag, als je er bent ook niet aanbellen, want de oude mevrouw slaapt dan. Iedereen schrikt en is bang als er na spertijd wordt aangebeld. Jij en ik ook. Mijn kamertje is boven de voordeur, dus wees niet bang, dat ik je niet zie aankomen. Je zult wel schrikken van deze brief, maar heus, je hoeft je niet ongerust te maken.' Dat doe ik natuurlijk wel. En geen klein beetje. Wat een geluk, dat ik Jans brieven altijd boven lees. Want nu komt het goed uit, dat niemand de schrik van mijn gezicht kan lezen. Ik moet me vermennen, zodat ik weer naar beneden kan gaan zonder iets te laten merken. Er stond niets bijzonders in de brief. Allemaal de groeten van Jan, zeg ik daar. Het valt echt niet mee, zo tot in alle finesses lange tijd een geheim leven te leiden. Constant. Je mag je niet één keer vergissen. Want dan breng je het leven van Jan in gevaar!

Daar ga ik dan. Vrijdagmiddag om kwart over vier vanuit school. Het grote onbekende tegemoet. Fietsen naar Gorinchem, stoptrein naar Geldermalsen, sneltrein naar Utrecht, sneltrein naar

Groningen. Overvolle treinen, nu meer, veel meer dan overvol. De deuren haperen met dichtgaan. In Gorinchem heb ik in de fietsstalling mijn ring aan de andere hand geschoven. Een vreemd gevoel, en ook onrustig. Ik bedenk, dat Jan dit gevoel al een tijdje heeft. Wanneer is hij eigenlijk verhuisd? Je hebt niet zomaar voor drie onderduikers een nieuw adres. Groningen en de provincie zijn wat dat betreft al net zo overvol als de treinen. En hoe moeten we nu doen, alsof we al getrouwd zijn? Dat zijn we niet. Hoe moeten we ons gedragen? Als een echtpaar, dat al een jaar getrouwd is en geen woning of kamers kan krijgen. Kunnen we ons wel zo gedragen? En samen, met die twee dames communiceren? Zullen we ons misschien verraden met het beantwoorden van hun zogenaamde normale vragen aan een jong getrouwd stel? Op alle fronten loert ineens acuut gevaar. De trein heeft vertraging en komt pas tegen achten in Groningen aan. Spertijd voor iedereen. Alle passagiers moeten een Ausweis halen, als legitimatiebewijs voor het zich op straat bevinden na spertijd, acht uur 's avonds. Dat is een hele lange rij. Het duurt wel ruim een kwartier voor ik mijn Ausweis heb en bij het poortje voor het verlaten van het station mijn kaartje heb ingeleverd.

Daar sta ik dan. Overgeleverd aan alles wat een uniform draagt en ook nog wantrouwend is. Bang dat ik van de route misschien iets ben vergeten. Weldra is iedereen zijn eigen richting op gegaan en dat is toevallig niet de mijne. Ik loop dus het hele uur alleen op straat. Af en toe zie ik een paar Duitsers, maar ze houden me gelukkig niet aan om naar mijn Ausweis te vragen. Het is soms moeilijk een bepaalde straat te vinden. In ieder geval doodeng voor een plattelandse meisje, dat zich in een stad eigenlijk helemaal niet kan oriënteren. En wat zal Jan ongerust zijn, nu het zo laat wordt. Als ik uiteindelijk toch in de Riouwstraat ben aangekomen, is het al bijna donker. De huizen zijn rijtjeshuizen met twee deuren. Een voor de benedenwoning en een voor de bovenwoning naast elkaar. Wat een lange straat! Jan schreef, dat het ongeveer midden in de straat was. En ja hoor, als ik vlakbij het bewuste huis ben, zie ik Jan in de voordeur staan. Er is een klein voortuintje, maar Jan komt niet naar de straat. Hij blijft in de deuropening wachten. Na zo'n emotionele en enerverende reis is dat heel naar. Maar het kan nu eenmaal niet anders. Je mag je na spertijd niet buiten bevinden, zelfs niet in je eigen tuin. Je verrader slaapt nooit. En nu hij nog maar pas in deze straat woont, is het in zijn geval noodzaak, niet op te vallen. Elk huis heeft ogen, zelfs met verduistering. Daarom begroet hij me pas, als ik binnen ben en de deur gesloten is.

We kijken naar elkaars handen en glimlachen verlegen. Het is vreemd de rol van getrouwd zijn te spelen. We schamen ons een beetje. Tenslotte bewegen we ons nu wel echt op verboden, gevaarlijk en verleidelijk terrein. We weten er niet goed raad mee. Verloofd zijn is ons eigen maar getrouwd zijn, terwijl het nog niet waar is? Zo kom ik in dat kleine slaapkamertje boven de voordeur, en wordt geconfronteerd met twee grote, stevige houten bedden, die bijna het hele kamertje in beslag nemen. Tegen de zijmuur kan net een heel kleine tafel staan met twee houten keukenstoelen. De tafel staat bijna tegen het bed aan. Aan de andere kant, voor het smalle raam staat een rond tafeltje, zonder stoelen. Verder is er bij de deur nog een wastafel. Dat is alles. We gaan aan de kleine tafel zitten. Jan verontschuldigt zich voor dit wel zeer primitieve onderkomen. 'Ik kan je niets aanbieden, Lies,' zegt hij. 'Ik heb alleen maar dit kamertje en niets om iets te verwarmen. We kunnen alleen maar water drinken.' Ik denk, natuurlijk, het is overal zo, in ieder huisgezin. Er is nergens voldoende koffie of thee. Het is niet het hoofdkwartier, waar van alles voldoende is en de aanwezigheid van een wel-

voorzien keuken. Onafhankelijk van het bonnenrantsoen. 'Ik heb alleen maar dit kamertje,' zegt Jan. En 's morgens ontbijt met mevrouw Holthof en Juffrouw Martha, haar dochter, in de huiskamer. Warm eten krijg ik op het Martiniekerkhof en ook de avondboterham. De twee dames weten niet meer, dan dat ik de hele dag op pad ben voor mijn beroep, en 's zaterdags en 's zondags bij vrienden ben. Je kijkt naar die twee bedden, die hier eigenlijk niet allebei kunnen staan. Ik kan er niets aan doen meisje. De dames zeiden vanmorgen dat ze het bed uit het kamertje aan de andere kant van de overloop naar hier zouden brengen. Ik heb bij hoog en bij laag beweerd, dat dat helemaal niet nodig was, om zo te gaan sjouwen. Maar ze vonden het zo erg voor ons, dat we dan toch nog gescheiden moesten slapen. We hadden daar tenslotte door omstandigheden al bijna een jaar geen gelegenheid meer voor gehad. 'Geloofden ze dat, Jan?' 'Ja, ze hebben alles geloofd, wat ik ze op de mouw heb gespeeld. Ze hebben echt medelijden met ons. Toch heb ik doorgezet en ze hebben beloofd het niet te doen. Maar toen ik vanavond tegen achten thuis kwam, zag ik dit. Ik vraag me af hoe ze dat ouderwetse houten ledikant hier door de deur gekregen hebben. Dat is mannenwerk. En zeker veel te zwaar voor de oude mevrouw.' 'Je hebt ze toch zeker wel bedankt, Jan? Je kon op je vingers uitrekenen, dat ze het niet op zich konden laten zitten. Je bent voor hen toch getrouwd? Ze hadden mijn komst kunnen weigeren. Maar ze hebben het niet over hun hart kunnen verkrijgen ons gescheiden te laten slapen. Dit zijn brave mensen, Jan. We zullen op eieren moeten lopen om te zorgen, dat ze niet achter de waarheid komen. Waarom moesten we in deze situatie terecht komen?' 'Ik voel dat ook zo, Lies. Ze mogen namelijk ook niet weten, dat ik een onderduiker ben. Daarvoor heb ik mijn eigen naam weer aangenomen. Dus geen valse papieren meer. Maar dat is dan ook de enige waarheid en die kunnen ze bij de burgerlijke stand in Zutphen natrekken. Ik ben nog steeds ingeschreven op het adres van mijn ouders. Ik slaap hier in de toekomst alleen maar. Zal nooit bezoek krijgen. Mijn adres moet voor iedereen onbekend blijven.' 'Behalve voor het Martiniekerkhof, Jan.' 'Ja, alleen Zuster Jo. En het is nergens opgeschreven. Zij heeft dit adres via haar vertrouwden gevonden. En voor jouw weekends hier hebben we de status van een echtpaar bedacht.' 'Knap bedacht. We zullen dit spelletje moeten spelen. We zien de dames dus alleen maar aan het ontbijt?' 'Ja, en ik moet je zeggen, dat ze ontzettend nieuwsgierig naar je zijn. Nog één ding moet je weten. Ze behoren tot de afscheidingsbeweging van de Gereformeerde Kerk, je weet wel, artikel 31. Daar moet je bij de conversatie rekening mee houden.' 'Wat een geluk, dat wij bij geen van beide behoren. Dat weten ze vast, want daar hebben ze naar gevraagd, voor je hier mocht komen, niet waar?' 'Ja, dat is zo. Omdat ik jouw ring draag, ben ik verloofd of getrouwd. En een verloofde zal hier dus vast niet mogen logeren.' Nu zitten we alleen maar op een van de bedden en drinken een glaasje water. Hier moet Jan dus wonen. Waar zijn zijn kleren? Er is geen kast, helemaal niets. Alleen mijn foto op het tafeltje bij het raam. Ik word treurig. Hoe houden we dit vol? Dit is erg. Een andere onderduiker heeft nog communicatie met de huisbewoners, maar hier houden de twee dames afstand. Nou ja, Jan is er nauwelijks twee weken. Misschien kijken ze eerst de kat uit de boom. In ieder geval hebben ze zich vandaag geweldig voor hem uitgesloofd. Zullen ze dat elke derde week ook accepteren? We leiden allebei een gevaarlijk leven. Jan hier en ik in Giessen-Nieuwkerk. Maar het feit, dat we daardoor anderen voor de bezetters kunnen beschermen vergoedt alles. Alleen, Jan hoort zelf ook tot de categorie van vervolgd. Of men het wil geloven of niet, maar we zijn er trots op dat we dit alles mogen en kunnen doen.

Nu we de nieuwe situatie besproken hebben, wil Jan graag weten hoe mijn koeriersdienst van veertien dagen geleden is verlopen.

'Wel,' zeg ik. 'Ga er maar eens rustig voor zitten. Het was echt geen gemakkelijke opgave; liever gezegd, het was een hachelijke onderneming. Om te beginnen was ik echt bang voor controle deze keer. Ze hoefden de koffer maar open te maken en ze konden meteen zien, dat er iets in zat. Als ze tenminste het pak openmaken, En waar moest ik het laten, als ik thuis kwam? Gewoonlijk neem ik de pakjes of brieven de volgende ochtend in mijn schooltas mee naar school en verstop ze achter in mijn klas in een kast. Dat weet je. Daar blijft het, tot ik het vrijdags weer mee neem, als ik vanuit school naar oom Henk en tante Grada in Voorburg ga. Ik stop het dan zo maar tussen mijn weekend kleren en andere dingen, die totaal overbodig zijn in een tas. Zo komen ze thuis nergens achter. Maar ik kan op maandagmorgen geen grote koffer mee naar school nemen. Dat wekt argwaan.'

'Wat heb je ermee gedaan?' vraagt Jan. 'Ik heb het pak eruit gehaald, achter mijn kleren in de kast op mijn slaapkamer gelegd en de lege koffer weer naar zolder gebracht. Lena, het dienstmeisje voor alle dagen, is zeer betrouwbaar en komt niet in mijn kast. Maar de koffer op zolder zou haar op de een of andere manier wel eens in de weg kunnen staan en ze is gewend, dat daar alleen maar lege koffers zijn. Nee, mijn grote zorg was: hoe krijg ik dat pak uit huis? Waarin? Want met een grote koffer naar Voorburg gaan is heel ongewoon. Daar komen vragen van.'

'Ja,' zegt Jan, 'Dat begrijp ik. Wat heb je gedaan? Ik zou aan die lege koffer op zolder niet gedacht hebben.' 'O, vast wel,' zeg ik, 'Dan ken je zelf de omstandigheden en denkt in de eerste plaats aan de gewoontes en gedragingen van alle mensen in huis. Met name Lena, de dienstbode die overal komt en alles doet. In ieder geval wist ik, dat het pak niet meer met een koffer vervoerd kon worden. En ik heb me de hele week suf gepiekerd, hoe dan wel. Het was, zoals je weet, te groot voor een doos. En oom en tante zouden beslist vragen, wat er in zat en voor wie het bestemd was. Het enige waar het in kon, was die grote boodschappentas van oorlogsjute, weet je wel?'

'Ja, die je zelf gemaakt hebt en geborduurd met hele grote bloemen in verschillende kleuren, zegt Jan. Dat is anders wel een heel opvallende boodschappentas. Niet alleen wat betreft de versiering, maar ook de grootte. Als je het mij vraagt, kan daar best een koffer in, maar wat doe je met de sluiting? Die tas is van boven toch niet gesloten? Die kan met boodschappen erin alleen maar wijd open blijven staan. Iedereen kan zien, wat erin zit.' 'Ja,' zeg ik, 'daar zat ik mee. En ook weer met een eventuele vraag van tante, wat ik toch allemaal mee neem. Waar ik vooral aan dacht was hoe ik met mijn bagage zo onopvallend mogelijk kon zijn. Ik bedoel, dat mijn bagage er zo uit zou zien, dat er niemand het idee zou hebben, dat er wel eens contrabande in kon zitten.'

'En?' vraagt Jan. 'Ineens zag ik de oplossing. Zoals je weet, bloeien nu de sering en de gouden regen volop. Dat was het. De tuin staat er vol mee. Dus ik vroeg aan tante of ik wat van die takken mee mocht nemen voor tante Grada. Natuurlijk mocht dat. Toen heb ik hele grote takken afgesneden. Zo groot dat ze uit de tas staken. Daar kwam bij, dat men nu ook niet meer een voorstelling kon krijgen van de hoeveelheid bagage, die erin zat. Prachtig, die grote paarse seringentrossen en die goudgele goudenregen bloemen met veel groen. Een genot om naar te kijken.'

'Nou,' zegt Jan. 'Dat is niet bepaald onopvallend. Eerder een grote aandachtstrekker.'

'Ja jongen en daar ging het nu juist om. De aandacht geheel afleiden van de bagage en helemaal alleen

gericht op de bloemen. Het was een pracht gezicht. Ik heb me nooit zo lekker veilig gevoeld. Zelfs al zou er controle komen in de trein, dan zouden ze er nooit aan denken dat daar iets verkeerd in zou kunnen zitten. En opvallend was het hoor! Ik heb zoveel bekijks gehad.'

Jans gezicht is één en al vrolijkheid. 'Wat had ik dat graag gezien,' zegt hij. 'Ik weet nog hoe je voor de verloving van zus Riet naar Harderwijk kwam fietsen. Ik zie je nog aankomen met al die grote takken azalea mollis op je stuur. Een plaatje. Ik weet gewoon, hoe jij daar in die trein hebt genoten met je argeloze, verlegen gezicht en al die aandacht.'

'O ja, geweldig. En iedereen maar aan die bloemen ruiken en die supergrote geborduurde jutetas bewonderen en ik maar glimlachen en zeggen: 'Mooi, hé?... Mooi, hé?... Ruik nog maar eens.'

'Lies, dit verhaal moet je morgen aan Zuster Jo en Femmie vertellen. We hebben er alle drie echt over ingezet, hoe dit allemaal zou aflopen. Zuster Jo had het er wel een beetje moeilijk mee, jou deze opdracht te laten uitvoeren. Maar we zagen geen andere mogelijkheid.'

'Zo,' zeg ik. 'Daarom mocht ik dus niet weten, wat er in zat.' 'Dat mag je toch nooit weten, Lies. Dus zeker deze keer niet.'

'Maar je hebt het toch niet over je hart kunnen verkrijgen, mij zonder waarschuwing te laten gaan,' zeg ik. 'Gelukkig maar,' antwoordt Jan. 'Anders was je nooit op dit geweldige idee gekomen.' 'Vertel eens Jan, weet Femmie wat erin zat?'

'Nee, Femmie weet alleen maar dat het iets bijzonders was. Ze merkte de bezorgdheid van mij natuurlijk maar ook van Zuster Jo.' Het blijft een poosje stil tussen ons. We beseffen ineens nog meer, waar we eigenlijk mee bezig zijn. We weten heel goed, dat ons geluk en onze toekomst aan een zijden draadje hangt. Ten slotte zegt Jan: 'Wat is dit goed afgelopen! Zonder problemen!'

'Zonder problemen? Dat zou ik niet zeggen, Jan. Het ging niet helemaal van een leien dakje.' 'Wat zeg je? Wat is er dan gebeurd?' vraagt Jan verschrikt. Alle gerustheid en tevredenheid zijn op slag uit zijn gezicht verdwenen. Dan vertel ik: 'Voor de stoptrein uit Geldermalsen is Dordrecht het eindstation. De trein komt buiten de centrale perrons te staan. Dan moet je een heel eind lopen voor je bij het eigenlijke station bent. Mijn trein loopt leeg. Ik zit ongeveer in het midden van de trein en loop tussen de andere passagiers met mijn opvallend zichtbare bloemen in de massa mee. Ik zie ineens dat de voorste passagiers worden tegen gehouden door één man die ze met een armbeweging gebiedt de wachtkamer in te gaan. Er staan twee Duitsers bij de rails, allebei bewapend. Ze kijken rustig toe of iedereen gehoorzaamt. Ik schrik. Durf niet meer verder. Ik sta bijna stil en loop voetje voor voetje verder. Dit kan niet meer goed gaan. Zal ik weer in de trein terug gaan? Ik kan het nu nog doen, want ik ben nog ver er vandaan en loop tussen de mensen, die ook allemaal wat rustiger gaan lopen. Wat is hier aan de hand? Wat is dit? Een razzia? Verwachten ze een bepaald persoon, die ze zoeken, te vinden? En ik blijf automatisch voetje voor voetje doorlopen, waardoor iedereen me passeert. Terug in de trein is toch geen goede optie. Die wordt straks vast en zeker zorgvuldig nagekeken, of er misschien iemand stiekem is achter gebleven. En dat moet ik in geen geval zijn. Op zulke momenten moet ik altijd direct aan jou denken. Want als ze mijn pak vinden, zijn we voorgoed verloren. Ik hoef heus niet te denken, dat ik er zonder verhoor van afkom. Ze zorgen wel dat ze het naadje van de kous te weten komen. En dan is Martiniekerkhof 19, jullie hoofdkwartier, er gloeiend bij zonder waarschuwing vooraf. Mijn gedachten zoeken als razende een oplossing. En ik ben ten slotte helemaal

achtergebleven bij alle passagiers. Ik loop nu helemaal alleen, eenzaam langs die trein en het grote kale stuk perron erna. Al de mensen gaan die wachtkamer in en het zijn er veel. En die twee Duitsers zien mij nu duidelijk zo alleen, overgebleven, eenzaam, rustig aankomen. Ik blijf voetje voor voetje lopen met die zo mooie bloemen als blikvanger. Wat zal er met me gebeuren? Er is maar één dwang-gedachte in mijn hoofd. Niet in die wachtkamer gaan! Niet in die wachtkamer gaan! Niet doen! Ik ben er aangekomen. De twee mannen staan te zwaaien en de mensen gaan er naar binnen. Ze moeten wel. Er is geen kans voor iemand die zou willen vluchten. Het wonderlijke is, dat ik niet achter ze aan loop, maar nog steeds zo maar voetje voor voetje rechtdoor loop. Vlak langs die twee Duitsers en zo ver mogelijk van de ingang van de wachtkamer. Tegelijk zijn nu ook alle mensen binnen. Ik blijf kijken naar mijn bloemen. Ik kijk dus naar beneden. En durf rakelings langs die Duitsers te lopen. En denk, dat ik daardoor zal worden gezien als een onschuldige jonge vrouw, die ergens op visite of logeren gaat en bloemen voor de gastvrouw meeneemt! De Duitsers kijken, denk ik ook naar de bloemen en laten me gaan, terwijl ik toch niet naar de uitgang ga. Even denk ik, dat ze me nog achterna zullen komen. Maar dat gebeurt niet. Zonder ook maar de minste aarzeling te tonen, loop ik door, al maar, voetje voor voetje. Dan pas dringt het tot me door, dat die hele grote lange perrons helemaal leeg zijn. Wel vier of meer sporen. Geen trein te zien. Geen mens te zien. Ik ben alleen, totaal alleen. Zullen ze dat niet verdacht vinden? Ik zie in de verte die Duitsers naar me kijken. Wat denken ze? Ze hebben me als enige laten gaan. Dat is zeker niet de bedoeling van die actie. Ze kunnen zich nog bedenken. Ik word nog banger. Tril van top tot teen. Kijk om me heen. Ik moet hier weg. Maar dat kan niet. Die Duitsers hebben het volle zicht op me. Ze hebben ook niets of niemand anders om zich op te concentreren. Want de deur van de wachtkamer is dicht en de twee mannen zijn ook naar binnen gegaan. Wat gebeurt daar in die wachtkamer? Ik sta hier nu al een behoorlijk lange tijd op één van die lege perrons en heb nog niemand uit die wachtkamer zien komen. Er komt in de verte uit beide richtingen geen trein aan. Er komen ook geen reizigers uit Dordrecht om met de trein mee te gaan. Worden die ook tegengehouden? Mijn angst wordt steeds groter. Eindelijk komt er een uit Rotterdam aan. Gelukkig kiest hij mijn perron. Ik overweeg nog even om met de passagiers mee te lopen naar de uitgang. Maar dat is net zo riskant als hier blijven. De uitgang is vlakbij die twee Duitsers. Voor deze trein geldt Dordrecht ook als eindstation. Dus sta ik even later weer alleen, zichtbaar voor iedereen. De bloemen hebben me gered bij de wachtkamer. Nu heb ik het gevoel, dat ze aanleiding kunnen zijn tot ongewenste nieuwsgierigheid. Dus stap ik in die lange, lege trein en zoek een plaats ergens in het midden. Daar zit ik. Weer opvallend alleen en nog steeds even bang. Zodra er echter passagiers komen, word ik rustiger. Mijn reis verloopt nu verder zonder problemen.

Jan slaakt een diepe zucht en zegt: 'Dan ben ik toch niet voor niets ongerust geweest, toen je onderweg was naar Voorburg. Die ongerustheid en spanning hebben we eigenlijk steeds alle drie, Femmie, Zuster Jo en ik. Maar deze keer was mijn ongerustheid groter. Dat duurt dan altijd van vrijdag tot de tweede woensdagmorgen als de post komt. Weet je, hoe we zo'n brief van jou noemen?'

'Nee, hebben jullie daar een naam voor?'

'Ja, een heel positieve zelfs. We noemen hem de alles-is-goed-brief. Naar onze afgesproken code "alles is goed", die je zo handig in één of ander zinnetje laat meespelen. Gelukkig weet ik al, dat alles goed gegaan is, voor ik hem gelezen heb. Als het niet goed is, kan er toch geen brief meer van je komen?'

'Ja, dat is waar. We hebben toch wel goede afspraken, vind je niet?'

'Ja, zegt Jan. 'Gelukkig wel. Het is al twee uur, Lies. We moeten nu echt gaan slapen.'

De volgende morgen maak ik kennis met mevrouw Holthof en dochter Martha. Bijzonder aardige dames. Mevrouw Holthof is al bejaard en Martha schat ik toch zeker op veertig jaar of ouder. Ik bedank ze voor de moeite, die ze gedaan hebben om ons samen te laten slapen. Ze zeggen dat dat toch vanzelfsprekend is en verontschuldigen zich voor het zeer eenvoudige ontbijt. Ik vraag me af, hoe ze aan voldoende brood zijn gekomen voor vier personen, want ze hebben de bonnen voor mijn aandeel nog niet gehad. Jan kon ze niet voorschieten, want dan zouden ze zich afvragen, hoe hij dat kan. Ze hebben van hem alleen maar bonnen voor een eenvoudig ontbijt. En dat is eigenlijk alleen maar brood en jam en een likje boter. Het is eind mei, dus hun bonnen zijn natuurlijk al op en de bonnen voor juni zijn nog niet geldig. Ze mogen er nooit achter komen, dat hij ze zou kunnen helpen. Hij gebruikt op het hoofdkwartier de warme maaltijd en de avondboterham. En alleen daar, maar dan ook werkelijk alleen daar zijn ze niet afhankelijk van de distributie. Ik voel me heel ongemakkelijk. Hoe zal het gesprek aan tafel gaan? Natuurlijk vragen de dames naar mijn werk. Gelukkig kan ik daar rustig over praten. Maar ze vragen ook, waar ik vandaan kom en hoe mijn pensioen is. Nu, als ik zeg, dat ik van de Veluwe kom, kan dat natuurlijk geen kwaad. Het is alleen maar de vraag, wat Jan gezegd heeft. En nu blijkt, dat we vergeten zijn, daarover samen te spreken. Een gevaarlijke fout. Ze weten echter ook niet mijn huidige verblijfplaats. Die mogen ze absoluut niet weten. Ze spreken over de onaangename situatie waarin we ons bevinden. Het zal wel moeilijk voor ons zijn, niet bij elkaar te kunnen wonen. Ja, die oorlog brengt wat teweeg. Jan en ik proberen steeds antwoorden te vermijden of een tegenvraag te stellen. Waarom zijn we toch in zo'n huichelachtige situatie terecht gekomen. Ik krijg ze aan de praat door naar hun leefomstandigheden in deze oorlog te vragen. Dat helpt. Ze vertellen over de belangrijke verandering in hun leven ten aanzien van de kerk. Ze zijn er vol van. En zo vertellen ze vol trots, dat ze ondanks het weggaan uit de Gereformeerde Kerk toch nog heel goed bevriend zijn gebleven met de benedenburen, die wel bij hun kerk gebleven zijn. Het hele land spreekt erover, dat deze kerkscheuring zoveel narigheid heeft veroorzaakt. De wederzijdse vijandigheid is zo groot, dat alle trouwe vriendschappen en zelfs gezinnen elkaars nabijheid niet meer verdragen. En dan horen we hier, dat er toch nog mensen zijn, die elkaar blijven respecteren. Dat zijn pas mensen, waar je op kunt bouwen. Nee, het blijkt niet eenvoudig te zijn de rol van echtpaar te spelen. Ook zelf hebben we een gevoel van oneerlijkheid in onze relatie.

Gelukkig hebben we deze eerste kennismaking goed doorstaan. We hebben alleen maar omgang met deze dames gedurende het ontbijt. Na de maaltijd zegt Jan: 'We gaan koffie drinken bij Zuster Jo en Femmie, Lies. Ze hebben ons uitgenodigd voor de warme maaltijd.' 'Fijn,' zeg ik. 'We zijn dan heerlijk met zijn viertjes onder ons.' Intussen stoort me het woord uitgenodigd. Wat houdt dat in? We horen toch op het Martinikerkhof? Ik voel alarm. Jan eet er nog dagelijks. En nu worden we uitgenodigd? Daar klopt iets niet. Ze hebben deze verhuizing niet helemaal voor elkaar gekregen. Er zijn namelijk geen onderduikadressen meer te krijgen. Dat was eigenlijk vorig jaar in de herfstvakantie al. Toen konden ze ook al geen bed voor mij vinden. Waarom moesten ze eigenlijk verhuizen? Enfin, misschien ben ik een beetje te bang geworden door deze nieuwe regelingen en ben ik er teveel van geschrokken.

Het is heerlijk weer en ik geniet van Jans nabijheid. Het zonnetje schijnt. Het belooft een mooie dag te worden. Deze wandeling naar het Martiniekerkhof doet me denken aan de herfstvakantie, vorig jaar. Toen liepen we ook elke morgen van het huis van Femmie naar het huis van Moeder van der Zee en 's avonds weer terug. Toen was alles net als nu. Spanning, waar ik terecht zou komen. Spanning over hoe het was om geheim te leven. Verloren zijn. Geen eigen achterban achter de hand als er gevaar dreigt. Geïsoleerd leven in een totaal vreemde gemeenschap. Ik moest de hele dag, een hele week voorzichtig zijn in houding en in gesprek. En dat laatste was wel het meest moeilijke en onaangename. En nu, de pinkstervakantie, precies hetzelfde. Weer dat onzichtbare gevaar, maar duidelijker. Het feit, dat we dit pinksterweekend nu eens helemaal alleen met z'n viertjes zijn, zonder Cees en Frits met hun dames bij de maaltijden, geeft een bijzondere vertrouwdheid met elkaar. Het is fijn, dat Femmie en ik het samen goed kunnen vinden. Ook Zuster Jo en ik mogen elkaar. Maar haar en mijn rollenspel is natuurlijk niet normaal. Eindelijk zijn we aangekomen, op tijd voor de koffie.

Jan belt drie keer. Waarom krijg ik een eigenaardig gevoel als hij dat doet? Omdat ons hele gedrag nu onvoorwaardelijk is ingesteld op gevaar? Omdat "getrouwd zijn" onze vermomming is? Omdat Jan zijn echte naam en goede papieren weer gebruikt? Omdat het zo'n vreemd en leugenachtig gezicht is als ik zijn ring aan zijn rechterhand zie, terwijl hij aanbelt? Waarom is alles zo geworden? Waarom zijn we hiertoe gedwongen? Al deze gedachten en waarnemingen flitsen in een seconde door mijn hoofd. En wel op het moment, dat ik de ring aan Jans hand zie, terwijl hij aanbelt. Femmie doet open. Het is een vertrouwd weerzien. Als ik in de woonkamer kom zie ik niemand. Geen Zuster Jo, die me tegemoet komt. Femmie en Jan schuiven na mij naar binnen en dan, als Jan de deur achter zich gesloten heeft, zie ik iemand op de divan zitten. Als het ware een beetje verstopt achter de deur. Het is een kleine man, die me vol verwachting aankijkt. En tegelijk schrik ik zo erg, dat ik geen woord kan uitbrengen. Het is Zuster Jo niet, het is Hessel, die ik nog nooit in zijn ware gedaante gezien heb. Jan en Femmie staan doodstil toe te kijken. Hessel en ik kijken elkaar strak aan. Geen van beiden zeggen we iets. Het is voor mij overrompelend. Ik sta nog steeds stokstijf en weet niet hoe ik me moet gedragen. Ik neem alles waar, zie duidelijke spanning in zijn gezicht. O, ik moet oppassen, ik mag niet weten, dat hij Hessel heet. Dit mag voor mij alleen maar Zuster Jo zijn, maar nu moet ik hem zien als een vreemde man met een slecht zittend, slobberig pak aan en lange haren. Een verklede Zuster Jo. En ik besluit niets te zeggen. Zij... hij eerst! En ja, er komt een voorzichtige glimlach op zijn gezicht, terwijl hij nog steeds naar me opkijkt. Hij zit nog en ik ben op mijn plaats blijven staan. De spanning stijgt. Ook Jan en Femmie staan roerloos.

Dan zegt Hessel heel zacht: 'Je wist het al, hè?' Wat nu? Mijn rol blijven spelen of de waarheid zeggen? Als ik de waarheid zeg, verraad ik dat Jan zijn belofte te zwijgen niet heeft kunnen houden. Dus ik zeg niets, ik knik zelfs niet. Ik blijf hem alleen maar aankijken. Hij heeft me voor het blok gezet. Nu staat hij er zelf voor. Wat een hyper-ongemakkelijke situatie is dit. Ook voor Femmie en Jan. Ik heb Jan nooit verraden, zelfs niet als ze een zeer vrouwelijk gesprek met me voerde. Nu zal ik hem ook niet verraden en maar zien wat er van komt. Wie lost dit op? Dat kan alleen Hessel zelf. Hij doet het, door de situatie te laten voor wat ze is, en zegt ineens: 'Wat vind je van Femmie? Hoe vind je dat ze er uit ziet?' Het ijs is gebroken. We komen als 't ware met een schok weer tot onszelf. Ik kijk Femmie aan, die evenals Jan, al die tijd als een standbeeld midden in de kamer is blijven

staan en zeg als Hollands welvaren. 'Hoe bedoel je dat?' vraagt Hessel. 'Wel, Femmie en Jan zien er allebei als Hollands welvaren uit. Ze hebben hier bij jou een goede stal.' En nu kijken ze alle drie zo verbaasd, dat ik het gevoel heb, iets verkeerd gezegd te hebben. Weer is er spanning. Ik snap het niet. Hessel vraagt: 'Wat is een goede stal?' 'O, natuurlijk, dat weten jullie waarschijnlijk niet. Dat is een plattelandsuitdrukking. In een goede stal krijg je goed eten. Word je eigenlijk vet gemest. En dat is Femmie en Jan goed aan te zien. Ze zitten hier toch in jouw stal? Jij zorgt toch voor meer dan voldoende voedselbonnen?' Dat blijkt een opluchting te zijn. Alle drie roepen ze: 'Oooh...'

En zo krijg ik eindelijk een stoel aangeboden, waar Jan voor zorgt. Dat was dus de begroeting van Hessel en mij met een confrontatie die er door alle nieuwe omstandigheden, net nog bij kon. Twee maanden later kom ik te weten, dat Femmie zwanger is. Ze komen in beweging. Femmie gaat de koffie halen. Op tafel staan de koekjes, die mevrouw Kuiper gebakken heeft. Dat is haar vast voor de gelegenheid gevraagd, want niemand kan nog zelf koekjes bakken. Daar is geen meel en boter voor over. Dit bezoek schijnt goed voorbereid te zijn. Is dit ter ere van de kennismaking met Hessel van der Zee? Tijdens de gebruikelijke conversatie zit ik hem steeds op te nemen en hij laat met zijn aardige glimlach merken, dat hij me begrijpt. 'Het valt niet mee om van Zuster Jo om te schakelen naar Hessel, is het niet Liesje?' Ik lach een beetje en schud van nee. Het is ook waar. Ik vind het werkelijk heel erg moeilijk en bedenk, dat ik nu weer een rol moet spelen om Jan te beschermen. Hessel en Femmie mogen niet ontdekken, dat ik het al lang weet. Het komt dus goed uit, dat ik zo'n moeite heb met deze omschakeling naar de werkelijkheid. Wat is er gebeurd? Het huis is leeg. Hessel hoeft zich in huis dus niet langer te vermommen. Ons koffiedrinken is deze keer heel bijzonder. Nu Hessel zelf het eerst zijn naam genoemd heeft, kan ik hem dus rustig met die naam aanspreken, zonder dat hij zich kan afvragen, hoe ik het weet. Die kans om er toch nog achter te komen, heeft hij zichzelf ontnomen door die opmerking, dat het voor mij niet zo meevalt om hem zo te noemen in plaats van Zuster Jo. Daarmee heeft hij, zonder het te weten ervoor gezorgd, dat ik geen rol meer hoeft te spelen om Jan niet te verraden. Het heeft een heerlijk effect, want ik ben nu officieel ingeburgerd in ons zeer bevriende viertal, zonder schuilnamen te hoeven gebruiken. Het heeft een grote invloed op onze relatie. Wel worden bepaalde onderwerpen van gesprek vermeden. Het is niet de bedoeling, dat ik mag delen in hun dagelijkse ondergrondse taken en bezigheden. Hoewel ze toch wat meer open zijn. Zo laat Femmie mij haar witte trouwjurk zien, die ze al op de kop heeft getikt om direct na de bevrijding te gebruiken. Waarop Jan zegt: 'Daar moet jij ook maar eens over denken. Wij wachten ook geen dag langer na de invasie.' Zo krijg ik het gevoel, dat alles toch al in beweging is voor de invasie. Jan en Hessel gaan er zelfs op door. Ik heb bericht gekregen, dat de Duitsers gehaast bezig zijn met het verschuiven en dirigeren van nieuwe troepen langs de noordelijke kustlijn,' zegt Hessel. 'Ik dacht dat de geallieerden Scheveningen hadden uitgekozen,' zegt Jan. 'Ja, maar in Delfzijl zijn ze bezig met versterkingen en hebben ze vergevorderde plannen voor een nieuwe bunker. We hebben al opdracht van de geallieerden om te proberen de tekeningen en de plaats van die bunkers door te seinen naar Eisenhower via de zender in Delfzijl.' Ik moet me enorm beheersen en net doen of ik er niet zo goed naar luister. Want Femmie houdt een ander gesprek met me. Maar ik luister met rode oortjes en probeer het gesprek met Femmie oppervlakkig te houden. Het is dus best mogelijk,

dat ze al weten, wanneer de invasie ongeveer zal plaatsvinden en ook waar. Vandaar die bijzondere sfeer. 'Dus de Duitsers zijn zenuwachtig en druk met het voorbereiden van verdedigingswerken en het verplaatsen van troepen naar de kust, zegt Hessel. We kunnen niet alert genoeg zijn. De groep in Bedum is al op een paar na helemaal opgepakt. We moeten er rekening mee houden dat ze hier op het Scholtenshuis zullen moeten praten.' Ik beef een beetje. Ik weet, dat Hessel ook verantwoordelijk is voor de groep in Bedum en Usquert. Daar heeft hij voor Siet Tammens gewerkt, tot ze moest onderduiken en hij haar opvolgde en de K-groep vormde in Groningen. Dus daarom zijn ze allemaal verhuisd. Omdat de groep Bedum verhoord wordt en dus Hessel kan verraden, met alle gevolgen van dien. De namen van Cees en Frits worden niet meer genoemd. Hessel moet natuurlijk op het hoofdkwartier blijven. Het is onmogelijk om het adres van dit hoofdkwartier te veranderen. Dat geeft gevaarlijke verwarring. Het moet bemand blijven. Vooral de telefoon is belangrijk. Toen alle telefoons werden afgesloten, een paar maanden geleden, kreeg Hessel van een medewerker bij het elektriciteitsbedrijf de vraag, hoeveel nummers voor hem aangesloten moesten blijven. Die nummers, die de ondergrondse in de provincie nodig had, bleven dus aangesloten. Zo konden de opdrachten en waarschuwingen doorgaan en bleef het hele communicatiesysteem intact. Vanwege dit telefoonnummer hier kan Hessel niet verhuizen. Zo blijven Femmie en Hessel alleen achter op het Martinikerkhof. Het is tijd om de tafel te dekken. Deze keer doen Femmie en ik dat samen. Het eten blijkt weer klaar te staan in pannetjes. We hoeven alleen de schalen maar te vullen. Nooit ben ik er achter gekomen, hoe dat eten in de keuken komt en de pannetjes weer worden opgehaald. Ik kan alleen maar bedenken dat het via het deurtje in de steeg komt. In ieder geval is het, zoals altijd, weer heerlijk.

Nu Zuster Jo in haar ware gedaante, dus Hessel van der Zee helemaal zelf aanwezig is, is ons samenzijn heel anders. Ontspannend, vertrouwd, vrienden bij elkaar. We ervaren het alle vier zo. Het is meer dan een sluimerende vriendschap. Wonderlijk, we hebben het over onze vriendschap in de toekomst. Waar we terecht zullen komen. Hoe we met onze gezinnen elkaar zullen bezoeken. Misschien komen we in dezelfde stad terecht en genieten dan nog meer van een hechte vriendschap. Jan en Hessel zijn heel geanimeerd, evenals Femmie en ik. Echter, voor mij blijven de geheimen. Er wordt niet over hun dagelijks leven van nu gesproken. Maar er is wel een bijzondere mate van onderling vertrouwen. We zijn de oorlog even geheel vergeten.

Ik heb een klein probleempje. Dat moet ik proberen op te lossen tijdens de afwas met Femmie. Het is een geheimje voor Jan. Dus vertel ik Femmie dat Jan mij drie jaar geleden met Pinksteren, op 2 juni, ten huwelijk heeft gevraagd. Nu is het volgende week vrijdag weer 2 juni. Ik zou Jan dan graag een bloemetje sturen. Femmie snapt het natuurlijk meteen en biedt aan daarvoor te zorgen. Ook zij vindt het een leuk geheim voor Jan. Als ik haar vertel, dat op het moment waarop hij van wal wou steken, we ineens verschrikt wovoreind vlogen omdat we op een mierenhoop zaten, kwam ze niet tot bedaren van het lachen. Lachend zegt ze: 'Een aanzoek met hindernissen.' Het is intussen laat geworden, dus gaan we na de thee om een uur of vier weg. Dit is eigenlijk het begin van een nieuwe periode in onze vriendschap. Het afscheid voelt ook anders. Het is eventjes of er geen oorlog is. Geen dreiging, geen verborgen geheim. Wat een barrière kan zo'n verplichte persoonswisseling opwerpen bij het ontstaan van een relatie tussen vier mensen, die elkaar zo graag trouw willen zijn. Het is mooi weer, hoewel ik toch wel een mantel nodig heb. Als we door een park komen, stelt

Jan voor om een poosje rustig op een bankje in het zonnetje te gaan zitten. 'Dat is beter dan naar dat kleine slaapkamertje te gaan, waar we nog geen behoorlijke stoel hebben om op te zitten,' zegt hij. We kunnen hier rustig even napraten over ons samenzijn met Hessel en Femmie. 'Wat ben jij geschrokken, toen je hem in zijn ware gedaante zag. Dat had ik nooit verwacht. Niemand van ons drieën had zoiets voorzien. Waarom schrok je zo?' 'Omdat ik niet wist, hoe ik me moest gedragen. Hoe ik moest laten blijken, dat ik niet wist, dat Zuster Jo een man is. En dat niet alleen, maar ook, dat hij Hessel van der Zee heet en de zoon van Moeder van der Zee is. Ik kon jou toch niet verraden. 'Mij verraden?' 'Ja, ze mogen ook nu niet weten, dat jij je belofte om te zwijgen niet hebt kunnen houden.' Nu weet Jan niet hoe hij het heeft. 'Daaraan heb ik helemaal niet meer gedacht,' zegt hij. 'Natuurlijk, jij kon dus niet zomaar met blijdschap reageren. Nu begrijp ik, dat je geen antwoord kon geven toen hij je vroeg of je het al wist. Maar je schrok echt! Ik zag het aan je ogen, een klein moment. En ik heb echt in spanning gestaan hoe dat gesprek zou aflopen. Zullen we hier nog een poosje blijven zitten? Als we zorgen om zeven uur thuis te zijn, kunnen we ook nog een poosje wandelen.' Het is heel rustig in het park. Er lopen maar heel weinig mensen. Zo gaat de middag voorbij en zijn we om een uur of zeven weer terug in de Riouwstraat. Dan ontdek ik, dat we echt op dit slaapkamertje zijn aangewezen. Niets om water te koken. Alleen maar koud water om te drinken uit het glas van de wastafel. 'Ik mag ze nergens mee lastig vallen, Lies. Ik heb hier logies met ontbijt en je weet, dat zelfs zij niet meer een behoorlijk ontbijt op tafel kunnen zetten.' Jan heeft alleen maar een mes, een ontbijtbordje, een paar boterhammen en een stukje boter. We eten een boterham met een vleugje boter en we drinken water uit hetzelfde glas.

Zondagavond, Pinksteren 1944

'Lies, ik heb een heleboel met je te bespreken,' zegt Jan, nadat we weer een boterham met een klein likje boter hebben verorberd. We hebben bijna de hele dag in dit kamertje doorgebracht, op water en brood. Ik dacht dat we weer op het hoofdkwartier de warme maaltijd zouden gebruiken, maar dat gebeurde niet. Ook morgen niet. 'Nee, zegt Jan, je zult Hessel en Femmie deze dagen niet meer zien. We zijn niet voor niets allemaal vertrokken. Er mogen niet zoveel mensen meer aanbellen. Dat valt nu teveel op. We moeten ook zelf zorgen, dat we niet teveel opvallen. Sommigen van ons worden duidelijk geschaduwd. En we wilden jou in geen geval in deze nieuwe situatie in gevaar brengen.'

Gevaar? Dan is mijn vermoeden, mijn gevoel weer juist geweest. We hebben vanmiddag een poosje gewandeld, maar niet te lang. Verstopt hij zich? Mag hij ook vooral niet opvallen? Samen met mij valt hij natuurlijk meer op, dan alleen. Ik merk het wel. Hij is heel ongerust over mijn veiligheid. En ik misschien daardoor nog wel meer over de zijne.

Dat hij liever niet gezien wil worden, blijkt wel als hij voorstelt, dat we liever niet aan het tafeltje bij het raam moeten gaan zitten, maar aan het tafeltje aan de andere kant van het bed, zodat we meer onzichtbaar zijn voor overburen. Zelfs hier in dit kamertje verstoppert ons. Er is zo weinig ruimte omdat dat tafeltje net tussen de muur en het bed staat. Zo zitten we dan tegenover elkaar. We ervaren het als bitter onaangenaam. 'Het is niet anders, Lies,' zegt Jan. 'We zullen vanaf nu niet meer lekker knus bij elkaar kunnen zitten op een divan of in een gemakkelijke stoel. Trouwens, het is nog maar de vraag, of je hier elke derde week kan komen logeren. De dames Holthof hebben zich nu wel voor ons ingezet, maar misschien vinden ze het achteraf toch wel een beetje te veel gesjouw. In ieder geval zal deze toestand niet erg lang meer duren, want de invasie komt er aan. De geallieerden sturen ons opdrachten via mensen, die ze hier droppen en via zenders. Hier in Groningen is een zender, die rechtstreeks contact heeft met Prins Bernhard en in Delfzijl eentje met Eisenhower. Als zulke aanvoerders er zich mee gaan bemoeien, is het einde echt in zicht. We moeten al maanden inlichtingen verzamelen over de voorbereidingen van de Duitsers, die via hun inlichtingendiensten natuurlijk ook vermoedens hebben. Er is echt een alarmtoestand, Lies. Ik vind, dat jij dat nu ook moet weten.' Ik moet ineens denken aan de belofte mij uit Giessen-Nieuwkerk op te halen als de invasie werkelijk dichtbij is. Nu begrijp ik, dat ze daar al bij betrokken zijn. Dat ze daar dus echt mee te maken hebben, heb ik nooit vermoed. Ik schrik van die bijzondere zenders, die hij net noemde. En ineens besef ik, dat ze als het ware voor de frontlinie van de geallieerden taken uitvoeren. 'Er vinden al een hele tijd troepenverschuivingen naar de kust van Friesland en Groningen plaats,' zegt Jan verder. 'Ik denk dat ze zich vermenigvuldigen langs de hele kust van Nederland.' 'Ik weet wel,' vul ik Jan aan, 'dat er geruchten zijn. Dat Scheveningen een geschikte plaats is voor de invasie. Maar Jan, niemand zal het zeker weten, voor hij komt. Ik denk dat de ondergrondse in de omgeving, waar het plaats zal vinden, daar dan wel op tijd van op de hoogte zal zijn.' 'Ja, Lies, dat denken wij ook. In ieder geval is aan ons in Groningen gevraagd om alles te weten te komen over de bunkers die gebouwd worden en waar. De geallieerden willen tekeningen hebben van de bunker die ze in Delfzijl bouwen. Dat is de taak van de mensen in Bedum en die zijn bijna allemaal opgepakt. Zuster Jo/ Hessel draagt ook verant-

woordelijkheid voor Bedum en Usquert. Daarom is het voor ons zo gevaarlijk geworden, want die mensen worden, zoals je weet, op het Folterhuis (Scholtenshuis) gemarteld en zullen zo gedwongen worden te praten. Daarom moesten we weg van het hoofdkwartier. Er zijn speciale jagers op verzetsmensen aangekomen bij de SD op het Scholtenshuis.' Jan houdt mijn handen steeds steviger vast. 'Maar we hebben hulp gekregen,' zegt hij geruststellend. 'Hessel is omstreeks Pasen tegen een student aangelopen die in Delfzijl werkt en in de gelegenheid is de bouw van de bunker te volgen en waarschijnlijk die tekeningen kan bemachtigen. Ze hebben inlichtingen over hem kunnen krijgen, zodat we hem hebben aangenomen. Zo zijn Hessel en die jongeman dus druk met het samenstellen van die tekeningen, die via de zender naar Eisenhower moeten worden geseind.' Ik merk dat ze apetrots zijn dat ze dit belangrijke werk voor de geallieerden mogen doen. Door deze bezigheden en andere voorbereidingen voor de invasie komt het feit mij op te halen helemaal niet meer ter sprake. Ik begin me dan ook af te vragen of dat nu eigenlijk nog wel mogelijk is. 'Het wordt spannend, Lies,' gaat Jan verder. 'Men is al volop bezig met voorbereidingen voor het herstellen van de samenleving na de oorlog. Vooral de eerste tijd zal dat heel moeilijk zijn. Er zijn al hulporganisaties gevormd om de nabestaanden van slachtoffers financieel te helpen, evenals de mensen, die de concentratiekampen overleven. Ook een hulporganisatie van vrouwen voor de wederopbouw van de samenleving is bezig met plannen voor praktische hulp uit te werken. Het meest bevreesd zijn we voor bijtjesdag. Je weet wel, dan wil iedereen wraak nemen. Om te beginnen met de moffenmeiden.' 'Ja,' zeg ik. 'Dan zal niet Lies er ook aan gaan. Ze worden allemaal kaal geschoren. Daarmee zijn ze goed herkenbaar voor iedereen.' 'Zeker, maar hoe voorkomen we, dat er geen onschuldige mensen gestraft worden, Lies? Alle handlangers van de Duitsers moeten worden opgepakt. Door wie? De politie? De rollen zijn dan omgedraaid. En hoe denk je dat die mensen behandeld zullen worden? We zijn bang, dat dat op dezelfde manier zal gaan, zoals vooral die NSB'ers zich tegenover ons hebben gedragen. Je kent de verhalen van de SD'ers op het Scholtenshuis, het 'huis van bloed en tranen'. Wij mogen niet hetzelfde doen, wat de bezetters deden. Niet martelen, niet folteren, niet met gelijke munt betalen. En wat denk je van de moraal na de oorlog? De mensen kennen het 'mijn en dijn' niet meer. We hebben zoveel mogelijk teruggestolen van wat de Duitsers ons hebben afgepakt. Echt Lies, het zal een grote, gevaarlijke chaos worden op alle terrein. Er zal een nieuwe regering moeten komen die maatregelen moet nemen. En daarvoor zijn samen met de instanties van de geallieerden en onze geheime organisaties nu al volop besprekingen gaande met de kopstukken in ons hele land, die nu in de ondergrondse zitten. Daar zijn die organisaties voor in het leven geroepen. Lies, ik zou graag willen, dat jij na de oorlog bij die vrouwenorganisatie een functie zal vervullen, ook als ik er dan niet meer ben. Om slachtoffers en nabestaanden te helpen. En denk dan ook vooral aan wat ons door onze ouders is meegegeven en in onze Bijbel staat 'Hebt uw vijanden lief.'

Jan zwijgt en kijkt me aan. Wat we eigenlijk de hele tijd al doen. En onze handen houden elkaar over de tafel heen vast. 'Ook als ik er niet meer ben', zei hij. Die woorden, nu echt door hem uitgesproken, blijven trillen in mijn hoofd. Een grote angst overvalt me. Ik knijp extra in zijn handen en met wijd opengesperde ogen kijk ik hem aan. Jan houdt mijn handen nog steviger vast en kijkt ook mij aan. Maar zijn ogen zijn zeer beheerst en als hij ziet en voelt, dat ik wat gekalmeerd ben, komt er een

troostende glimlach op zijn gezicht. Ik blijf maar horen 'als ik er niet meer ben'. Na een korte pauze, zwijgend en kijkend, gaat Jan verder. 'Er is hier de laatste tijd nogal veel gebeurd. De grote drukkerij van Hoitsema is leeggehaald. Daar waren veel verzetsgroepen bij betrokken.' Ik denk: 'O, jullie ook natuurlijk.' 'Ja, ook mensen van ons.' 'En daar is iets misgegaan?' vraag ik. 'Ja, we vermoeden dat iemand van de ondergrondse niet meer helemaal te vertrouwen is.' 'Geesje Bleker?' 'Ja, maar we weten het niet zeker,' zegt Jan. 'In ieder geval is ze meteen op een zijspoor gezet. Het is wel vreemd, dat na die overval het grootste deel van de groep in Bedum is opgepakt, in een paar dagen tijd.' 'Ja, dat heb ik vanmorgen opgevangen uit jullie gesprek. En die Geesje Bleker kun je natuurlijk niet wegsturen? Dan wordt ze pas echt gevaarlijk.'

'Ik denk wat dat betreft niet meer aan Geesje Bleker, Lies. Want zoveel mensen van de Bedumse groep kent ze niet. Misschien wel niemand. En die mensen zijn allemaal tegelijk in een paar dagen opgepakt. Nee, ik ben bang dat we een spion in onze groep hebben. En ik ben niet de enige die dat denkt. Maar we hebben geen verdachte.' 'Je bedoelt zeker iemand, die al lang meewerkt?' 'Jan, je bedoelt toch niet iemand die jullie liet schaduwen om zelf buiten schot te blijven?' 'Ja, Lies. Ik ben bang, dat wij nu aan de beurt zijn. Want als je Bedum zegt, kun je ook Hessel van der Zee zeggen. In ieder geval is het nu zover gekomen, dat ik jou over een paar afspraken moet inlichten.'

De spanning is zo groot geworden, dat ik diep moet zuchten en Jan kan ook even niet verder. Zo zitten we daar, ieder aan een kant van de tafel. Maar onze handen blijven verbonden en het oogcontact is intens. We ontspannen nu ook even onze gezichten. Onze ogen verzachten zich en we glimlachen. De stilte in ons is heftig. We voelen bijna onze wederzijdse gedachten. De één over hoe hij verder moet spreken, de ander over wat ze allemaal zal horen. Allebei zijn we volledig op elkaar geconcentreerd, roerloos. Alleen onze ogen spreken. Na een poosje vermant Jan zich en gaat verder. 'We kunnen niet vluchten voor het verraad, Lies. Niet voor we het zeker weten. Niet voor we bewijzen hebben. En dan nog moeten we proberen elkaar eventueel te vervangen. Alleen als we helemaal niets meer kunnen doen, mogen we, ja moeten we vluchten. Ook om niet zelf alsnog gepakt te worden en elkaar dan bij kruisverhoren kunnen verraden. Als er een spion in onze groep zit, wanneer zal hij dan toeslaan? Dat zullen we nooit weten. In ieder geval heb ik toch lang geleden al voor een vluchtadres gezorgd. Zoals je al weet is het bij jouw oom Kees in Ermelo. In Ermelo zien we wel verder. Jij kunt dus rustig op je post blijven. Als je geen brief op de juiste tijd van me gehad hebt, weet je dat je niet meer mag schrijven.' 'Bij oom Kees ben je veilig,' zeg ik. 'Ja, dat vind ik ook. Hij heeft al voor een onderduikadres gezorgd, buiten je familie om natuurlijk. Als dit zou gebeuren, mogen je ouders er niets van weten, meisje.' 'Ja, dat snap ik. Onze situatie blijft dan extra gevaarlijk.' 'We moeten nog even verder kijken. Want ik heb ook iets geregeld om jou te waarschuwen als ik word opgepakt. In dat geval zal je een telegram ontvangen van hier, uit Groningen met alleen de woorden -de hond is weg-. Dan is het afgelopen, Lies. Dan is er geen contact meer met elkaar mogelijk. Daarom wil ik afspreken, dat als ik in de cel zit, of waar dan ook, wij 's avonds omstreeks 9 uur intensief aan elkaar denken. Wil je me dat beloven?' 'Natuurlijk belof ik dat. Het is het enige wat ons overblijft.'

'Lies,' zegt Jan. 'Als ik er niet meer ben, wil je dan alles aan papa en mama vertellen?' Nu kan ik de omvang van het gevaar niet meer bevatten. Ik ben niet meer in staat daarop te reageren. Maar Jan gaat onverbiddelijk door. Hij heeft dit gesprek goed voorbereid. Toch eist het haast het onmogelijke

van hem. En zelf ben ik ook niet in staat het te stoppen. Ik wil, dat hij alles bespreekt. Ook als dit alles niet zal gebeuren, is het toch beter om goed voorbereid te zijn. In ieder geval moeten we elkaar overeind houden. Het lijkt wel of we vanavond met onze ogen aan elkaar zijn vastgeklonken. Ik voel mijn lichaam niet meer. Alleen ogen en handen. En Jan gaat verder. 'Ik wil het graag met je hebben over onze eventuele rouwkaarten,' vervolgt hij. 'Want mijn situatie geldt ook voor jou. Het kan ook zo gaan, dat ik alleen achterblijf.' 'En dan wil je graag dat in zo'n geval onze eventuele rouwkaarten gelijkkluidend zijn?' zeg ik. 'Ja, daar gaat het me om. Daarover moeten we het samen eens zijn.' En zo komen we overeen dat de tekst op onze rouwkaart de tekst moet zijn die mijn vader tijdens ons verlovingsdiner voorlas uit de Bijbel: Psalm 23. 'De Heer is mijn herder'. En we willen ook graag dat er geen bijzondere aandacht aan ons wordt besteed. Dus geen korte levensbeschrijving en niet uitweiden over onze deelname aan het verzet. We hoeven eigenlijk helemaal niet over dit onderwerp te discussiëren! We vinden het vanzelfsprekend. We hebben onze plicht gedaan, evenals velen, velen met ons. Nu neemt Jan mijn beide handen vast, alsof we samen bidden, zoals we altijd doen, voor we gaan slapen en hij buigt zich wat verder voorover over het tafeltje. Hij zegt: 'Lies, wil je me beloven te trouwen, als ik er niet meer ben?' Ik hap naar adem. 'Maar alleen als je me belooft mij te vergeten.' Een siddering loopt door me heen. Dat voelt Jan. 'Ik meen het Lies. Alleen dan kun jij nog een gelukkig leven krijgen.' Ik zie zijn ogen smeken en ik kan geen woord uitbrengen. Alleen mijn hoofd een beetje heen en weer bewegen. Hoe kan hij zoets voorstellen. De toestand moet toch werkelijk zeer ernstig zijn. Het is niet voor niets, dat hij zich zorgen maakt over mij, voor het geval hij er niet meer zal zijn. Rekent hij daar zo vast op? 'Je mag de brief van Ad van Dijk, die hij jou pas gestuurd heeft natuurlijk niet beantwoorden.' 'Ja, dat begrijp ik. Maar hoe wist hij het adres van mijn ouders in Ermelo? Dat zou toch jouw veilige vluchtadres zijn?' 'Dat adres heb ik hem gegeven, nog voor ik zou gaan onderduiken. En wees gerust. Hij is de enige van de Utrechtse vrienden, die het weet. Maar Lies, ik heb nog een andere reden waarom ik het niet prettig vind, dat hij jou schrijft om te vragen, hoe het mij gaat.' 'Hij weet toch, dat hij geen contact met mij mag zoeken? Waarom schrijft hij dan toch zo'n lange brief naar jou?' 'Omdat hij niet weet waar je bent,' antwoord ik. 'Mij een brief schrijven is dus zijn enige kans.' 'Ja Lies, maar ik moet je toch waarschuwen. Die brief gaat namelijk niet om mij, maar om jou! Hij is verliefd op je!' 'Dat kan niet, Jan. Hij is verloofd met Puck Makkink.' 'Dat zegt niets, Lies. Ik ben er echt van overtuigd, dat hij verliefd op je is.' 'Nooit iets van gemerkt.' 'Natuurlijk niet. Jij hebt er geen idee van hoe sommige verloofde en zelfs getrouwde mannen een oogje hebben op een andere vrouw. Je merkt zelfs niet eens, dat ze meer aandacht aan je besteden. In ieder geval Lies, trouw niet met hem. Het is echt geen echtgenoot voor jou. Jullie passen niet bij elkaar. Ik kan de gedachte niet verdragen, dat je met hem je leven verder zou delen.' 'Maar Jan, hoe zou ik weer trouwen? Dat wil ik niet eens. En jou vergeten? Dat zal ik niet kunnen. Dat kan ik niet verdragen.' 'Er is nog een vriend van me verliefd op je. Dat is mijn collega Jan Sterkenburg. Die past beter bij je. Bij hem zul je veilig zijn en gelukkig. Daar zal ik je met een gerust hart aan toevertrouwen.' Jan heeft heel indringend, haast eisend gesproken. Hij is blijkbaar zeer ongerust over mijn toekomst. Logisch. Hij knijpt mijn handen haast fijn. Zijn ogen kijken zorgelijk en verdrietig. Net als de mijne. Na een lange stilte zeg ik: 'En hoe kun jij nog gelukkig worden, als ik er niet meer ben?' 'Dan leef ik niet meer verder!!' Nu is Jan echt van streek. Dan ineens komen we allebei tot bedaren. De spanning vermindert. Alles is

nu geregeld en gezegd. Het is goed zo. Het is immers mogelijk dat dit alles helemaal niet gebeurt. Toch blijft de angst, samen met de hoop, het koesteren van onze toekomstdroom en het verlangen samen verder te blijven leven. 'Ik heb de laatste anderhalve week, terwijl ik hier elke avond na spertijd in dit kamertje zit opgesloten veel over onze verlovingstijd na zitten denken. We hebben veel beleefd. We zijn zelfs zwaar op de proef gesteld, maar we hebben overwonnen. Het is heerlijk die tijd even terug te halen. Dan moet ik denken aan de doolhof, mijn eerste kerkgang in de Staverdense kapel, onze verloving natuurlijk, zwemmen in Zutphen in de IJssel, maar vooral aan ons musiceren. Weet je, dat ik dat in gedachten steeds doe? Dan hoor ik je pianospel en vooral je stem. En Lies, nooit zal ik de dag, dat ik je vroeg of je mijn vrouw wilde zijn, vergeten.' 'Ik ook niet. Wat was dat spannend.' 'Ja, vooral toen we in die mierenhoop terecht kwamen, weet je nog? Jij schrok zo erg en schaamde je, dat dat jou overkwam. Dat je daar geen erg in had gehad. Maar gelukkig had je het snel in de gaten en waren ze nog niet hoger gekomen dan halverwege onze knieën.' 'Ja. We konden vlug een ander walletje vinden. En we zaten nauwelijks rustig op dat plekje of je overviel me met je aanbod. Je overviel me echt. Vertel me eens, hoe voelt dat, een meisje te gaan vragen. Zit je dan van tevoren ook niet in spanning over het antwoord dat je zal krijgen? Tenslotte, als puntje bij paaltje komt, zou het toch nog wel anders kunnen uitvallen, dan je dacht.' 'Ja...', dat is een bijzonder spannend moment. Ik merkte, dat ik je ermee overviel, zomaar met de eerste zin. Vervolgens werd die spanning nog opgevoerd, omdat je zo ineens geen woord kon uitbrengen. Toen was het serieus even twijfelen, tot je JA zei. 'Maar toen we die middag afscheid namen en jij naar huis reed, was je toen helemaal overtuigd? Kwam er geen twijfel terug?' 'Nee, helemaal niet. En ik zal je zeggen waarom. Weet je dat we eerst terug reden naar jouw huis? Ik moest bij het beukenbos wachten, totdat jij terug kwam om te vertellen, dat je thuis moest blijven of dat we nog een eind samen konden rijden, tot jij de weg naar Ermelo moest nemen, waar je ouders en broers waren. Toen je terug kwam, zag ik je dwars door dat bos komen slingeren. Je vermeed haarfijn elke boom of hobbel. En toen heb ik het gezien. Je probeerde het voor me te verbergen. Maar, meisje, ik heb het toch gezien. Toen had je tranen in je ogen!'

De volgende dag, pinkstermaandag, brengt Jan me naar de trein. We lopen, om de dag door te komen. We zwijgen allebei over deze pinksterdagen. Hoe anders dan in 1941. En hoe anders dan de andere weekenden die ik hier in Groningen heb beleefd. Als we op de trein wachten zegt hij: 'Weet je dat dit nu de vierde keer is, dat we op deze manier afscheid van elkaar moeten nemen, zonder te weten of we elkaar gedurende de oorlog nog zullen zien?' 'De vierde keer?' 'Ja, de eerste keer in Utrecht, toen ik moest onderduiken. De tweede keer na jouw herfstvakantie vorig jaar. De derde keer in Zutphen na de kerstvakantie. En nu weer,' besluit Jan. 'Nu weer...? Ja, je hebt gelijk. We weten niet, of ik nog een keertje bij jou zal kunnen logeren.' Ik ben ongerust. Jan weet dat. En ik weet inmiddels dat hij heel, heel erg ongerust is. Dat blijkt uit het feit, dat hij me noch in woord, noch in gebaar een beetje gerust stelt. Hij zegt bezorgd: 'Is het niet vreemd, dat je geen bagage hebt? Dat je geen nieuwe opdracht hebt gekregen om iets weg te brengen? Dat zelfs wij tweeën geen nieuwe afspraak kunnen maken?' Zo komt onherroepelijk het moment van afscheid nemen. 'Lies, houd je heel goed aan onze regels en wees extra voorzichtig in je brieven.' Dit afscheid valt ons zwaar. We hebben elkaar nagekeken, ik zelfs nog nadat hij als stipje in de verte niet meer te zien was.

De Zoektocht

De dokter komt. Ik heb behoorlijk koorts en een flinke blaasontsteking. Dus tante heeft hem geroepen. 'In bed blijven en ik kom vrijdag weer,' zegt hij. Zo heb ik alle tijd om nog eens extra na te denken over de toestand, waar Jan en ik ons in bevinden. Over alles, wat ik gehoord heb. Vooral over wat ik niet gehoord heb, over wat er niet tegen me gezegd is. Maar eerlijk gezegd is dat eigenlijk niet zo erg. Dat is deze keer duidelijk zelf in te vullen. Moet Jan nu echt tot het einde van de oorlog elke avond opgesloten zitten in dat kleine kamertje? Met brood en water? Zonder aanspraak? Want communicatie met juffrouw Martha en haar moeder is veel te gevaarlijk. De oude mevrouw Holthof is ook bijzonder gesteld op haar privé leven. Ze gaat heel vroeg naar bed en ze vindt het niet juist, als haar dochter de rest van de avond met die vertegenwoordiger zou praten. Dat is op zichzelf een normale gedragscode. Nee, het is dat kamertje waar hij vanwege spertijd elke avond in opgesloten zit. Geen prettige stoel om op te zitten en geen gemakkelijke tafel om aan te schrijven of lezen. Heus, ik moet er niet aan denken. De meeste onderduikers hebben echter ook overdag geen bewegingsvrijheid, maar geen communicatie met de andere bewoners? Dat kan ik moeilijk geloven. En juist dat moeilijk geloven is zo funest. Nu ik ermee geconfronteerd ben, is het geen geloven meer, maar weten. In ieder geval komt het eigenlijk wel goed uit. Op deze manier zullen de dames niet ontdekken dat Jan een onderduiker en een verzetsman is. En gezien de moeite, die ze gedaan hebben om Jan en mij bij hem te laten logeren, denk ik dat ze dat misschien nog wel eens zullen toestaan. Och, wat hebben ze een medelijden met ons. Het verontrust me wel, dat er geen volgend weekend is afgesproken. Ik heb begrepen, dat daar op dit ogenblik ook verschillende redenen voor zijn. Maar ik heb evenmin een koeriersopdracht gekregen. Zo duren de dagen in bed lang.

Vrijdag, 2 juni, lig ik eraan te denken, dat Femmie er voor gezorgd heeft dat Jan vandaag een bloemetje van me krijgt. Ik moet niet vergeten dat ik het de volgende keer met haar moet afrekenen. Er wordt op mijn deur geklopt. Dat zal de dokter zijn. Maar nee, het is oom Jo en hij heeft een geopend telegram in zijn hand, wat hij nog eens aandachtig bekijkt. Hij zegt: 'Wat betekent dat? Mierenhoop Leuvenum?' Ik kan mezelf niet zien, maar ik geloof dat mijn gezicht spierwit van de schrik is en dan vuurrood van woede. Mijn gedachten buitelen wild door mijn hoofd. Alarm! Hij maakt mijn telegram open. Een telegram van Jan, ter gelegenheid van onze bijzondere dag toen onze droom begon, 2 juni 1941. Hij vertrouwt ons niet meer. Hij maakt dus mijn telegram open. En dan staan daar alleen maar die twee merkwaardige woorden op. Geheimtaal, een code! En juist onze allermeest geheime en fijnste code, die gelukkig niets met onze geheime werkzaamheden te maken heeft. Hij controleert vast ook mijn post. Hij is dus werkelijk gevaarlijk voor ons. Dat heeft Zuster Jo indertijd meteen goed doorzien. Wat moet ik nu doen? Ik kan hem gerust uitleggen wat die woorden betekenen. Zomaar op een willekeurige vrijdag. Ik lig hem met opengesperde, beschuldigende ogen aan te kijken. Ik doe het niet. Aan niemand. Dit verhaal zal niet in onze beide families bekend worden. Ik zal hem! Daar staat hij met het geopende telegram triomfantelijk in zijn hand. En nu kijken we elkaar strak aan. Hij wacht op antwoord en ik beschuldig hem vastberaden met mijn ogen. Het lijkt alsof het eeuwen

duurt. Dan zeg ik ijzig: 'U opent mijn telegram?' Dat verwacht hij niet. Misschien dringt het nu plotseling tot hem door, wat hij gedaan heeft. Hij zwijgt. Ergens heeft hij zich in de nesten gewerkt. Dan weer: 'Wat betekent dat, Mierenhoop Leuvenum?' 'U hebt een telegram geopend, dat niet voor u is. Dat mag u niet.' Hij schuifelt naar binnen en geeft me het telegram. 'Ik zal niet aan tante vertellen wat u gedaan hebt. Want dan komt de hele familie het te weten.' Daar schrikt hij van, want dat zou zeker zijn aanzien daar beschadigen. Hij verdwijnt zonder verder nog iets te zeggen.

Nu kan ik het telegram zelf eens goed bekijken. O, het is oom natuurlijk opgevallen, dat het telegram niet is ondertekend. Dat is natuurlijk heel ongewoon voor iemand die geen enkele notie heeft van de zorgvuldigheid van verzetsmensen. Hoewel, gelukkig weet hij niet eens, dat Jan in het verzet zit. Hij denkt dat Jan alleen maar onderduiker is in Groningen. Heeft hij misschien daarom argwaan gekregen door het ontbreken van een afzender op een telegram? Op de brieven vond hij het gewoon. Maar dit is voor hem een geheime code. Waarom heeft hij het telegram open gemaakt? Ik geniet van dit telegram. Met juist deze twee woorden feliciteert Jan me met onze relatie die drie jaar geleden op 2 juni definitief werd. En van mij heeft hij een bos bloemen met een felicitatiekaartje waar Femmie dus voor gezorgd heeft. Ik voel me heel gelukkig en ben er van overtuigd dat Jan dat ook is met mijn bloemen. Deze dag zullen onze gedachten volledig op elkaar gericht zijn. Als tante me koffie komt brengen, heeft ze het nergens over. Ze weet misschien niets van een telegram, want ze vraagt er niet naar. Nu is het nog wachten op de dokter. Die is tevreden. Ik mag uit bed en het weekend naar buiten. Maandag kan ik weer naar school. Gelukkig, want nu hoeft Jan zich niet ongerust te maken als er geen brief zou komen. Hoewel? Misschien rekent hij vandaag toch nog wel op een brief. De waarheid is, dat ik dat telegram met die niet afgesproken en zo overduidelijke code -Mierenhoop Leuvenum- geweldig vind. En toch vind ik het ook jammer dat er nu geen brief komt. We hebben zeker allebei gedacht dat er na twee dagen weinig te schrijven is en in plaats daarvan hebben we het met een -Mierenhoop- en bloemen gedaan. Intussen wordt het me ook duidelijk dat ik door ziek te zijn, zoals nu, niet in staat ben hem in te lichten. Dus moet hij er serieus rekening mee houden, dat er iets scheef gegaan is. Daar hebben we geen oplossing voor gevonden. Er is geen telefoonverkeer meer. Natuurlijk heeft oom wel telefoon, maar die mag nooit weten, dat Jan kan bellen. Zuster Jo heeft alleen telefoon om contact te onderhouden met alle medewerkers in de ondergrondse. Wat een geluk dat ik naar buiten mag. Vandaag schrijf ik dus de reglementaire brief, post hem morgen en die is dan maandag, op de juiste dag, bij Jan.

Zaterdagmorgen blijf ik lekker lang in bed en val nog even in slaap. Maar, ineens schrik ik wakker en zit rechtop in bed. Wat was dat? Ik zie wat gebeuren, heel echt. Daar staat Zuster Jo op het perron van de treinhalt Soestduinen, bij Amersfoort en ik hoor een harde knal; een pistoolschot! De schrik blijft. En ik weet het. Alarm! Zuster Jo is gepakt. Ik blijf verstijfd zitten. Zien, horen en weten gaan gelijktijdig in minder dan een fractie van een seconde. Ik kijk op mijn wekkertje. Het is precies tien uur. Op dat moment komt nicht Lies binnen met ontbijt. Ze ziet me zo raar en verschrikt in bed zitten en zegt: 'Wat is er met jou aan de hand? Je bent zo wit als een doek.' 'Ben ik zo wit? Ik word net wakker. Ik zit net te denken dat ik op mag staan. Maar nog een keertje ontbijt op bed is altijd fijn. Dank je wel.' Ze slikt het en gaat weer.

Het hele weekend moet ik aan deze vreemde ervaring denken. En aan wat ik in de vakantie allemaal heb gehoord en ervaren. Het verlangen naar de maandagbrief van Jan is groter dan anders. Als ik tussen de middag van mijn eerste schooldag na de vakantie en het ziek zijn thuis kom om te eten, is er geen brief van Jan. 'Pas op, Lies,' zeg ik tegen mezelf. Laat je grote ongerustheid niet merken. Het valt op. Aan tafel spreken ze me er alle drie op aan. 'Er is geen brief van Jan gekomen,' zeggen ze alle drie met exact dezelfde intonatie, van een verdeckte vraag. 'Dan komt hij morgen,' zeg ik. Maar morgen komt er ook geen brief. Weer de vragende gezichten. Ze laten me met rust. Ik voel, dat ze ook vragende, bezorgde gedachten hebben. Ik weet me geen raad. Zal ik oom Kees in Ermelo bellen? Het vluchtadres? Maar dan dringt het tot me door, dat dat helemaal niet kan. Want de telefoon hangt in de gang en dan moet ik natuurlijk vertellen, waarom. Want het is raar, als ik oom Kees (de broer van tante en moeder) en niet mijn eigen ouders, die in dezelfde laan wonen, bel. Trouwens, je belt alleen maar als er werkelijk ernstige nood is. Dan is toch de hele familie daar bij betrokken? Nee, die weg is afgesloten. Ik moet gewoon aan het tafelgesprek meedoen en vanmiddag weer voor de klas te staan. Over het uitblijven van Jans brief wordt niet meer gesproken en ik doe opgewekt. Er is nog één mogelijkheid, één hoop. Morgen, woensdag, 7 juni. Als ik woensdagmiddag thuiskom is er geen brief van Jan. Niemand zegt wat. Het lijkt gewoon of er niets aan de hand is. Die ene keer, dat ik een beetje langer op een brief moet wachten. Dat kan gewoon meer voorkomen. Zo denken de anderen. Ze hebben ook gelijk. Gelukkig, ze hebben dus niets in de gaten van mijn angst. Het is dus gebeurd. Geen brief op de juiste tijd. Geen brief op het volgende tijdstip, woensdag. En ik ga gewoon weer naar school. Er is hier op woensdagmiddag school. Daarom is de zaterdag dus vrij.

's Avonds, na het eten staat mijn besluit vast. Ik ga Jan zoeken. Maar hoe? Dan moet ik oom vertellen, waarom ik een dag vrij wil hebben. Ik kan niet in één dag heen en weer naar Groningen en dan ook nog Jan zoeken. Ik heb het hele plan aan tafel overdacht. Ik moet nu gaan. Het is al half acht. Toestemming vragen aan oom en dan tot Amersfoort reizen. Bij Mien Veenendaal blijven slapen. Morgenvroeg met de eerste stoptrein naar Ermelo, naar mijn ouders om winterkleden aan te trekken. Dan moet pa me naar Harderwijk brengen, zodat ik met de sneltrein naar Groningen kan. En als ik bij het afruimen van de tafel oom in de hal ontmoet, vertel ik mijn ongerustheid over het uitblijven van de brief en vraag of ik Jan morgen mag gaan zoeken. En dan merk ik ineens, dat ze allemaal net zo ongerust zijn als ik. Oom zegt onmiddellijk ja. Hij hoeft er helemaal niet over na te denken. Ik zeg dat ik nu direct weg moet om in Amersfoort bij Mien te kunnen slapen. Tante en Lies zijn er ook bij gekomen. 'Kun je niet beter bij je ouders in Ermelo slapen?' zegt tante. 'Nee, zegt oom. Dat haalt ze niet meer, want ze moet eerst naar Stoutjesdijk -het hoofd van mijn school- om te vragen of hij het ook goed vindt. Alles is meteen in rep en roer. Maar ik wijs alle hulp af. Ik heb geen bagage nodig. Ook geen toiletgerei of nachtgoed. Alleen mijn handtas en reisgeld. Geen minuut te verliezen. Intussen is het al acht uur. Voor ze er erg in hebben fiets ik weg.

's Nachts om twaalf uur loop ik twintig minuten met een Ausweis van de stationschef door Amersfoort. Griezellig! In de Langestraat bel ik aan de winkeldeur en na een tijdje zie ik de lichten bij de trap in de winkel aangaan en de oude heer Veenendaal gehaast in zijn lange onderbroek naar beneden komen. Hij is geschrokken van de bel in de nacht. Ik zie, dat hij me herkent en meteen snapt dat er iets heel ernstigs aan de hand moet zijn. Mien komt in haar nachtpon achter hem aan, ongerust over haar

vader. Je weet toch niet aan wat voor gevaar je denken moet, als 's nachts de bel gaat? Boven, op het halletje zeg ik vlug: 'Jan is weg. Ik ga hem zoeken. Morgen moet ik om half zeven de eerste stoptrein naar Ermelo hebben.' Ze weten genoeg. Ze zijn vanaf het begin op de hoogte van de situatie van Jan en mij. Ik kruip bij Mien in bed en vertel haar, waarom ik zo ongerust ben. Ze is het met me eens, dat Jan hoogstwaarschijnlijk opgepakt is. Ze waarschuwt me ernstig voor het gevaar wat ik zelf loop met dat zoeken in Groningen. Om half zes staan we op en lopen samen naar het station. Vanwege spertijd mogen we pas om zes uur 's morgens buiten komen. En voor dat tijdstip is geen ontheffing met een Ausweis mogelijk. Voor een ontbijt heb ik me geen tijd gegund. Meer dan één boterham zou er ook niet geweest zijn. En zo neem ik afscheid van Mien en gaat zij zeer bezorgd alleen door de stad naar huis. Mien, de moederlijke vriendin van Jan en mij, die vannacht haar zorg, ons geen van tweeën weer te zien, uitsprak. Ik heb niet beaamd, dat ik het met die zorg volkomen eens was.

Om half acht stap ik thuis in Ermelo de keukendeur binnen. Pa en Moe schrikken heel erg. Ik hoor toch in Giessen-Nieuwkerk op school te zijn? Er is geen begroeting. Ik heb haast. Onvoorstelbare haast en val met de deur in huis. 'Jan is weg. Ik moet hem gaan zoeken en de sneltrein naar Groningen in Harderwijk halen. Maar eerst moet ik winterkleden aan, want als ik gepakt word kom ik in het Huis van Bewaring en daar is het vochtig en koud.' Moeder loopt meteen naar zolder om een jurk met lange mouwen en een mantel voor me te halen en pa zet hun fietsen vast klaar om me naar Harderwijk te brengen. Hij kan de fiets van moeder mee terug nemen. Fantastische ouders. Ze weten van niets, maar voelen wat er aan de hand is en daar wordt snel en adequaat op gereageerd. Mijn haast heeft voorrang. Er wordt geen enkele vraag gesteld. Ik neem afscheid van moeder en ga met pa naar Harderwijk. Ik haal de sneltrein van negen uur net, neem afscheid van pa en zeg: 'Als ik vanavond om negen uur niet thuis ben, ben ik opgepakt en zien jullie me nooit meer!' Zo stap ik vlug de trein in, die meteen weer vertrekt. Arme pa en moe.

Na ruim twee uur sta ik voor het station in Groningen. Wat nu? Dat is het enige, waar ik in de trein over heb gedacht. Waar moet ik heen? Naar het hoofdkwartier? Natuurlijk niet. Als er iets mis is, is dat wel de gevaarlijkste plek. Naar Moeder van der Zee, waar ik in de herfstvakantie was? Ook niet. Als er iets met Zuster Jo is, is haar huis ook door de SD bezet. Naar Jan zijn nieuwe adres? Het uitblijven van zijn brief is volgens onze afspraak een duidelijke aanwijzing geweest. Die kan zeker niet genegeerd worden. En ik besef, dat dit een heel gevaarlijke onderneming wordt. Ik weet niets te bedenken. Langs het hoofdkwartier gaan lopen om te zien of er iets te zien is? Dat heeft geen zin. Als het fout zit, zullen ze er zeker voor zorgen, dat er aan de buitenkant niet te zien is, dat er daar iets mis is. Dan loop ik zo in de val. Iedereen, die daar langs loopt, wordt immers begluurd. Naar de burens, de heer en mevrouw Kuiper, die voor ons koken? Zijn misschien ook gepakt. Moet ik dan zo maar weer terug reizen? En misschien nooit meer iets van Jan te weten komen? Ik kan hier ook niet langer blijven staan. Alle passagiers zijn al lang verdwenen. Ik sta hier al die tijd alleen op dit grote stationsplein. Dat valt op. Stel dat iemand het ziet en me vraagt of er iets is. Dan heb ik geen overtuigend antwoord. Dus loop ik afwezig weg in de richting van de brug naar de stad en weet absoluut niet meer, wat ik moet doen. Dan denk ik toch nog aan de fietswinkel van Slotema. Een winkel! Daar kun je argeloos als klant

naar binnen en er weer uit. Ja, dat kan ik wagen. Dat is een goede oplossing. Het is ook ver van de binnenstad. In Helpman, richting Assen. Ja, dat doe ik. En de twee bonnen voor rubber fietsbanden zitten altijd nog in mijn portemonnee. De tramhalte is niet ver weg. Lijn 3 gaat over de Hereweg naar Helpman. Ik ben bang. Nu pas merk ik wat voor risico ik eigenlijk neem. Maar er blijft me echt niets anders over. Ik móet weten hoe het met Jan is. En waar hij is. Als ik langs het Huis van bewaring kom, huiver ik. Nu nog een paar haltes verder. Dan stap ik uit bij halte Kerkstraat. Daar is de winkel van Slotema. Een klein eindje de straat in. Ik durf de Hereweg niet over te steken, ik durf die lege Kerkstraat niet in. Wat gaat er gebeuren? Stel, dat Slotema opgepakt is? De straat is leeg. Er loopt niemand. Elke stap brengt me dichterbij. Ik loop hoe langer hoe trager. Zal ik de winkel voorbij lopen? Misschien is er dan iets wat me vreemd lijkt. En als dat niet zo is? Dan weer terug en wel naar binnen gaan of weer er langs lopen? De angst wordt alsmaar groter. Er is geen gelegenheid meer om nog langer te overleggen, wat ik doen zal. Zo maar sta ik voor de winkel deur. Aan beide zijden van de deur is een lege etalage. En de toonbank, evenwijdig aan de voorkant is ook leeg. Er is helemaal niets te zien. Ja, een totaal lege winkel. Automatisch doe ik de deur open. De winkelbel klinkt helder en duidelijk. Ik voel gevaar en toch verwacht ik rechts van de toonbank Slotema of Hillie te zien komen. Ja hoor, daar komt iemand uit het gangetje langs de zijmuur tevoorschijn. Ik zie onmiddellijk dat dat Slotema niet is. Ook, dat het geen bediende is. En ben als bij toverslag wakker en me bewust, dat ik in de val gelopen ben. In de val! Hoe kom ik er uit? Daar staat bij de zijmuur een hyperkeurige heer voor me. Mooi pak, knap rond gezicht, bril op met zwarte rand. Kijkt me vriendelijk aan maar loopt niet naar me toe, zoals je een klant tegemoet komt. Zegt ook helemaal niets. Blijft daar met een neutraal beleefd gezicht staan en steekt zijn arm uitnodigend uit naar het gangetje, nodigt me met een hoofse, haast vriendelijk kleine beweging van zijn hoofd uit naar hem toe te komen en het gangetje in te gaan. Het is mis, ik weet het! Niet aan te ontkomen. Pas op, Lies, laat niets merken. Houd je onnozelen. Alles gaat zo automatisch. Ik ben toch gewend beleefd te zijn! Maar dat ik doodsangsten uitsta is een feit. Terwijl ik, alsof het de gewoonste zaak van de wereld is, naar hem toe loop, zeg ik tegen hem: 'Mijnheer Slotema?' Ik zeg het op een soort vragende manier, waarmee men aanduidt de bewuste heer Slotema niet eerder ontmoet te hebben. De vijand zegt niets, beaamt de vraag niet, zelfs niet met een knikje... Hij blijft beleefd staan en laat me voorgaan het gangetje in. Meteen zie ik het. Slotema is opgepakt. Als Slotema is opgepakt is het hoofdkwartier ook weg. Wie allemaal? Jan ook? Misschien niet. Hij is in Groningen toch de grote onbekende? Het is een heel nauw gangetje langs een soort alkoof naar achteren, het woongedeelte van het huis. Ik herken meteen de situatie. Tegen de buitenmuur van het gangetje staat de hele keukeninventaris opgestapeld. Alle potten en pannen, borden, schalen, noem maar op. Bij het binnenkomen zie ik als eerste een compleet nieuw stel pannen. Nieuwe aluminium pannen. En het schiet door mijn hoofd, dat dat mijn eigen keukenuitzet wel eens kon zijn. Jan heeft alles wat hij voor onze toekomstige huishouding kocht toch in vier verschillende huizen ondergebracht? De keukenuitzet is dus hier, bij Slotema neergezet. Ondertussen sta ik even stil, kijk achterom naar mijn begeleider en zeg: 'Wat is hier gebeurd? Alle mensen, zoiets heb ik nog nooit gezien. Was het hier verkeerd?' Hij verblijft en verbloost niet. Zegt weer niets. Alleen zijn we nu bij de deur van de alkoof. Hij steekt zijn linkerarm naar voren langs me heen en duwt de deur van dat vertrekje zonder ramen open en vraagt me beleefd om daar naar binnen te gaan. Tegelijk gaat zijn

rechterarm om me heen, zodat ik meteen binnen ben en hij de deur dicht kan doen. Maar dat binnenkomen, die eerste blik, van de aluminium pannen, en dan dat kamertje in? Angstaanjagend. Recht tegenover de muur zitten vier gore, onbeschaafde landwachters op rechte stoelen op een rijtje tegen de muur met hun ellebogen op hun knieën en een geweer ertussen met de kolf op de grond. Het is behoorlijk schemerdonker in het vertrek. De vier schoften zitten me strak, onaangenaam aan te starren. Geen spier, zelfs geen spiertje in hun gezicht, hun ogen, vertrekt zich. Niet te beschrijven. Ik knik ze automatisch toe. Is dat wel waar? Ik? Knikken naar een vuile landwacht? Zo'n handlanger van de NSB? Toch deed ik het, direct. Uit zelfbehoud. Mijn hele gedrag en houding is in dienst van zelfbehoud. Vanaf het moment, dat de winkelbel klonk. 'Gaat u hier maar zitten,' zegt de beleefde leider van dit zaakje hier. Zo zit ik op eenzelfde rechte houten stoel als de vier aan de overkant. Stilte, gevaarlijke stilte. Wat nu? Spanning heerst. De "heer" gaat opzij van mij aan een groot bureau zitten. Hij natuurlijk in een bureaustoel. Op het bureau liggen allerlei paperassen, een telefoon voor directe verbinding met de SD op het Scholtenshuis en een grote lamp, die er een beetje eigenaardig uitziet. Als hij eenmaal zit, draait hij zijn stoel een klein beetje in mijn richting, zodat hij me gemakkelijker kan aankijken. Dat doet hij ook een poosje. Ik heb natuurlijk niet in de gaten, dat elke seconde voor mij wel een eeuw lijkt. Goed, hij kijkt me dus aandachtig aan en vraagt dan naar mijn persoonsbewijs. Hoe is het mogelijk, mijn handen trillen niet, als ik mijn handtas openmaak en mijn persoonsbewijs overhandig. Nu is er bij mij geen prettig gezicht meer over. Ik bedenk, dat iedereen, die niets op zijn geweten heeft en in deze situatie terecht kan komen, vast wel zenuwachtig zal zijn. Maar ik vraag me af, of zoiets bij dit soort ondervragers wel bekend is. Nu blijkt die rare lamp een soort schijnwerper te zijn voor het bestuderen van mijn persoonsbewijs. Dat duurt echt heel lang. Wel tot driemaal toe wordt het van alle kanten bekeken. Intussen kijk ik nog eens naar die vier schutters en durf ze aan te spreken. 'Goed dat jullie ze te pakken hebben. Alles goed gegaan?' Ze verraden geen greintje van eenstemmigheid, zelfs niet van afkeuring van deze brutaliteit. Iedereen, die hier binnenkomt, is immers in de eerste plaats verdacht. Ik kijk dus weer naar mijn persoonsbewijs en begrijp eerlijk gezegd niet, wat hij er nu nog op wil ontdekken. 'Elizabeth Hendrika Poolen, bent u dat?' Hij kijkt me rustig aan. 'Ja meneer.' Weer gaat hij het bekijken. Waarom? Is dit een soort intimidatie? Ineens draait hij zich snel naar me toe en zegt: 'Wat is uw roepnaam?' 'Elly.' Hoe is het mogelijk? Op dit soort onverwachte vragen had ik niet gerekend. Ik had helemaal niet op een soort verhoor gerekend. Ik had in de verste verte geen notie van hoe het met een dergelijk verhoor toe gaat. Hoe kom ik er op? Ik dacht er niet eens over na. Het kwam zomaar over mijn lippen. Weer gaat hij zitten kijken. 'Zijn die zegeltjes echt?' 'Ik heb ze er niet opgeplakt. Dat heeft een ambtenaar gedaan. Ik moet dus aannemen, dat ze echt zijn.' Pas op, Lies, niet brutaal worden. Dit is wel het gevaarlijkste antwoord wat je kunt geven. Denk erom, je kunt niet met hem in discussie gaan om je algehele onwetendheid te tonen. Na een aantal afleidende vragen die ik me niet meer kan herinneren zegt hij ineens abrupt: 'U komt uit Holland. U bent onderwijzeres. Het is vandaag donderdag en geen vakantie. Hoe kunt u dan hier zijn?' 'Ik ben met ziekteverlof.' 'Wat scheelt u dan?' 'Ik ben overspannen.' 'Waarom bent u dan helemaal hier?' 'Ik heb een vriendin van de kweekschool, waar ik logeren kan om er helemaal uit te zijn.' 'Waarom bent u dan hier naar deze winkel gekomen?' 'Ik moet twee keer per dag heen en weer naar school fietsen op harde banden en heb twee bonnen voor rubberbanden, die ik altijd bij me heb. Maar die banden zijn

nergens meer te krijgen. Mijn vriendin zei, dat er hier een fietsenwinkel is en dat ik het daar nog maar eens moest proberen.' 'Mag ik die bonnen even zien?' Ik doe weer mijn tas open, pak mijn portemonnee en haal de bonnen er uit. Die gaan meteen onder de schijnwerper. Spanning en angst overvallen me hevig. Wat zullen de volgende vragen zijn? Nu ben ik niet meer te redden. Dit is het einde. O, die triomfantelijke toon, waarop hij dat zei, sprak boekdelen. Ik ken geen enkel adres in Groningen. Riouwstraat kan ik niet noemen. Daar woont Jan. Moeder van der Zee en Femmies ouders ook niet, misschien zijn hun huizen ook al leeggehaald. Zal ik een neef van moeder noemen? Dominee Volten. Ik ken hem nauwelijks, maar weet zijn adres in Helpman niet. En als ze me houden en gaan informeren, weet hij helemaal niet, wat er aan de hand is. Maar er valt niets meer te bedenken. Ik durf niet zomaar een naam van een niet bestaand iemand op te geven, laat staan een adres, als die vraag gesteld wordt. En dat wordt ze. Zal ik dan weer zomaar iets uit mijn mond laten vallen. Als uiterste kan ik me de rol van oom Jo aanmeten, wat ik eigenlijk al bewust gedaan heb met mijn vriendelijkheid tegen die landwachters of wat ze ook mogen zijn. Ik kan hem tenslotte vragen de Ortskommandant van Gorinchem te bellen om hem te laten bevestigen, dat hij die burgemeester kent en die familie aan hun kant staat. Nee, 't is afgelopen. Dan zal ik na de oorlog verdacht worden van heulen met de vijand en zal mijn relatie met Jan misschien niet meer bestaan. Dan zal ik nog erger dan een moffenmeid voor ze zijn. De val is dichtgeklopt. Ik kan bijna niet meer mijn rol van onverschillige onwetende, onschuldige spelen en zit roerloos naar die keurige, beleefde beschaafde persoon met die schijnwerper te kijken. Ook hij zit roerloos over die bonnen gebogen. Opeens verandert zijn houding. Hij pakt doelbewust mijn persoonsbewijs en de bandenbonnen bij elkaar. Hij heeft zijn besluit genomen. Mijn lot is beslist. Nu zijn de rollen omgedraaid. Jan zal mij nooit meer zien. Mijn vader en moeder ook niet. Hij draait zich naar me toe. Reikt me mijn persoonsbewijs en bonnen aan en zegt alleen maar: 'Alstublieft.' Nog kan ik het opbrengen, me te gedragen alsof ik van de prins geen kwaad weet en zeg: 'Dank u wel,' waarna ik rustig de bonnen weer opberg in mijn portemonnee en mijn tas sluit. Als ik opkijk staat hij voor me en zegt: 'Ik zal u even uitlaten.' Gaat me voor naar de deur, door de gang... Wat gaat er gebeuren? Wat gaat hij met me doen? Heeft hij al een geheim seintje gegeven en staan ze buiten klaar om me mee te nemen? Ik kan nooit beschrijven, wat er dan door je heen gaat. Je leeft niet meer. Je denkt niet meer. Je beweegt als een robot. Je weet niet eens meer dat je bestaat. Wat overblijft is angst. Pure angst... naar de winkel, naar de buitendeur, doet hem open en laat me met een 'Goedendag juffrouw' gaan. Gewoontegetrouw kijk ik hem aan en zeg: 'Dag meneer,' en ga. Nu vlucht ik. De angst zit in mijn benen. Maar veilig voel ik me helemaal niet. Ik kan het niet geloven, dat hij me zomaar laat gaan. Welke truc heeft hij nog? Ik blijf me dus van de domme houden en doe net of ik helemaal nergens bang voor ben. Daarom loop ik rustig de straat uit naar de Hereweg, naar de tramhalte. Dat kost me veel moeite. De afstand is vanwege mijn spanning wel tien keer zo lang. Zelfs bij de halte op de drukke Hereweg voel ik me nog achtervolgd of nagekeken. Pas in de tram begin ik te beven en weer te denken. Waar is Jan? Is hij misschien toch al gevlucht? Hoe kom ik daarachter? Wat kan ik hier in Groningen nog doen? Zal ik het wagen, naar zijn adres in de Riouwstraat te gaan? Het is het enige wat me nog overblijft. Hij woont er nauwelijks drie weken. Het lijkt wel een magneet, die me naar dat adres trekt. Het is een lange zit en de tijd gaat door. Als ik om negen uur thuis moet zijn, moet ik met de trein van vijf uur of half zes weg. Dat betekent, dat als ik meer dan een uur terug moet lopen

van de Riouwstraat naar het station, daar omstreeks half drie moet vertrekken. Dat is maar net te halen, want vanaf de Grote Markt moet ik er naar toe lopen. Die trein van vijf uur is ook nog de laatste trein naar het zuiden. Ik ga toch! Er is nog een kans, dat ze Jan niet hebben kunnen traceren. Ergens iets eten of drinken is er niet meer bij. Ik denk er niet eens aan. Ik moet doorgaan, ik heb geen tijd. Gelukkig weet ik het rijtje straatnamen er naar toe nog uit mijn hoofd. Maar als ik eenmaal in de Riouwstraat ben aangekomen, word ik heel ongerust. Zou ik het wel doen? Als het mis is, zit de SD daar misschien ook wel, net als bij Slotema. En zal ik dan daar weer hetzelfde spelletje kunnen spelen? Met die gedachten loop ik langzaam door. Als ik vlakbij ben, denk ik ineens aan de relatie van de dames Holthof met de gereformeerde benedenbuurvrouw. Gereformeerd! Beviend met Martha Holthof! Dat is in ieder geval betrouwbaar. Daar moet ik aanbellen. De twee voordeuren zijn naast elkaar. Als ik voor het huis sta, zie ik boven de eerste voordeur, waar Jans kamertje is, mijn bloemen voor Jan voor het raam staan. Die heeft hij vorige week vrijdag dus gekregen, omdat het 2 juni was. De blauwe irissen, die in het boeket zitten bloeien nog mooi. Vlug loop ik door het kleine voortuintje naar de andere voordeur en bel aan. Als de deur geopend wordt, nog maar op een klein kiertje, duw ik hem met kracht helemaal open. Die buurvrouw schrikt enorm, want ze moet snel een paar stappen terug doen. Tegelijk gooi ik de deur achter me dicht en ga er tegen aan staan. Nu is het grote ogenblik gekomen. Nu zal ik het horen! Mevrouw ziet spierwit. Ze kent me niet. Heeft me nooit gezien. En ze zegt angstig: 'Bent u die dame?' 'Ja!' Nu weet ik het eindelijk. Het is mis. Anders zou ze nooit zeggen 'bent u die dame'. 'Maak dat u weg komt.' Ze is heel, heel bang. 'Ze zitten boven voor het raam met zijn tweeën al de hele week op u te wachten en hebben uw foto voor zich op het tafeltje staan.' 'Ik ga niet.' Ik sta nog steeds met mijn rug tegen de deur gedrukt. 'U moet,' zegt ze angstig. 'Ze wachten op u. De hele week werd bezocht, dat Elizabeth heette naar het Scholtenshuis gebracht. En juffrouw Martha en haar moeder hebben al die tijd huisarrest.' 'Ik zal me vermommen en dan ga ik.' Als ze ziet dat ik mijn vlechten los maak en mijn haar strak naar achteren trek, haarspelden uit mijn mantelzak pak en van achteren een ouderwets knotje maak, komt ze wat bij. 'Ik zal juffrouw Martha waarschuwen,' zegt ze. 'We kunnen elkaar seinen via haar balkon aan de achterkant van het huis. Ze mag één keer per dag boodschappen doen en dat doen we samen.' Terwijl zij juffrouw Martha seint zet ik een grote bril met dikke zwarte rand op en doe over mijn mantel een wijde grijs geruite cape om. Die vermomming heb ik altijd bij me. De cape is zo dun, dat hij in mijn handtas kan. Juffrouw Martha komt via de achterdeur binnen en dan zegt de buurvrouw: 'We gaan met u mee naar het station, dan kunnen we alles vertellen.' Nog voor ze uitgesproken is, zijn we al op straat. Ze nemen mij tussen zich in. Ik durf niet naar het raam boven de voordeur te kijken, naar de bloemen voor Jan. En juffrouw Martha vertelt. Maandagmorgen, tegen twaalf uur, werd er aangebeld en stormden twee mannen van de Sicherheitsdienst en een stel WA-mannen met geweren de trap op. Zij en haar oude moeder werden bewaakt en verhoord in de woonkamer. Het hele huis werd overhoop gehaald. 'Ze zochten naar meer onderduikers én naar u,' zegt ze. 'Ze zagen natuurlijk uw foto en vonden een versnipperde brief van u in de prullenbak. Die hebben ze nu voor zich liggen op het tafeltje voor het raam met uw mooie foto. Moeder en ik kregen huisarrest. En iedereen die aanbelde halen ze persoonlijk naar boven en verhoren ze in het kamertje van uw man. Maar de twee bezoeksters, die Elizabeth heten, werden opgehaald door agenten en naar het Scholtenshuis gebracht voor verhoor.' Nu ik het allemaal van juffrouw Martha

zelf hoor, komt het heel hard aan. Het wordt steeds meer waar. En ik schaam me er voor dat deze twee vrouwen door Jan en mij in zulke grote moeilijkheden zijn gekomen. Is juffrouw Martha te weten gekomen, dat Jan niet mijn man, maar mijn verloofde is? Het is maar een kort ogenblik, dat ik eraan denk. Mijn gedachten en gevoelens zijn allemaal naar één punt gedirigeerd, naar gevaar, angst en ongerustheid, zowel wat Jan betreft als mezelf. Toch vraag ik haar, hoe de bewakers zich gedragen tegenover haar en haar moeder. Ze antwoordt, dat ze geen contact met hun onderhouden. Ze schijnen dat kamertje niet uit te mogen en moeten voor het raam blijven zitten kijken. De kamerdeur blijft wijd open, zodat zij en haar moeder niet ongemerkt het huis kunnen verlaten. Maar ze heeft tot nog toe via het balkon van de slaapkamer contact kunnen maken met de benedenbuurvrouw. En dat is knap. Want er zijn ook twee landwachten achtergebleven in de keuken naast de slaapkamer. Die dame, die uit Holland moet komen, daar wachten ze op. Het is roerend, hoe deze twee vrouwen alleen maar aan mijn situatie denken, me als het ware beschermen voor vijandige ogen. Er is bij juffrouw Martha geen enkele aanwijzing te ontdekken dat ze het ons verwijt, haar en haar moeder in deze bittere situatie te hebben gebracht. Ze is alleen maar heel bezorgd voor mij. We lopen helemaal tot het station en daar nemen we afscheid. Het is voor mijn begeleidsters een ware opluchting, dat ik daar ben aangekomen. Het is een wonderlijk afscheid. Juffrouw Martha is verlost van de angst voor wat er allemaal zou zijn gebeurd, als ik bij haar was komen opdagen. Dat zal dus niet gebeuren en ze kan nu met haar moeder rustig afwachten, wanneer die bezetters in haar huis vertrekken. De trein naar het zuiden staat al klaar, maar er zijn nog geen passagiers. Daar bof ik bij, want nu hoef ik niet eenzaam en zichtbaar op het lege perron te wachten. Ik kruip in een hoekje en denk aan Jan. Wat hebben ze al met hem gedaan toen hij op het Scholtenshuis werd binnengebracht? Sinds Pinksteren, anderhalve week geleden weet ik, dat ik hem waarschijnlijk nooit meer zal zien. Nooit meer iets over hem zal weten. O Jan, wat staat je allemaal nog te wachten? We noemden het Scholtenshuis toch altijd het "huis van bloed en tranen"? En ik voeg er "vuur" en "verbranding" aan toe. Deze verschrikkingen nemen volledig bezit van me. En je bent toch al vanaf maandagmorgen in hun handen. Ze zullen je naar mij vragen. Je zult ze mijn adres moeten vertellen. Daar ontkom je niet aan. Wat zul je dat verschrikkelijk vinden. Vooral als je Ermelo zal moeten verraden. Dat woord verraden is niet juist. Het wordt je afgedwongen. Maar iedereen gebruikt toch dat beschuldigende woord. Zo zit ik voor de zoveelste keer weer in de trein. We hebben verloren Jan, maar we kunnen ons hoofd rechttop houden. Zo kom ik in Ermelo aan en loop met een Ausweis door de verlaten Stationsstraat naar huis. Als verdoofd. Ik hoor en zie niets meer. Voel niet dat ik naar huis loop. Alsof ik niet meer leef. Pas als ik ons huis zie, kijk ik op mijn horloge. Het is vijf minuten vóór negen!

De Ring

Daar staan ze. Tussen de schuifdeuren. Pa, moe, Dominee Kruishoop en Jan Gaillard, onze huisarts. Ze hebben me dus niet herkend in mijn vermomming, toen ik over de Torenlaan aan kwam lopen en zijn geschrokken, toen ze de keukendeur hoorden opengaan. Zo overval ik ze en sta ineens voor ze. De spanning is op hun gezichten te lezen. Natuurlijk hebben ze zich grote zorgen gemaakt over de afloop van deze dag! En daar sta ik dan. Op het nippertje. Het is net 9 uur. Zonder te groeten, kijk ik ze aan en breng alleen maar uit: 'Jan is opgepakt en we zien hem nooit meer terug.'

'Nou, nou, de soep wordt nooit zo heet gegeten als hij wordt opgediend,' zegt de dominee. Hij bedoelt het natuurlijk troostend, maar ik kijk hem vernietigend aan. Geschrokken! Boos! Heel boos! 'Nee,' zeg ik, 'Deze soep wordt héter gegeten, dan ze wordt opgediend. Weet u dan werkelijk niet, wat er met je gebeurt als je in handen van de SD valt?' Hij schrikt. Ze schrikken allemaal. Daar staat ineens een diep verontwaardigde vermomde furie voor ze. Nu neemt Jan Gaillard het heft in handen en zegt, dat ik gelijk heb. Dat hij als dokter er alles van weet. En de dominee excuseert zich. Moeder neemt mijn gummicape en wintermantel mee naar de gang en ik zet mijn grote zwartgerande bril af. Dan gaan we allemaal zitten. Jan Gaillard merkt op, dat het beter is, dat ik zo zit, dat men mij van de straat af niet kan zien. En moeder komt met eten en drinken wat ze voor de zekerheid voor me klaar heeft staan. Ik heb sinds gisteravond zeven uur niets gegeten of gedronken, maar wil nog niets hebben. Gelukkig stelt Jan moeder gerust, maar ze staat erop, dat ik het kopje koffie, surrogaatkoffie, op drink. De koffie doet me goed, evenals de aanwezigheid van deze vier mensen. Ze vertellen me, dat ze de hele dag bezig zijn geweest, plannen te maken voor elke situatie, die zich vanavond kon voordoen. Komt ze thuis? Komt ze niet thuis? Vindt ze Jan wel? Vindt ze hem niet?... Ze hebben zich beraden op elke mogelijkheid. 'Moet je onderduiken?' vraagt Jan Gaillard. Ik knik. 'Vertel dan kort, wat je vandaag is overkomen.' En ik vertel. Ik vertel, dat ik al direct bij de fietswinkel in de val liep en ik er weer uitgekomen ben. Dat ik de tweede val niet ingelopen ben, door bij de burens aan te bellen. Dat Jan maandag al is opgepakt. Dat een paar vrouwen, die ook Elizabeth heten voor verhoor naar de SD zijn gebracht. Dat de SD in Jans kamertje aan de straatkant zit en met mijn brief en mijn foto op me zit te wachten. Dat dit adres in Ermelo bij de ondergrondse absoluut niet bekend is, evenals mijn achternaam. Maar als Jan bij het verhoor gedwongen wordt dit te vertellen, zullen ze me hier zoeken. Alle mensen, die van het bestaan van zijn verloofde afweten, kunnen daarmee aangeven, dat ik ook tot de groep behoor. Dat is alles, wat ik ze vertel. Het is stil. Pa en moe zitten me aan te kijken. Vreemd, de spanning is uit hun ogen. Er is verbazing. Maar ze spreken niet. Dat doet Jan Gaillard. Die zegt tegen dominee Kruishoop, dat hij nu wel kan gaan, want ze weten nu wat er te doen is. De dominee neemt afscheid. Jan gaat verder. 'We hebben al een onderduikadres voor je. Daar ga je morgen met de eerste trein naar toe. Vannacht ga je bij tante Bertha slapen. Ze weet ervan en de dominee is naar haar toe om te vertellen dat je terug bent en moet onderduiken. Je duikt onder bij de moeder van Mies (zijn vrouw), mevrouw Schreuder in Utrecht. Die weet er ook al van. Ik moet je echter zeggen, dat ze nooit mag merken, dat je een onderduikster bent. Mies en ik hebben haar moeten beloven dat we haar nooit iemand die moet onderduiken zullen sturen. Daar is ze heel bang voor. Voor jou en je ouders breken we nu die belofte. We hebben haar verteld, dat je een zeer goede vriendin van Mies bent, een

hartsvriendin. Dat je een poosje uit je omgeving moet en wij je naar haar toe sturen omdat ze zo dringend een huishoudelijke hulp nodig heeft. Ze moet zich aan de volgende regels houden. Ze mag je nooit vragen naar je omstandigheden. Ze mag je nooit naar buiten sturen, ook niet voor een boodschap. Ze moet je echter altijd laten gaan, als je zelf wilt. En je schuilnaam is Anneke van der Plas. Morgenochtend breng ik een gouden ring van Mies mee. Dat moet je dragen en haar dan geven als teken dat je door ons gestuurd bent en dat je een vertrouwd iemand bent. Dat je werkelijk veel voor ons betekent. Nu breng ik je naar tante Bertha. 'Weet tante Bertha waar ik ga onderduiken?' vraag ik. 'Nee, dat weten alleen je vader en moeder.' En hoe kom ik aan kleren? Ik heb alleen maar een handtas bij me. Ook mijn fiets staat nog in de stalling van station Gorinchem. En ik moet nog iemand in Voorburg waarschuwen. Iemand waar ik boodschappen naar toe breng voor de Top in Den Haag. Daar gaat dan een alarmbel als ik niet meer verschijn. Op datzelfde adres komt eens per maand een koerier die ervoor kan en zal zorgen dat ik valse papieren en maandelijkse bonkaarten krijg. En oom Jo moet natuurlijk ook weten dat ik niet meer terug kom. 'Aan oom Jo hebben we gedacht. Daarvoor heb ik als je huisarts een bewijs van ziekte voor je geschreven voor onbepaalde tijd. Hij kan je dus niet eens ontslaan.' 'Mooi,' zegt mijn vader. 'Dat zal moeder morgen allemaal verzorgen. Geef nu maar even het kaartje voor die rijwielstalling en het adres in Voorburg. We willen je hier nu zo gauw mogelijk uit huis hebben. En denk er om, we zijn allemaal trots op jullie.' 'Ja,' zegt Jan Gaillard. 'Want als Jan maandag al is opgepakt is hij vast al geconfronteerd met die versnipperde brief van je en lopen we het risico dat ze dit adres al weten.' Ik geef de kaartjes voor de fiets aan pa en zeg, dat ik het adres in Voorburg niet hoeft op te schrijven want die man is meneer Van de Wal. 'Wat?,' zegt moeder. 'Van de Wal?' 'Ja, meneer Van de Wal. Maar denk er om, oom Henk en tante Grada weten niets. Mevrouw Van de Wal wel. Het is haar en mij verboden met elkaar over koerierswerk of verzet te praten. Dat geldt ook voor u.' Pa en moe staan met open mond. Deze dag is wel een echte schok. Jan Gaillard roept uit: 'Zit je er zo diep in? En Jan nog meer natuurlijk. Nu begrijp ik, dat je zo uitviel tegen dominee Kruishoop.' Snel moet ik nu afscheid nemen van pa en moe. Voor hoe lang? Het is niet anders. We zeggen elkaar welterusten en Jan brengt me naar tante Bertha. We spreken niet meer. We zeggen bij het uitstappen alleen maar tot morgen. Tante staat al buiten aan de voordeur, want ze heeft op de uitkijk gezeten en de auto zien aankomen. Het is intussen al bij elven. Ze weet van mijn lange reis sinds gisteravond. Hier ben ik veilig onder haar hoede. Maar slechts tot morgenochtend. Tante neemt me in haar armen en zegt: 'We gaan meteen naar bed. Ik laat je vannacht niet alleen slapen. Je slaapt bij mij in bed.' Maar er is van slapen niet veel gekomen. Gelukkig heb ik ook haar niet verteld over mijn betrokkenheid bij dat verzet in Groningen, maar wel gewaarschuwd voor de onbetrouwbaarheid van oom Jo en nicht Lies. Ze schrok daar heel erg van en beloofde me direct, dat ze er rekening mee zou houden en de beide ooms hier in Ermelo voor hem zou waarschuwen. 'Ze mogen niet weten dat ik ondergedoken ben. Als u niets zegt, zal het ze misschien niet eens opvallen, dat ik niet meer bij pa en moe kom.' Daar was ze het niet mee eens. Tante heeft altijd maar een half woord nodig. 'Als ik ze niet waarschuw en ze komen toevallig iets over je te weten, moeten ze weten dat oom Jo daar dan niets van mag weten. Hij is nu een gevaar voor je,' zegt ze. De volgende morgen is het dan zo ver. Ik moet afscheid nemen. Afscheid van het familieleven, voor een leven in het verborgene, waarbij het leven met Jan volledig is afgebroken. Hoe zal hij geslapen hebben? Er is geen toekomstdroom meer. Als hij overleeft, zal ik moeten zorgen dat ik er ben, zodat misschien die droom toch nog niet is uitgesloten. Het zal een zeer gevaarlijk to-

neelspel zijn wat ik moet gaan spelen. Een toneelstuk zonder repetities. Het gaat nu echt om leven en dood. O Jan, wat denk jij nu? Jouw dagelijkse angst is of je verhoord wordt. Het kan elke dag gebeuren. Onverwachts! En hoe? Je weet nog beter dan ik, wat ze op het Scholtenshuis met gevangenen uit kunnen kuren tijdens een verhoor en als ze voor 't eerst binnenkomen. Zo is het vrijdagmorgen geworden. Jan Gaillard is er al. Instappen. Hij rijdt naar de Pastorieweg. Daar worden de laatste afspraken nog gemaakt en dan krijg ik van Jan de gouden ring van zijn Mies, een verjaarscadeau van haar moeder en schuif hem aan de vinger van mijn rechterhand. De plaats waar veertien dagen geleden Jans ring heeft gezeten als trouwring. Het geeft me een diep treurig gevoel. Vreemd. Voor hoop is tijdens deze gebeurtenissen en handelingen geen plaats. De gevaarlijke consequenties voeren de boventoon. Moeder gaat mee, want ze begint vandaag aan de reis naar Giessen-Nieuwkerk en Voorburg. Als ze dat tenminste in één dag kan volbrengen. Nu moet ik afscheid nemen van pa. Dat valt ons beiden heel zwaar. Maar we proberen het niet te laten merken. We gunnen het de Duitsers niet, dat ze ons daardoor minder weerbaar zouden kunnen maken. Ons niet. We moeten dit allemaal niet alleen volhouden voor onze eigen veiligheid, maar voor Jan. Als er wat met mij gebeurt, heeft hij geen doel meer om verder te leven, zei hij die laatste avond tegen me. Daarom moet ik sterk blijven. De Duitsers mogen niet winnen. En zo is de hoop, met de vastberadenheid terug. Waar wachten we nog op?

In Utrecht loop ik in mijn zomerjurk met mijn handtas en een iets grotere, waar mijn gummi regencape in zit en toiletartikelen, die ik altijd thuis op de Pastorieweg heb, naar de Willem de Zwijgerlaan 1. Het is een zeer lange wandeling, helemaal naar het Wilhelminapark en dan de halve omtrek nog. Ik moet door de Nachtegaalstraat, waar de zaak van Broese is. De zaak waar Jan werkte en zulke fijne collega's had. En nu hoop ik dat ik niemand van hen tegenkom, want het is tegen negen uur. Het is pijnlijk daar nu langs te lopen. En ik vind het ook heel moeilijk die Mevrouw Schreuder te ontmoeten. Ze wil geen onderduikers. Maar wat doet ze dan met mij? Waarom heeft ze toegestemd? Toch niet alleen omdat ik bij haar weten geen onderduikster ben? Maar wat ben ik dan wel? Met al die vreemde regels, die helemaal niet voor een niet-onderduiker hoeven te gelden? Wat zal ze er van denken? Intussen ben ik aangekomen en bel aan. Nu gaat het dus gebeuren. Doe je best, Lies. Denk niet aan Jan. Denk alleen maar aan de kinderen in je klas. Dat neem ik als gespreksonderwerp zodat ze weinig kans heeft om achter de waarheid te komen. En ik heb immers ziekteverlof. De deur wordt opengedaan door een forse, gezette vrouw, die een sterke en prettige persoonlijkheid uitstraalt. Dat voel ik meteen heel duidelijk ondanks deze bijzonder vreemde, eigenaardige ontmoeting. Wat weet ik van haar? Alleen maar, dat ze geen onderduikers wil en verder alles voor haar dochter over heeft. Wat weet zij van mij? Dat ik geen onderduikster ben. Hoewel alle voorgeschreven regels die ze tegenover mij in acht dient te nemen, juist een onderduiker zullen doen vermoeden. Wat weet ze nog meer van mij? Dat ik een zeer bijzondere vriendin van Mies ben, die in moeilijkheden zit; die een vreemde handleiding nodig heeft om mee om te gaan. Daar is toch geen touw aan vast te knopen? Daar staan we dan tegenover elkaar. 'Dag mevrouw, ik ben Anneke van der Plas.' 'Kom binnen, Anneke.' We geven elkaar een hand. 'Ik moet u de hartelijke groeten van Mies en Jan doen en kijk, hier heb ik de ring van Mies, die u vast wel kent.' Ik steek mijn hand uit, zodat ze de ring ziet. En als bij toverslag is de ongemakkelijke situatie tussen deze twee, toch enigszins wantrouwende vreemdelingen voorbij. De ring verbindt ons. Mevrouw Schreuder grijpt mijn hand vast en bekijkt nauwgezet en zeer aangedaan de ring.

Nu beseft ze de ernst van de vraag van Mies en Jan. En alle argwaan is weg. 'Kom verder Anneke, heb je geen bagage?' En ze loopt me voor, naar de achterkamer. Daar gaan we zitten. En dan geef ik haar de ring van Mies. Het grijpt haar erg aan. Intussen is het tegen tien, zodat ze eerst een kopje koffie gaat maken. Wat nu? Natuurlijk zit ze boordevol vragen. Maar ze mag toch niets vragen. Hoe moet je nu een gesprek beginnen. Ze heeft meteen door, dat ik echt geen hulp in de huishouding ben. Dus begint ze met daar naar te vragen. 'Ben je hulp in de huishouding van beroep, Anneke?' 'Nee mevrouw, ik help thuis.' 'O, waarom kom je dan hier als hulp in de huishouding?' 'Omdat Mies zo bezorgd om u is, nu u geen hulp meer hebt. Ze is bang dat dat te zwaar voor u is,' verzin ik. 'En omdat ik niets anders te doen heb, heb ik tegen Mies gezegd, dat ik u wel een beetje wilde helpen.' 'O...juist.' Ze weet genoeg. Dit is geen hulp in de huishouding. 'Dit is een groot huis, Anneke. Je ziet hier beneden al twee grote kamers. In de voorkamer boven woont een heel oude mevrouw met haar zoon. Die zijn hier in pension. Jij mag nog eentje hoger slapen in de kamer van Mies. Ik heb gedacht, dat je je daar wel een beetje thuis zult voelen, als je zo'n geweldige hartsvriendin van Mies bent. Alles is daar nog net zo als toen Mies dit huis verliet, toen ze trouwde. Het is een hele eer, dat je daar mag slapen. Omdat je zo'n dierbare vriendin van haar bent. Vreemd, ik heb nog nooit van je gehoord. Ze heeft me nooit iets over je verteld. En als je zo'n geweldige vriendin van haar bent, dan moet dat toch al heel lang zijn. Hoe lang zijn jullie al vriendinnen?' Dit is de eerste valkuil, heel duidelijk. Net als gisteren bij dat verhoor. Wat moet ik nu zeggen? 'Ik ken Mies en Jan al sinds 1941, mevrouw.' Dat klopt, want in 1941 kwam Jan in de school op Leuvenum 's avonds een EHBO-cursus geven en kwam dus in die tijd al bij ons thuis. Hij was net begonnen als derde huisarts in Ermelo. Dat werd hem niet in dank afgenomen door de twee gevestigde Hervormde en Gereformeerde artsen. Het enige wat ik jok is dus dat ik Mies ook kende. 'Ik begrijp er niets van,' zegt ze. 'Woonde je ook in Ermelo?' 'Ja mevrouw, maar niet altijd. De laatste paar jaar niet meer.' 'Ze hebben pas een baby,' zegt ze en kijkt me vragend aan. 'Ja, de kleine Anton. Ze noemen hem Tonnie,' zeg ik. 'Welke kleur ogen heeft hij?' 'Ai, wat een handige tante. Ik heb die baby nooit gezien, natuurlijk. Ik ben al een jaar weg uit Ermelo. Wat nu? Ik weet niet eens de kleur van de ogen van Mies of Jan. Dus ik heb geen been om op te staan. En dit is heel duidelijk de cruciale vraag. Wat gaat er gebeuren, als ik het fout zeg? Gok Lies, zeg ik tegen mezelf. Gok dan, vlug. 'Blauw,' zeg ik. Het is goed. En warempel, mevrouw is tevreden. O, ik moet oppassen. Ik mag die zucht van verlichting niet slaken. Ik kan het niet helpen, maar het lijkt echt een herhaling van gisteren in Groningen. Alleen niet met de angst voor die eventuele gevolgen. Toch voel ik me een moment wanhopig. Hoe moet ik dit tot een goed einde brengen? Zolang de oorlog duurt. Ik ben me duidelijk bewust, dat ik nu in Jans voetsporen treed. En ik krijg niet eens de kans aan hem te denken. Ik zal hier zijn bestaan moeten afschaffen tot... Ja, tot wanneer? Er zit maar één ding op. Hard werken en de onderwijzers spelen. Verhalen en gebeurtenissen vertellen die betrekking hebben op mijn beroep is gelukkig bijna onuitputtelijk. 'Kom,' zegt ze. 'Ik zal je het huis laten zien en je kamer. Die zal je goed bevallen.' Terwijl we naar boven gaan, zie ik dat er zeer veel te doen is in dit huis. Hoge trappen, zeer bewerkte leuning. Daar valt wat te zuigen en af te stoffen. Mevrouw vraagt helemaal niet meer naar mijn bagage. Ik heb het gevoel, dat ze ook, net als ik een besluit genomen heeft. Het spel spelen en zich houden aan de opgelegde regels. Maar zien wat er van komt. Ik moet wel, want deze flinke mevrouw heeft niets met onderduikers. Ze wil daar absoluut niets van weten. Ik moet zorgen, dat het nooit uitkomt dat Mies en Jan de belofte aan haar -nooit een eventuele onderduiker te sturen- voor mij

gebroken hebben. Dit is een zware plicht. Een heilige plicht. Precies dezelfde rol heb ik moeten spelen tegenover Zuster Jo in verband met Jan zijn belofte haar waarheid ook tegenover mij te verzwijgen 'Het lijkt me het beste,' zegt mevrouw, 'dat we voorlopig alle werkzaamheden samen doen. Dan leer je vanzelf de gang van zaken en weet gauw alles wat je gebruiken moet te vinden. Ga maar mee naar de keuken, dan gaan we samen voor de lunch zorgen.' Deze mevrouw verstaat de kunst iemand op zijn gemak te stellen, ondanks het feit, dat een gesprek voeren om wat nader kennis te maken vanwege de voorgeschreven regels wel heel moeilijk is. Natuurlijk is ze nieuwsgierig naar deze jonge vrouw, die ze in huis heeft gekregen. Nota bene de hartendief van haar enige dochter, die een volslagen onbekende voor haar is. Dat kan toch niet? Daar zit toch een luchtje aan? Wat is er met die Anneke aan de hand? Ze mag haar dus niets vragen. Waarom is ze in gevaar? Waarvoor moet ze zich verstoppen? Waar komt ze vandaan? Heeft ze misschien geen ouders meer? Hoe moet je in zo'n situatie een gesprek voeren? En ik zit met hetzelfde probleem. Er heerst dus een vreemde stilte. Wie zal er beginnen? We kunnen onmogelijk doen alsof er niets aan de hand is. Eén ding is mevrouw Schreuder echter duidelijk. Ze zal absoluut voldoen aan de wens van Mies en Jan en goed op deze jonge vrouw passen en voor haar zorgen, alsof het ook haar hartendief is. En dat doet ze. En ze zal, als het te pas komt ook proberen iets meer van haar te weten te komen. Want alles is wel heel vreemd. Voorlopig word ik dus ingelicht over de gang van zaken in dit huis. 'Straks, bij de lunch zul je kennismaken met de oude mevrouw en haar zoon,' zegt ze. 'De maaltijden worden altijd gezamenlijk gebruikt. Vanavond is ook mijn man thuis. Zou jij na de lunch voor vijf man aardappelen willen schillen? En ja, ik zou het prettig vinden, als je bij het werk een schortje draagt. Heb je dat bij je?' 'Nee mevrouw, ik heb geen enkele bagage bij me. Alleen toiletgerei en een pyjama.' 'Ik zeg er maar niet bij, dat het een winterpyjama is. Alles ging zo onverwacht.' Die laatste zin had ik beter niet kunnen zeggen. Daarmee heb ik een beetje al te duidelijk verraden, dat er wel iets heel ernstigs aan de hand moet zijn. Ik merk, dat ik deze mevrouw heel aardig vind. Ze moedert al over dat arme kind. 'Maak je maar geen zorgen over de mensen straks aan tafel. Ik zal er wel voor zorgen, dat ze niet te veel aandacht aan je schenken. Ik vertel ze wel hoe onze relatie is. Gewoon een vriendin van Mies, die me komt helpen. We redden het samen wel Anneke.' 'Ik moet zeggen, dat ze dat fantastisch doet. Ze zegt het hoognodige over mij en heeft het verder alleen maar over het mooie vrijwilligerswerk van die beschaafde oude mevrouw. Haar hobby is boeken in braille te typen voor blinden. Dat doet ze de hele dag. Over zoonlief wordt niet gesproken. Die hangt er voor spek en bonen bij. Ongeïnteresseerd! Dat komt mij dus wel goed uit. 's Avonds, aan tafel ontmoet ik meneer Schreuder, die me heel hartelijk ontvangt. Het blijkt een man van weinig woorden te zijn en toch prettig aanwezig. Dat geeft me een goed gevoel. Als de omgang net zo gemakkelijk verloopt als vandaag, is het zeer wel uit te houden. Na de afwas ga ik meteen naar bed. Om negen uur moet ik me voor de eerste keer concentreren op Jan. Zou hij dat de hele week ook gedaan hebben? Maar ik heb pas gisteren ontdekt, dat die afspraak van ons nu al, zo vlak na Pinksteren aan de orde is. Een vreemde gewaarwording. Een communicatie waarbij je geen antwoorden gewaar wordt en toch het gevoel hebt van wel. Waarschijnlijk is het een dieper bewust zijn van elkaars bestaan, van een verbonden zijn, van een echte waarheid. De vragen blijven echter. Wat heb je allemaal meegemaakt Jan? Hoe groot is zo'n cel? Ben je alleen? Ben je verhoord? Waar ben je gepakt? Hoe ben je gepakt? De vragen zijn eindeloos. Maar toch ben ik na deze spannende week en vooral de laatste dagen zo uitgeput, dat ik vrij vlug in slaap val.

De volgende morgen, zaterdag, ben ik goed uitgeslapen en ben benieuwd, wat ik vandaag zal beleven. Het begint al bij het ontbijt. Mevrouw Schreuder deelt mee, dat zoon Henk die avond thuis komt voor het weekend, dat wil zeggen tot zondagavond. Dan moet hij weer terug naar Nijkerk, waar hij de praktijk waarneemt van een collega. Hij is namelijk ook arts. O, denk ik, daarom hebben ze hier dus telefoon. Als arts moet hij bereikbaar zijn. En dit is zijn officiële woonadres. 'Anneke,' zegt mevrouw. 'Zou jij vanmorgen voor ons zessen de aardappels willen schillen voor vandaag en morgen?' 'Natuurlijk mevrouw. Dat komt me goed uit, denk ik bij mezelf. Dan hoef ik niet deel te nemen aan een of ander gesprek, want dan zal ik wel alleen in de keuken zitten. Maar daar heb ik me in vergist. Nadat ik het hele trappenhuis heb gestoft en gezogen met al die bewerkelijke glanzend houten stijlen is het koffietijd en dan is het aardappelen schillen geblazen. Maar niet in de keuken. Nee, volgens mevrouw gezellig in de huiskamer, waar alle huisgenoten aanwezig zijn. Hoe zal dat gaan, die voor mij nogal gevaarlijke conversatie. Ik zit een beetje buiten de kring bij de deur en wijd mijn aandacht aan het schillen. En dan begint het spel 'Anneke,' zegt mevrouw. 'Ik zal je over ons allemaal iets vertellen, zodat je een indruk krijgt met wie je in 't vervolg te maken krijgt. Ik hoop, dat je je dan vlugger thuis voelt. Ook al heb ik nooit eerder over je gehoord, je bent Mies' hartendief en ik heb haar moeten beloven, daarom vooral heel goed op je te passen. Ik heb de indruk, dat wij het best samen kunnen vinden. Onthoud het dus, je bent voor ons helemaal de liefste vriendin van Mies. Anders had ze je nooit als bewijs die dierbare gouden ring meegegeven. Dit heeft me ervan overtuigd, dat het goed is, dat je hier bent. Dat je het waard bent, dat we je helpen. Dus Anneke, je bent ook een van ons en welkom.' Meneer Schreuder bevestigt dat ook nog eens. Dit geeft mij een heel warm en veilig gevoel. En ik moet deze goedgelovige mensen bedriegen? Om Jan en Mies niet te verraden, omdat ze hun belofte niet gehouden hebben? Tenslotte ben ik degene, die hen eigenlijk in gevaar brengt. Als we 's avonds aan tafel zitten met zoonlief toont ze me duidelijk dat ze me als een huisgenote ziet en niet als een hulp in de huishouding, die zich moet verstoppen omdat ze in moeilijkheden zit. Later weet ze de conversatie zo te beïnvloeden, dat ik buiten schot blijf. Knap hoor. En vader en zoon spelen mee. Ik neem opgewekt deel aan het gesprek over algemene onderwerpen en onderdruk mijn grote zorgen en angst voor Jan. Ik kan hem onmogelijk uit mijn gedachten bannen. Maar ik moet aan mijn nieuwe identiteit voldoen en alert blijven voor persoonlijke vragen. Ja, soms zelfs verkapte strikvragen. Zo verloopt dit weekend zonder moeilijkheden. Nu ze weten, dat ik onderwijzeres ben, wordt er plezierig geluisterd naar mijn schoolverhalen. Toch is er duidelijk een groot geheim in dit gezelschap aanwezig, wat voor de twee andere huisgenoten verborgen moet blijven. Vader, moeder, zoon en ik spelen dus alle vier een rol. En het geheim, waarnaar ze zo heel erg nieuwsgierig zijn, is daar de oorzaak van. Alleen, omdat onderduikers niet gewenst zijn. Dat is mijn voornaamste breekpunt. Als onderduiker verfoei je dat soort mensen. Je behoort ver uit hun buurt te blijven en zal dat ook zeker doen. Je vertrouwt dergelijke mensen niet. En toch voel ik me hier vertrouwd.

Maandagmorgen, om een uur of tien komt mevrouw bij me in de keuken en zegt: 'Anneke, er heeft daarnet een mevrouw opgebeld en die vraagt naar jou. De telefoon in de voorkamer wacht op je. Ik ga en denk, dat moet moeder zijn. En ja hoor, ze is het. Gelukkig meld ik me met Anneke en ze vraagt of ik naar de afgesproken ontmoetingsplaats wil gaan en daar op haar wachten als ze er nog niet is. 'Ja, ik kom direct,' zeg ik. Die ontmoetingsplaats is het eerste bankje in het Wilhelminapark vanaf de

Willem de Zwijgerlaan. Nu ontstaat er een moeilijke situatie, regels opstellen en voorschrijven is één, maar opvolgen is heel iets anders. Hoe moet ik me nu tegenover mevrouw gedragen? Ik moet zomaar ineens uit mijn werk en mag de reden niet opgeven. Zij is verplicht me zonder vragen onmiddellijk te laten gaan. Voor ons beiden is dit een nieuwe confrontatie met het verstoppen van iemand in moeilijkheden in de oorlog en onder andere dit vreemde, voorgeschreven gedrag dat ook nog gerespecteerd dient te worden. Ik voel hoe de nieuwsgierigheid hoogtij viert. Ik vraag of ik even weg mag, ik zeg niet dat ik weg moet. Ik vraag het, we kijken elkaar nieuwsgierig aan. Mevrouw zegt: 'Ga maar gauw.' Zo haast ik me naar het eerste bankje. Moeder is er nog niet en het duurt een poosje want er is ook afgesproken dat ze mij alleen zal opbellen bij Broese. Wat zal ze te vertellen hebben? Zou alles gelukt zijn? Eindelijk, daar komt ze aan. Wachten met spanning duurt altijd lang. En zo zitten we daar dan, allebei op dat bankje. Het is gelukkig mooi weer, maar het is heel vreemd. Het eerste dat ik moeder vraag is: 'Bent u nu al terug?' 'Ja,' zegt ze. 'Ik heb alles voor elkaar gekregen en denk eens even, ik ben zo vlug terug, vrijdagavond al, omdat die koerier waar ik op zou moeten wachten, toevallig die dag bij meneer Van der Wal langs kwam.' En dan vertelt ze hoe alles gegaan is. Ze is in Gorinchem aangekomen, heeft mijn fiets uit de fietsenstalling gehaald, en is naar Giessen-Nieuwkerk gefietst. Daar wist men natuurlijk helemaal niet waar ik gebleven was. Ze waren heel ongerust. Zo vertelt ze wat er is gebeurd. Dat ik ondergedoken ben, verder niets. Ze geeft aan oom Jo de doktersverklaring voor verlof wegens ziekte voor onbepaalde tijd. Daar heeft Jan Gaillard aan gedacht. Dus hij hoeft helemaal nergens bang voor te zijn, want het is legaal. Hij hoeft alleen maar een tijdelijke onderwijzeres zien te krijgen. Dan gaan tante en moeder op mijn kamertje alle kleren inpakken en moeder gaat dan onmiddellijk terug met de fiets naar Giessendam, terwijl zoon Dirk, die toevallig thuis is, met haar mee gaat. Die vertelt onderweg dat het allemaal pure onzin is van die mensen die in de ondergrondse zitten. 'Nou,' zeg ik tegen moeder. 'Dat begrijp ik wel, zo vader, zo zoon.' In Giessendam stuurt ze de fiets naar Ermelo, zelf neemt ze een kaartje naar Voorburg. 'Ik heb er wel voor gezorgd,' zegt ze. 'Dat hij niet zag welk kaartje ik kocht.'

Echter, ze heeft ook gevangenisbriefjes bij zich van Jan die vanmorgen zijn aangekomen en ze kon ze meteen meenemen. Ik kijk heel raar. Op de envelop staat: Dominee Labrie, Rijksstraatweg, Ermelo. Wat moet ik nou met een envelop voor Dominee Labrie, Rijksstraatweg, Ermelo? 'Kijk er maar eens in,' zegt moeder. Ik kijk er in en zie drie wc-papertjes, nog kleiner dan de oppervlakte van één hand. Van Jan uit de gevangenis. En héél handig heeft hij bedacht, dat hij ze rustig naar Dominee Labrie kan laten sturen. Dat komt altijd aan, want het mag natuurlijk niet bij ons thuis aankomen. 'Lees ze maar even,' zegt moeder. Het zijn dus drie kleine briefjes, aan beide kanten met een stompje potlood beschreven. Ik weet niet wat me overkomt. Met bevende handen bekijk ik ze en lees ze meermalen. Als ik ze gelezen heb zegt moeder: 'Stop ze nu maar weg, want we hebben elkaar nog meer te vertellen. Vóór je weg gaat mag je ze nog een keer lezen en dan neem ik ze mee terug.' Nu, ik heb ze dus gelezen, met aandacht, ontroerd. Ik vertel moeder wat mij allemaal is gebeurd. Dat mevrouw Scheuder erg aardig is, dat ze me behandelen als een vriendin van Mies, waarvan ze het alleen maar wonderlijk vinden dat ze me niet gekend hebben en nooit over me hebben horen spreken. Dan vertelt moeder dat zoon Henk zaterdag laat in de middag naar Jan en Mies gebeld heeft. Hij is tekeer gegaan met: 'Wat hebben jullie nou gedaan? Wat hebben jullie nou op ons dak gestuurd? Wat is er met die tante? Waarom is ze hier? Waarom al die geheimzinnigheid? Is ze soms zwanger van een mof?' Waarop mijn

vader die erbij was had gezegd: 'De tijd zal het leren.' Nu krijg ik de briefjes weer die ik nogmaals met intense aandacht lees. Daarna stopt moeder ze in haar tas en vertrekt. Zal ik haar weerzien? Zo kom ik weer op de Willem de Zwijgerlaan, bel aan en mevrouw doet open. Ik stap naar binnen en dan zegt ze tegen me: 'Aardige mevrouw hè, die mevrouw Poolen.' Ik schrik, wat moet ik nou? 'Mevrouw Poolen?' zeg ik. 'Ja, mevrouw Poolen heeft gebeld.' 'Die ken ik niet. U zult het vast verkeerd verstaan hebben. Ik heb mevrouw Boone gesproken.' 'O, woont die ook in Ermelo?' 'Ja.' 'Die ken ik niet, nooit van gehoord. Trouwens, van jou ook niet.' 'Nee, maar ik heb wel van u gehoord. Bij Mies en Jan.' En zo gaat het door, ze blijft vragen: 'Ja maar, wat ben je dan?' 'Ik ben onderwijzeres.' Ik had namelijk voor mezelf al bepaald dat ik het vak van onderwijzeres zou houden want dan kon ik ongevaarlijk over mijn school en mijn klas vertellen. 'Was je dat in Ermelo?' 'Een heel klein poosje, bij meneer Sonnenberg.' 'Nooit van gehoord. Dan moet je toch meneer Poolen kennen, want die is hoofdonderwijzer in Ermelo.' 'Nee,' zeg ik. 'Ik denk dat toen meneer Van Rhee er nog was.' Daar had zij weer niet van gehoord.

Wat ben ik blij als het 's avonds tegen negen uur wordt. Deze dag is heel enerverend geweest, met veel emoties. De hele dag heb ik alert moeten zijn om te antwoorden op de vragen van mevrouw en heb ik niet meer aan Jan z'n berichten kunnen denken. Ik verlang dus naar negen uur, want dan kan ik de briefjes van Jan in m'n geheugen herhalen en aan hem denken. Ik ga dus om negen uur naar bed. Net zoals Jan schrijft dat dat voor hem het mooiste moment van de dag is, als hij 's avonds om negen uur ook naar bed moet. Ik kom niet tot rust, ik ben angstig, ik denk aan wat Jan is overkomen.

Hij is dus maandag 5 juni 's morgens om elf uur bij Slotema opgepakt. En ik ben juist daar het eerst naar toe gegaan. Hoe kan het, dat ik er zo goed van af gekomen ben. Hadden ze er misschien al genoeg van, om steeds het Scholtenshuis, de SD dus, op te bellen en te vragen of ze deze Elizabeth mochten laten gaan. Hij schrijft dat Jo (Hessel) en Femmie er ook zitten, en Frits en Cees is ook gepakt. Hij schrijft: 'Ik zit met nog iemand in een cel, heel comfortabel.' Dat is dus sarcastisch en dan noemt hij op: stenen vloer, twee stromatrasen, een emmer als wc en een klein kastje. We hebben het koud en heel slecht eten. Dat koud wist ik. Hij zit dus aan de Noordkant. Daarvoor had ik dus winterkleren aan getrokken toen ik hem ging zoeken. Hun cel ligt dus op Noord. Om zeven uur opstaan en dan labels maken. Dat wil zeggen de gaatjes er in prikken en de hoekjes er af knippen. Tweemaal per dag luchten, 's morgens en 's middags, telkens een half uur. Per dag één sigaret, wat een troost. Verder mogen we niets, geen boeken, geen spelletjes, niets. Zelfs geen Bijbel. Van een paar labels heb ik een dominospel gemaakt, schrijft hij. Daar spelen we mee. Half één eten, half zeven weer, om negen uur naar bed. Het fijnste uur van de dag. De grootte van de cel is plusminus drie bij vier meter. De bewakers doen hun best om het ons goed te maken, maar de controle van de mof is heel scherp. Ik heb alleen warme kleren nodig. Wil jij het adres op het pakje dat gestuurd wordt schrijven, dan zie ik jouw handschrift. Doe het volgende: schrijf een briefje en rol dat heel stijf op. Daar weer een papertje om heen en dat van achter in een volle tube tandpasta doen. Ik vind het wel. Doe er ook twee zakdoeken van jou zelf bij, als teken dat jij het goed maakt. Ik wens je veel sterkte. Ga niet of schrijf niet naar de jou bekende adressen hier in Groningen, want in al die huizen zit de SD. Laat alle spullen voorlopig maar liggen waar ze zijn. Er is een lichtpuntje, namelijk dat we waarschijnlijk niet naar Amersfoort of Vught gestuurd zullen worden in verband met de invasie. Bovendien gaat er maar één trein per dag van hier naar het zuiden. Tracht mij te bereiken via de aangegeven wijze. Ik ben blijbaar gepakt

omdat ik wekelijks geld aan mensen bracht namens een organisatie, en wel aan mensen wier man ondergedoken of in Vught of in een ander concentratiekamp zitten. Met andere dingen heb ik me nooit bemoeid. Na Pinksteren nog geen brief van je gehad, wel één gezien en wel op het bureau van de SD. Dat was dus de brief waarover ik je schreef dat ik nog niets ontvangen had. Bericht ook Zutphen en laten we hopen tot spoedig ziens.

O Jan, denk ik, dan ben je dus al direct bij aankomst bij de SD verhoord. Ik weet hoe dat gaat. Eerst krijg je slaag, daar ontkom je niet aan. Ik moet er niet aan denken. En dan hebben ze alles uit je kamer weg gehaald en als jij dan voorkomt, diezelfde maandag, dan zie je daar mijn brief liggen. En je weet niet dat ze een versnipperde brief als een legpuzzel in elkaar hebben gelegd en met mijn foto erbij, op mij hebben gewacht. Wat ben ik door het oog van de naald gegaan, maar jij niet. Ik weet niet wat er allemaal gaat gebeuren, maar ik ben blij dat het je gelukt is, jij de Hollander, een briefje te sturen. Ik ben er blij mee, alleen ik kan natuurlijk geen pakje terug sturen. Waar moet ik alles vandaan halen? Ik kan niemand bereiken, niemand iets zeggen. Ik kan dus ook niet doorgeven hoe wij jou een briefje kunnen schrijven. Want aan die tubes tandpasta, en scheercreme en weet ik wat nog meer kunnen we heel gemakkelijk komen. Dat vragen we gewoon aan de directeur van de chemische en farmaceutische fabriek Mijnhardt in Zeist. Daar ben jij zo fijn in huis geweest. Hij kent je vast nog wel. Wij zullen daar zeker aan komen. Gelukkig dat moeder ze mee terug genomen heeft, want nu kan je vader ze lezen en krijg je toch bericht. En verder zul je dus niets van me weten of horen en ongerust zijn, maar ik ben over jou veel ongeruster. Ik red me wel, maar ben heel bang voor alles wat er met jou zal gaan gebeuren. Want Jan, je hebt dan wel niet alleen maar dat geld rond gebracht, maar je woonde op het hoofdkwartier en dus zul je ook veroordeeld worden voor alles wat er in en namens dat hoofdkwartier gedaan is. Alles wat Hessel heeft uitgekuurd, of Cees, of Frits wordt ook aan jou toegeschreven. En ze vonden je bij Slotema! Ik ben heel bang.

Ik heb later van Hillie Slotema gehoord hoe jullie daar zijn opgepakt. Jij was bij Slotema gekomen met twee spoorkaartjes naar Ermelo om samen te vluchten. Toen kwamen de Duitsers Slotema halen. Jij ging je boven in de schuilplaats onder het schuine dak verstoppen en werd daar later dus gevonden. Jullie werden allebei in een wit bestelbusje gegooid. Spierwit waren jullie er zomaar in gegooid. De twee spoorkaartjes zijn niet gevonden. Dan heb je toch kans gezien die kwijt te raken. Het volgende wat ik opmerk is dat hij schrijft: Ik zit niet alleen in de cel. Het dagprogramma is om zeven uur op, ontbijten, lunch, twee maal per dag een half uur luchten, alles om de beurt in groepen, niet praten, de gevangenisbewaarders mogen ook niet met elkaar praten en het mooiste tijdstip van de dag is 's avonds om negen uur als we naar bed gaan. Dan schrijft hij ook nog dat ik nergens naar toe moe gaan. Want overal zitten ze. Ik moet maar een poosje wachten. Ze hoor ik dus wat er met Jan is gebeurd. Dat ik daar bij Slotema in huis ben gekomen waar hij gepakt is. Wat heb ik daar dan een gevaar gelopen. En ze hebben me toch laten gaan. Want daar moesten ze me hebben en later bleek het in het huis waar hij woonde. De volgende dag loopt alles volgens plan. Maar dan, op vrijdag wordt er voor me gebeld. Mevrouw gaat open doen. Er staat een meneer voor de deur die zich voorstelt als Koppenol. Ze laat hem in de voorkamer, want hij moet Anneke van der Plas spreken. Ze brengt me naar hem toe, doet de schuifdeuren dicht en verdwijnt. Meneer Koppenol stelt zich aan me voor en zegt: 'U kunt hier niet

blijven.' 'Waarom niet?' 'Ik stel me voor als Koppenol en die mevrouw zegt: 'Dát zál wel.' Ik heb hier bonkaarten voor u en nu ga ik even wat gegevens opnemen. Volgende week kom ik terug en dan heb ik een hele nieuwe familie voor u op papier. Deze naam, nieuwe geboortedatum, nieuwe naam voor uw ouders, allemaal nieuwe neven en nichten die er toe doen, woonplaats. Dat moet u uit uw hoofd leren. En u heeft dan op uwe nieuwe naam een vals persoonsbewijs en stamkaart. Daar moet u mee leven. Ik zie dat u uw verlovingsring al hebt afgedaan.' 'Hoe weet u dat ik verloofd ben?' 'Van meneer van de Wal.' Hij gaat weer weg. Mevrouw Schreuder vraagt nergens naar. Het leven gaat verder. Zoon Henk komt dit weekend niet en we hebben het gezellig samen. Op dinsdagmiddag krijgt mevrouw bezoek van een vriendin. Theevisite. Ze zegt: Anneke, ik wil dat jij er ook bij komt. Mevrouw Mekking komt en ik heb gevraagd of ze haar dochter Puck meebrengt. Dan kunnen jullie kennis maken met elkaar, want je bent een vriendin van Mies, je hoort bij ons. Je bent hier gewoon als een vriendin in huis en helpt mij met de huishouding. Ik schrik! Want Puck Mekking is verloofd met Ad van Dijk, vriend van Jan, die me een brief schreef om te vragen hoe het met Jan was. Ik heb hem daar bij Jan nogal eens ontmoet, maar Puck nooit. Toch kan ze dat ook geweest zijn en mijn foto op de schoorsteen gezien hebben. Ze zal me met de vlechten om mijn hoofd herkennen. Dus zeg ik tegen mevrouw dat ik dat niet kan doen en dat ik ook de thee niet kan binnen brengen. Weer volgens de regels mag ze weer niet vragen waarom niet. Dat doet ze gelukkig ook niet. Dit is dus een tweede reden waarom ik hier niet blijven kan, zoals meneer Koppenol al zei. Stel je voor dat ik haar waarschijnlijk vaker zal ontmoeten. Je hoeft je maar één keer te verspreken. Dan is het donderdag. Morgen komt meneer Koppenol. Ik ben opgestaan en krijg een heel naar gevoel. Komt die meneer Koppenol morgen wel? Is er misschien iets gebeurd? Als dat waar is? Daar wacht ik niet op en vul mijn weekendkoffertje dat ik van moeder meegekregen heb en ga naar beneden. Ik heb nog niet ontbeten en daar staat mevrouw onder aan de trap. Ik blijf staan op de onderste tree naast de voordeur en zeg: 'Het spijt me heel erg, ik heb hier veel van uw gezelschap genoten. Het is plezierig geweest, maar het spijt me heel erg, ik moet onmiddellijk weg en kom niet meer terug.' Ze kijkt me aan en dan zegt ze: 'Anneke, vóór je weg gaat, wil je me dan één ding beloven?... Ik zei natuurlijk 'Ja.' 'Wil je me beloven dat je nooit iemand zult doodschieten?' Ik weet niet wat ik hoor en kijk haar ernstig aan. Ik moet natuurlijk ja zeggen maar krijg het niet over mijn lippen. Ik kan deze mevrouw nu niet... en ik zeg heel eerlijk: 'Dat kan ik niet beloven mevrouw.' 'Wil je me dan wat anders beloven?' Ik verroer me niet, niet met mijn gezicht, niet met nee schudden, helemaal niet, roerloos sta ik en dan zegt ze heel duidelijk: 'Wil je me dan beloven dat je, als er iemand in moeilijkheden is, die dan hier brengt?' Ik weet niet wat ik hoor. Dat is die mevrouw die onder geen enkele voorwaarde een onderduiker, iemand die gezocht wordt, zou willen herbergen? Ik ben verrast. Ze praat door en zegt, 'Ik moet je zeggen, als je niet meer in je vak terug kunt komen, dan ben je een heel goede toneelspeelster. Maar dan moet ik je één advies geven. Denk er dan aan dat je nooit gaat zitten aardappelen schillen, want juist dan is alles van je gezicht af te lezen.' En dat zegt die mevrouw, die met reden zo bang is om onderdak aan onderduikers te geven!

Gevangenisbezoek onder bewaking

De telefoon gaat. Tante Grada neemt hem op en zegt: 'Het is voor jou, je vader!' Beiden weten we meteen dat er iets heel belangrijks gebeurd moet zijn, anders zal er voor mij niet gebeld worden. Ik ben namelijk nog steeds ondergedoken bij oom en tante in Voorburg. De strenge afspraak is dat er niet naar mij gebeld zal worden als het niet absoluut nodig is, vanwege eventueel gevaar.

En pa heeft wel een heel bijzonder bericht. Hij is zojuist gebeld door Jans vader met de mededeling dat ze bij Jan op bezoek mogen en morgen naar Groningen gaan.

Ze laten mij de keus om met ze mee te gaan. Zeker gezien het risico dat er voor mij aan vast zit. Eigenlijk dan ook voor hen en tenslotte voor Jan. Risico? Jazeker. Maar ik ben vastbesloten mee te gaan. Pa vertelt me welke trein ik moet nemen om papa en mama in Zwolle te ontmoeten. Van Zwolle tot Groningen kunnen we samen reizen.

Tante zit vol spanning naar me te kijken. Ze ziet, dat ik opgewonden raak en hoort aan mijn reacties dat er geen narigheid is. En dan vertel ik haar wat er aan de hand is. We zijn allebei blij. 'Dus je mag op bezoek,' zegt ze. 'Nee tante, alleen Jans vader en moeder krijgen toestemming. Ik niet.' Ik zeg haar niet, dat ik het trucje ken om toch mee naar binnen te glippen in de gevangenis. Dat is namelijk het echte risico. Maar die kans wil ik me niet laten ontnemen. Jan zit nu al meer dan een maand vast. En we hebben noch in Ermelo noch in Zutphen iets gemerkt van een zoeken naar mij. Ook in Giessen-Nieuwkerk is niets gehoord of gezien. Maar meegaan in de gevangenis? Dat is wat anders. De bewaker zal direct concluderen dat ik op een of andere manier met de gevangene te maken heb en argwaan krijgen. Hij zal dat moeten melden. En dan?

En als het wel lukt, en Jan ziet me? Dan kent hij ook dit gevaar en zal ook heel bang zijn. Als het mis gaat? Hoe komt hij dat te weten? Wordt hij daarover weer verhoord? Zijn vader en moeder zullen hem dan waarschijnlijk via de tandpasta of scheercreme een briefje sturen. Of misschien ook niet. Want het gevaar van een pakje sturen is dan een nog groter risico geworden voor Jan.

Sinds Pasen heb ik papa en mama niet meer gezien of gesproken. Ik ben net zo verdwenen als Jan, toen hij moest onderduiken. Hoe zal dat weerzien zijn?

De volgende morgen vertrek ik. Die 24 uren lijken een eeuwigheid. Ik groet tante met de woorden: 'Ik hoop dat ik u vanavond terug zie.' Dit is de tweede keer, dat ik op die manier afscheid moet nemen. Maar ik twijfel nog steeds of ik mijn eerst genomen besluit ook ten uitvoer zal brengen.

In Zwolle wacht ik Jans ouders op, op het perron waar de trein uit Zutphen aankomt. Ze zijn blij me te zien. Maar ook duidelijk ongerust en zenuwachtig, vanwege het risico wat mijn aanwezigheid met zich mee kan brengen. Gelukkig is de trein naar Groningen matig bezet, zodat we voorzichtig elkaar kunnen informeren. Ze hebben een officiële brief van Jan ontvangen, waarin hij schrijft dat hij maandag 10 juli voor het eerst verhoord is en gevraagd heeft of hij bezoek mag ontvangen. Dat is door Herr Grosz toegestaan. Hoe bestaat het? Ook heeft hij een protocol moeten tekenen voor het medeplichtig zijn aan de voorbereidingen van een liquidatie. Verder schrijft hij dat hij nog niet weet wanneer hij op transport gaat. Misschien een paar weken, maar het kan ook aanstaande vrijdag zijn. Op het nippertje hebben papa en mama mij kunnen bereiken om mee te gaan. Het schokt ons alledrie. Aan het eind schrijft hij: 'In ieder geval heb ik de laatste dagen innerlijk veel geleerd. Nu ben

ik me bewust dat er in het mensenleven leiding van Boven is. Gelukkig is het dat we alles aan Hem mogen toevertrouwen en dat Hij op Zijn tijd en wijze beslist, regeert en handelen doet. Voor mij is dat sinds gisteren een zekerheid geworden.'

De bezoekers moeten op het Scholtenshuis, wat door de ondergrondse het Folterhuis genoemd wordt, toestemming vragen. Ik vertel, dat ik op hun bezoekerspas mee kan gaan naar Jan. Dat de bewaker, die ons binnenlaat dan de namen van het pasje zo leest, dat de meisjesnaam van mama als derde naam wordt gezien en er dus drie bezoekers zijn. Ik vertel er natuurlijk niet bij dat er sinds half mei vaak een tweede bewaker bij is, om de eerste te controleren. Een van de twee of allebei kunnen verkeerd zijn. De meerderheid is aan onze kant. Maar ze lopen natuurlijk zelf ook gevaar. Dat doen we in het verzet toch allemaal! Dat gevaar is geen enkele reden om het niet te doen. Het enige wat ik weet is, dat één van de verkeerden een bril draagt. Papa en mama weigeren absoluut, dat ik meega. Geen sprake van. Dat zal niet gebeuren. Ze hebben groot gelijk. Mijn dilemma wordt er natuurlijk veel moeilijker door. We komen in Groningen aan. Het is goed, dat ik de weg weet, zodat we geen uitleg aan anderen hoeven te vragen. Papa moet eerst naar een advocaat waarvan hij naam en adres heeft. Een advocaat die gevangenen verdedigt voor het Landes- of Obergericht. Ik durf hem niet te vertellen dat die advocaat nog nooit iets heeft bereikt. Er wordt gewoon niet naar hem geluisterd. De SD heeft ze allang schuldig verklaard. En als ze het niet zijn, worden ze maar onschuldig bestraft met deportatie. Deze advocaat weet dat, maar hij slaat er een slaatje uit. Hij weet dat hij valse hoop geeft. Maar de ouders smeken hem! Wat doe je dan? Hoe papa aan die naam komt, vertelt hij me niet. We spreken af, dat we in de buurt van de Grote Markt in een restaurantje een kopje koffie gaan drinken. Daar zullen mama en ik dan blijven wachten tot papa toestemmingspasje op het Scholtenshuis heeft gehaald. Ik durf niet in de buurt van de Grote Markt te verblijven. Het Scholtenshuis is aan de achterkant precies tegenover ons hoofdkwartier op Martinikerhof 19. Ik kan het ze dus niet laten zien. Stel dat de burens me herkennen. Maar papa en mama gunnen zich er ook geen tijd voor. We moeten naar Jan. En daarna op tijd terug met de trein voor weer een reis van drie uren. Om acht uur begint namelijk de spertijd. Dan mag niemand zich meer buiten bevinden. Hoewel je op het station van aankomst wel een Ausweis krijgt, om nog naar huis te gaan. Papa heeft het bewuste pasje. Het is een groot vel papier. Hij toont het me. Het enige, waar ik belangstelling voor heb, is hoe mama's naam er staat. Ja, het is goed bruikbaar. Haar meisjesnaam staat duidelijk ver verwijderd van de naam Van Benthem. Er is een kans! Ik laat papa en mama zien, hoe de bewaker hier drie namen van kan maken. Nee, ik mag niet mee! Vanzelfsprekend! In wat voor situatie komen ze terecht! De kans, dat we dan geen van drieën Jan zullen zien is heel groot. Ik buig m'n hoofd. 'Mag ik jullie dan wel tot de tramhalte bij de gevangenis begeleiden?' Ja, dat is goed. Het is een behoorlijk eind met de tram. Helemaal naar de zuidkant van Groningen aan de Herestraat. Wat moet ik besluiten? Mag ik het weerzien van Jan met zijn ouders op het spel zetten? Nee toch? Ik zal het dus niet doen. Kan ik dat? En Jan weet van niets!

De tram is bij de bewuste halte. We stappen uit. Aan de overkant staat de gevangenis, omgeven door een brede, vieze gracht en een immens groot voorplein aan de zuidkant. Papa en mama vragen waar ik zal blijven en ik antwoord: 'Ik breng jullie tot aan de voordeur en dan ga ik hier op straat een beetje heen en weer lopen, tot jullie terug zijn.' Het bezoek zal namelijk heel kort zijn, volgens het toegangsbewijs. Dat meegaan tot de voordeur vinden papa en mama gevaarlijk, maar ze willen me het

natuurlijk ook niet weigeren. Zo dicht bij Jan en dan niet mee mogen. Het is in een woord afgrijselijk. En zo lopen wij drieën vol spanning en ook angst over het grote open voorplein naar de toegangsdeur. Een geweldige deur. Er kan haast een overvalwagen door. In het midden een luikje, dat van binnen opgedaan kan worden. En omgeven, aan beide zijden met getraliede ramen tot wel driehoog. Papa belt aan. We horen hem binnen overgaan. En ineens besef ik, dat ik nu niet meer terug kan, dat zal opvallen. Het duurt heel lang voor het luikje opengaat. O, als het maar geen gezicht met een bril is. Dan word ik niet toegelaten. Het zij zo. Maar die verkeerde bewaker kan ook argwaan krijgen. En dan? De rillingen lopen over mijn rug. Dan ben ik er bij! Er verschijnt geen gezicht met een bril. Het gevaar blijft echter. De bewaker achter het luikje vraagt, wat we komen doen. 'We hebben toestemming onze zoon te bezoeken', zegt papa. Daarop doet de man het luikje weer dicht en hoor ik duidelijk sleutels rammelen, waarmee hij de deur ontsluit. De deur gaat open.

Wat een deur! Heel dik, heel zwaar en hij gaat – traag – open. Papa en mama stappen over de drempel. De bewaker kijkt naar mij en ik stap als de gewoonste zaak van de wereld ook over de drempel. Hier is Jan ook overheen gestapt. En nu komt het...

De bewaker met z'n grote sleutelbos met heel veel enorme sleutels, – ik huiver... – neemt het toegangsbewijs van papa aan. Er wordt geen woord gesproken.

Een angstige, beklemmende stilte. Hij ziet de namen;

J. van Benthem

G.W. van Benthem ----- van de Weg

Dan zegt hij:

'Van Benthem?' en kijkt papa aan. Papa knikt.

'Van Benthem?' en hij kijkt mama aan. Mama knikt.

Hoera, voel ik van binnen. Het gebeurt. Het is echt waar wat Jan en Hessel me verteld hebben.

'Van de Weg?' en hij kijkt mij aan. Ik knik.

Pas op Lies! Val niet uit je rol! Laat je ogen niet zien, want die zullen je altijd verraden, heeft Jan gezegd; daarom kun jij niet liegen.

Een klein eindje verder is weer zo'n deur. Die geeft uiteindelijk toegang tot de echte gevangenis. Onze bewaker opent en wij passeren. Achter ons sluit hij de deur met z'n grote rammelende sleutels. – Ik huiver... Kom ik er weer uit? Vóór ons zien we een lange, lange gang, breder dan de brede deuren en een heel hoog plafond van glas. Rechts en links van ons is net zo'n gang.

Een angstwekkende stilte valt over ons. Niemand spreekt. Griezellig. Nu gaat de bewaker ons voor naar een deur links op het kruispunt van de twee gangen. Weer wordt een deur ontsloten. Vol spanning wacht ik. Dit is dus de bezoekersruimte. Nu zal ik Jan zien.

De deur gaat open. Een lege, kale ruimte. Alleen een paar stoelen langs de kant. Nog geen Jan. 'Wilt u hier even wachten?' vraagt de bewaker. Hij gaat weg en sluit de deur met z'n rammelende sleutels. – Ik huiver weer. Nu raak ik bijna in paniek. Nu ben ik toch gevangen. Kom ik nog uit deze val? Het wachten duurt heel lang. We praten niet. We zitten alle drie voor ons uit te kijken. Waarom duurt het zo lang? Wordt het papier gecheckt? Dat moet toch wel. En ze moeten Jan halen. Dat zal toch ook wel wat voeten in de aarde hebben. Hij weet helemaal niet dat we er zijn. Eindelijk, eindelijk horen we dat

de deur weer ontsloten wordt. De bewaker neemt ons mee naar een andere gang, ontsluit daar een deur, laat ons naar binnen gaan, spreekt geen woord, dat mogen ze niet, en sluit achter ons weer de deur met zijn grote rammelende sleutelbos.

Daar staan we. In een langwerpige hok. Tegenover de deur waardoor we binnen komen is ook zo'n deur. Dat is natuurlijk de deur waar Jan binnen zal komen. Want we bevinden ons in de smalle bezoekerscel. O, schrik! De cel is over de lengte in tweeën gedeeld door een hoog houten hek. Het komt bij mij tot borsthoogte. En mama is nog iets kleiner dan ik. Papa en Jan zijn wat je noemt een kop groter. Wat is dit eng. Op zo'n gescheiden ontmoeting had ik niet gerekend. We wachten in spanning. Nu zal het eindelijk werkelijk gebeuren. Nu zullen we Jan zien, begroeten, spreken. We kijken alleen maar naar die deur. En dan gaat hij open. Zonder sleutelgerammel. Jan komt binnen! Dit moment is 'onbeschrijfelijk'. Voor alle vier.

Jan ziet er op het oog goed uit. Fiere houding. Goed gekleed. Verzorgd. Hij heeft de regie in handen en verdeelt zijn aandacht tussen vader, moeder en geliefde met een natuurlijke vanzelfsprekendheid, terwijl het hem tegelijkertijd toch volkomen overrompelt. Ik zoek naar tekenen van eventuele mishandeling, waar niemand aan ontkomt op het S.D. bureau. Maar er is niets te zien. Niet in het gezicht, niet aan zijn bewegingen. Hij is heel nerveus.

Vrijuit praten is er niet bij. Bij de deur staat namelijk een bewaker; als 't ware weggedoken in een hoekje. Ik kan niet aan Jan merken, of hij goed of fout is. Elkaar aanraken is ook niet zo eenvoudig. Voor mama en mij is het hek te hoog. En ik durf niet. Jan ook niet. Het is ook streng verboden.

Onze gesprekken blijven oppervlakkig vanwege het toezicht. Maar we voelen ons in dit weerzien heel gelukkig. Na ongeveer tien minuten gaat de deur aan onze kant open en horen we een stem: 'De tijd is om.' Jans bewaker verroert zich. Hij gaat beter rechtop staan.

'Afscheid nemen,' zegt hij. Dit overrompelt ons allemaal. Hoe nu? Hoe nemen we afscheid? Papa en mama staan bij de deur. Jan ook. Ze nemen afscheid. Ik ben wat naar het raam gelopen. Ik wil namelijk absoluut alleen afscheid van Jan nemen. Niet alledrie bij elkaar. Papa en mama draaien zich om en gaan de deur uit. Jan kijkt naar mij. Staat voor de andere deur. De bewaker staat achter hem. Ik loop naar Jan en ga recht voor hem staan. We kijken elkaar aan. We hebben geen tijd meer! Dan ineens buigt hij zich over het hek en geeft me een kus op m'n voorhoofd. Zijn bewaker draait zich om en gaat hem voor. Jan volgt. Ik stap ook over de drempel. Na twee stappen draai ik me ineens om en zie Jan nog net achter zijn bewaker de deur uitgaan, die voor hem opengehouden wordt. Mijn bewaker kan ik niet zien. Die staat achter mijn deur. Papa en mama staan een eindje verder in de gang naar me te kijken. Wat gebeurt er?...Mijn bewaker doet de deur niet dicht. Ik blijf roerloos staan. Dat ziet Jans bewaker. Die geeft Jan een duw, zodat Jan zich moet omdraaien, en doet ook zijn deur niet dicht. Jan blijft ook roerloos staan. We kijken elkaar aan. Recht in de ogen. We blijven maar kijken. De wereld om ons heen bestaat niet meer. Alleen wij tweeën. Zo nemen we afscheid. Tijd is verdwenen. We staan in een vacuüm. Een aura omgeeft ons. Deze intensiteit is niet meer aards. Mijn deur gaat – tergend langzaam – dicht. Het is als een eeuwigheid. Jans bewaker laat hem staan. Zo kijken wij. Onze ogen knipperen niet. We kijken. Tot mijn deur nog maar 2 millimeter dicht hoeft te gaan. We zullen elkaar nooit meer zien. De deur is dicht. Haast ongemerkt. Het is voorbij.

Vrijdag, 4 augustus 1944

Het is een mooie zomerdag. Ik ben weer thuis in Ermelo. Nu het bezoek aan de gevangenis gelukt is en ik van Jan heb begrepen, dat het adres in Ermelo door hem niet is gezegd, is het hier veilig. Het is goed weer, om op deze vrijdagmorgen vader te helpen in de tuin. Een oude jurk en klompen. Om even na tien komt Dominee Labrie aanlopen. Hij heeft weer een briefje van Jan uit de gevangenis gekregen. Het is al de derde keer. En ik vind het heel naar, dat hij die briefjes van closetpapier heeft gelezen. Dat kan niet anders. Hij moet ze wel bekijken om het verzoek, ze aan mij te overhandigen te lezen. En dan schrik ik.

De eerste regel is: - Vanmiddag bericht ontvangen, dat ik morgen (4-8-'44) met nog 20 anderen op transport gesteld word, waar naar toe is nog onbekend. -

Ik kijk op mijn horloge. Kwart over tien. Zonder de dominee en mijn ouders aan te kijken leg ik het briefje op de keukentafel en ren de poort uit. Rennen! Naar het station. Ik ken deze trein uit Groningen. Elke vrijdag heb ik er aan gedacht. Het is namelijk elke week de trein van de transporten uit het Huis van Bewaring. Deze sneltrein komt half elf voorbij het station Ermelo. Het is twintig minuten lopen. Zou ik het met rennen halen hem te zien? Hij zal vast en zeker uit het raam kijken, als dat mag. Ik ben zeer bekend in Ermelo. De mensen in de lange winkelstraat staan stil als ze me zien. Ze zeggen niets. Ze kijken verwonderd. Wat is er met haar aan de hand? Zou er iets gebeurd zijn? Ik zie ze eigenlijk niet eens. Ik moet rennen, zonder ophouden, zonder tempo te verminderen. Ik ben er bijna. En daar gaat de trein. Te ver van me vandaan. Ik kan hem nauwelijks zien, hij is voorbij. Dat is de trein waar Jan in zit. Nu is het uit. Afgelopen. Nu is het echt waar. Waarom heeft Labrie, die dit briefje gelezen heeft, het me niet eerder gebracht? De post is al vroeg geweest. Dan had ik misschien op de fiets Harderwijk kunnen halen en was ingestapt. En dan had ik hem in Amersfoort gezien. Dan was ik meegelopen over het trottoir van de Kapelweg, die Jan en ik zo goed kennen uit zijn Amersfoortse tijd, de heel erg lange Kapelweg af en door het bos tot aan de ingang van het kamp. Samen met de familie van de Groningers. De Groningers hebben al een maand elke vrijdagmorgen aan de trein van half acht gestaan, voor het geval er een transport zou zijn. Met kaartjes tot Amersfoort. Naar Vught kun je dan in de trein een kaartje bijkopen. Ze stonden daar met brood met goed beleg, zodat onze gevangenen nog een goede maaltijd hadden, na het bitter slechte en weinige eten in de gevangenis. Het zou het laatste goede eten zijn!

Daar sta ik dan bij het station. Ik moet ze achterna. Jan kan ik niet meer inhalen. Maar de eventuele Groningse medereizigers moeten weer terug naar Groningen. En die kan ik op station Amersfoort opwachten. Hoe laat gaat de volgende trein hier vandaan? Even op het station gaan kijken. Half twee. Dan is die om ruim twee uur in Amersfoort. Dat is een stoptrein. De Groningers zijn om ruim elf uur aangekomen. Dan de lange tocht naar het kamp en weer terug. Samen twee uur lopen. Ze zullen met nakijken en opstellen van de groep op het station nog ongeveer zo'n dik half uur nodig hebben. Ze zijn dus op z'n vroegst om half twee terug op het station. De treinen naar het noorden vertrekken op het hele uur. Dus om twee uur kunnen ze weg; als er dan een trein gaat. Ik ga er achteraan. Ik móet ze spreken en zien. Hoe dan ook. Er is nog tijd om naar huis te gaan, me te verkleden en de trein van half

twee te halen. Die hele rekensom duurt nauwelijks een minuutje. Mijn hersenen zijn in een alarmfase. Mijn ouders en de dominee hebben niet begrepen, waarom ik zomaar weggerend ben, zonder dit briefje te lezen (alleen de eerste regels). Ze kunnen ook niet weten, dat ik naar het station ben om die trein te zien. Ze kunnen ook niet weten, wat ik allemaal weet van dit soort operaties / transporten. Ze zijn het er mee eens, dat ik in Amersfoort poolshoogte ga nemen. En dan ga ik in mijn zomerjurk en alleen een handtasje naar het station en koop een enkele reis Amersfoort. Half twee: geen trein. Kwart voor twee: geen trein.

Dit wordt hachelijk. De kans familieleden van Femmie, Hessel, Cees en Frits te zien en uit te horen wordt nu wel heel klein. Dat is erg. Want ze zijn zelf allemaal ook ondergedoken. Hun huizen zijn leeggehaald. Ze hebben geen officieel adres meer. En ik heb die onderduikadressen niet. Twee uur: geen trein. Half drie: daar is hij. De trein is helemaal leeg. Het zijn treinen met aparte coupés. Er is wel een smalle gang langs de ramen. Maar geen gezamenlijke in- of uitstapdeur. Elke coupé heeft aan beide zijden dus een eigen deur. Ik stap in en weet niet wat ik zie. Er is overal bloed. Door de smalle gang kan ik wel een andere coupé opzoeken. Ook bloed op de grond en de houten bank. Daarom is de trein een uur te laat. Hij is natuurlijk beschoten. Het is zo laat geworden. De angst slaat me om het hart. Nu zal ik wel niemand meer ontmoeten. Zelfs niet zo lang de oorlog zal duren. Door onze strenge communicatieregels heeft niemand van mij een adres. In Amersfoort is het heel rustig. De perrons lijken wel uitgestorven. Ineens bedenk ik, dat ik tijdens de rit geen trein langs heb zien gaan in noordelijke richting. Ik informeer bij de stationschef. Er gaat maar één trein naar het noorden. Niet om twee uur! Om 6 uur! Wat nu? Ik moet ze spreken!

Waar zijn ze? Ze zullen zeker niet met z'n allen bij elkaar hier in de stations-wachtkamer zitten wachten. Dus zijn ze waarschijnlijk in een of ander restaurant. Het beste is, dat ik naar de Veenendaals in de stad ga. Twintig minuten lopen. Dan kan ik Mien en de familie meteen inlichten. De Veenendaals zijn voor Jan en mij altijd een warme, zeer vertrouwde thuishaven geweest.

We zitten verdrietig bij elkaar. Vader en moeder, Mien en Bep en ik. Zal het lukken de Groningers te ontmoeten? 't Zijn eigenlijk alleen maar Jo van der Zee, de zuster van Hessel en Janny Hindriks, de verloofde van Cees Smith, die ik moet spreken. En wat zullen ze te vertellen hebben over de jongens, die ze hebben gezien. Hebben ze hen gesproken? Misschien niet. Mien en ik zorgen, dat we omstreeks half vijf weer op het station zijn. De reuze lange trein staat al klaar. Hij is zo lang, dat de locomotief naast de trap naar de uitgang staat. We zien geen Groningers. Ze moeten dus nog komen.

Toch gaan we langzaam langs de hele trein; tenminste de eerste helft. Het achterste deel gaat naar Leeuwarden. Ik voel de spanning opkomen. Dit is de allerlaatste strohalm voor me. Nog een ontmoeting met de anderen. Een aller-, allerlaatste gelegenheid om nog iets over Jan te horen. Er zitten al passagiers in de trein. En Mien en ik lopen maar. Van voren naar achteren en terug. En kijken, kijken in al die afzonderlijke coupés met houten banken. En weer, heen en terug, en weer en weer.

Half zes. Nog niemand gezien. Ze moeten toch een keer instappen. Dat kunnen we natuurlijk mislopen omdat we heen en terug langs de trein gaan. Kwart voor zes. Nog niemand gezien. We blijven nu bij de voorste wagon staan. Want ze zitten niet achter ons in de trein en ook niet in de eerste wagon. Nu kunnen ze niet om ons heen als ze komen. Dan zal ik ze zien. Tien minuten voor zes. Nóg niets gezien. Er blijft in ieder geval geen tijd meer over om met ze te spreken. Het is niet te geloven.

Waarom zijn ze zo laat. Dat is toch niet nodig. Ik word ongerust. De laatste ontmoeting is niet gelukt. Ik ben diep ongelukkig. Mien zegt niets. Ze laat me met rust.

Twee minuten voor zes. We geven het op. Het perron is leeg. Achter ons staan de conducteurs bij hun deuren klaar. Dan gaan wij weg. We lopen vlak, vlak langs de trein naar voren naar de trap, waar de locomotief naast staat. Ik wend me gelaten af van de trein om de eerste stap naar de trap te zetten. Tegelijkertijd zet de trein zich in beweging. De deur van de allereerste coupé achter de locomotief vliegt open. Een vrouwenstem gilt: 'Lie - ies!'. Een andere vrouwenstem gilt in paniek: 'Daar is ze!'. Beide stemmen gillen: 'Dat is ze, dat is ze.' Twee lange gespierde armen van twee politieagenten grijpen mijn bovenarmen, tillen me met uitgestrekte armen van de grond en zwaaien me als een stuk bagage in de al rijdende trein en ik plof op de bank tussen die twee vrouwen. Dat was een riskante en hoogst gevaarlijke operatie. Wat een lef! Wat een moed! Wat een kracht! Wat een mannen!! En wát een risico! Alles, niet in een fractie van een seconde, maar als een bliksemstraal die inslaat.

Iedereen in de coupé is stil, zwijgt. Men heeft ademloos toegezien wat dáár zo plotseling gebeurde. Ze kijken allemaal naar me. En ik kijk naar die twee agenten. We zijn allemaal ontzet. Dat het goed is afgelopen, is een wonder. Ik ben ontvoerd. Zomaar vanuit een al rijdende trein van het perron geplukt. Daar zit ik dan. Bij de Groningers. Zonder kaartje met vijf politieagenten. Wat zal Mien geschrokken zijn. Wat moet ze ervan denken? Zit dit goed of zit dit fout?

Ze zal wel begrijpen, dat het de Groningers zijn, waar we zo lang naar gezocht hebben. Maar die agenten? Ze heeft in ieder geval nog net kunnen zien, dat het goed is afgelopen. De trein is namelijk op hetzelfde moment de trap al gepasseerd en voor haar dus onzichtbaar.

Er is geen begroeting. Iedereen blijft zwijgen en kijken. Ik kijk alsmaar naar die twee agenten die ieder aan een kant van de deur zitten. Tot ik uiteindelijk alleen maar uitbreng: 'Ik heb geen kaartje.' 'Geeft niet,' zegt een van de agenten. Gelijktijdig komt de conducteur. Natuurlijk, het is de eerste coupé. Met al die agenten heeft hij geen behoefte me te vragen hoe het komt. In de andere coupés, waar hij langs gekomen is, zit het ook vol met agenten. Nee, hij wil liever zonder eventueel gedoe weer weg. Gelukkig heb ik genoeg geld bij me. Maar ik moet wel een enkele reis kopen. Er gaat geen trein meer terug uit Groningen. De conducteur is weer weg. En dan zie ik ze. Daar staan ze. Bij de andere coupédeur waar ook een paar agenten zitten. De stokken! Een aantal lange, stevige stokken. Om te bevestigen aan de enkels en de polsen van de gevangenen. Dan kunnen ze niet weglopen, als de trein beschoten wordt. De trein gaat dan stilstaan, zodat iedereen uit de trein kan vluchten. Alleen de gevangenen kunnen dan nooit ver komen. Aan die stokken had ik wel gedacht, maar er niet op gerekend. Iedereen ziet, wat ik zie. Dan zegt een agent heel zachtjes: 'Ze zijn niet gebruikt.' Ik ben ontzet en hap naar adem. Iedereen kijkt maar naar me. Na een poosje schuift Jo een opgevouwen regenjas op mijn schoot en zegt zachtjes in m'n rechteroor: 'Dit is Jan zijn regenjas.' Aan de andere kant fluistert Janny in mijn linker-oor: 'Jan heeft een briefje voor je in de zak gestopt.' Als ik het er meteen wil uithalen wrijft Jo haar neus, die jeukt. Ik zie het gelukkig. Dat betekent namelijk gevaar! Janny ziet het ook. Ze fluistert nog gauw, dat niet alle agenten te vertrouwen zijn. Zo zitten we allemaal weer voor ons uit te kijken. Een drukkende, droevige stilte vol spanning. Allemaal hebben we iemand voorgoed achtergelaten. We zitten met vijf agenten en zeven vrouwen in de coupé. Wie zouden die andere vrouwen weggebracht

hebben? Hun man, hun zoon of dochter, hun broer, hun vader, moeder, hun verloofde? Zit de vrouw of dochter van agent Gort die bij Jan in de cel zat, misschien tegenover me? Of familie van agent Steen, Jans andere celgenoot? De vrouw en dochter van agent Steen zijn ook naar het kamp vervoerd.

Hoe voelen de agenten die hier zitten zich nu? Steen en Gort zijn hun collega's. Zouden ze weten, dat Gort en Steen samen met Jan in de cel zaten? Ik weet het via het smokkelbriefje van Jan. Zou ons spionagecircuit in de gevangenis doorgegaan zijn?

De goeden zijn onze medewerkers. Ze zorgen zoveel mogelijk voor een humane behandeling. Daarbij lopen ze natuurlijk ook gevaar. Maar nu hoeft er maar één verkeerde tussen te zitten. En wie is dat?

We horen de agenten en vrouwen in de andere coupé praten. En Janny zegt dan: 'Wij kunnen ook wel praten, als we het maar zachtjes doen.' Jo is het ermee eens. En dan vertellen ze me, hoe het transport en de communicatie is gegaan. Ze hebben gisteren via onze spionnen in de gevangenis bericht gekregen, dat het transport vandaag zal plaatsvinden. Dus stonden ze vanmorgen een drie kwartier voor vertrek aan de trein met brood en fruit, ook voor Jan. De hele K-groep van Hessel (Zuster Jo), met Hessel, Jan en Femmie voorop kwam toen al direct aangemarcheerd op het lange perron. Omringd door agenten, die de beruchte loopstokken bij zich hadden. Allemaal naar de laatste wagon.

Jan, Femmie en Hessel, Kees en Frits mochten samen in een coupé en ook Jo en Janny, plus agenten en de benodigde hoeveelheid stokken. Zo zijn ze de reis van zo'n twee en een half uur samen geweest. Dan ontdekt Jan, dat niemand een adres van me heeft en me dus nooit heeft kunnen bereiken, om eventueel inlichtingen uit te wisselen. Zo heeft hij het van het begin af zelf geregeld. Zijn bescherming voor mij heeft hij goed overdacht. Ook ik kon me, vanwege hun voor mij natuurlijk onbekende onderduikadressen niet met ze in verbinding stellen. Dat zou evengoed gevaarlijk zijn geweest, want correspondentie per post is altijd een risico. Tijdens zijn onderduikperiode had hij maar één hoofdprioriteit; mij volledig beschermen! Hij heeft een closetpapiertje en het enige slechte stompje potlood, waarmee hij de briefjes schreef, meegenomen. En hij krijgt de kans in de trein daarmee nog een laatste afscheidsbriefje aan mij en zijn familie te schrijven. Heeft hij misschien daarom zijn regenjas meegenomen? Om het briefje daarin te stoppen, zodat hij het ongezien aan Jo kan geven via de regenjas? Want in Amersfoort zal hij die gelegenheid zeker krijgen. Als ze het briefje maar niet zien overhandigen. Ze hebben dus geen verkeerde agenten in de coupé. Ze kunnen dus rustig samen praten.

Jo zegt, dat Jan zenuwachtiger wordt naarmate ze Harderwijk naderen. Hij mag uit het raam hangen en kijken naar onze school, het Lyceum en de weg naar het internaat, zijn voormalig ouderlijk huis. Wat zal er door hem heen gaan? Ook zijn gedachten zullen niet te beschrijven zijn. Ze zullen over elkaar heen tuimelen. En ik, zijn Lies, is niet aanwezig op het perron, om mee te reizen. Zijn clandestiene briefje is dus niet op tijd gekomen. Nu komt Ermelo. Weer mag hij lang van te voren uit het raam hangen om over de Stationsstraat en omgeving uit te kijken. Met gevouwen handen, zegt Jo.

Hij kijkt. Daar, aan het einde van die lange straat is ze. Daar woont ze bij haar ouders. Zou hij haar ooit nog zien? Hoop blijft altijd, ondanks de minder dan minieme kansen, en tegen beter weten in. En ik stond daar zo dichtbij! Dat we elkaar niet gezien hebben, was een kwestie van een paar seconden! Toch weet Jan, dat ik de mogelijkheid zal benutten, om ook naar Amersfoort te gaan, om de Groningers te ontmoeten zodat zij me over deze reis kunnen vertellen. Al deze mogelijkheden

hebben we doorgesproken en afgesproken. Als ze in Amersfoort zijn, worden de vrouwen en mannen afgezonderd van de overige reizigers op het perron. De familieleden krijgen echter de gelegenheid om afscheid te nemen. Daarbij geeft Jan zijn regenjas aan Jo. Nu is het begin van de scheiding met de familieleden aangebroken. Ze worden opgesteld voor de lange mars naar het concentratiekamp Amersfoort. Jan weet, wie daar de scepter zwaait. De beul van Amersfoort. Zijn naam wordt in deze stad haast alleen maar gefluisterd. "Kotälla", de beruchte. De groep wordt rondom geflankeerd door de agenten. Ontsnappen is niet meer mogelijk. Daar gaan ze. Zwijgend.

De Amersfoorters, die aan de lange Kapelweg wonen, hebben dit al vele, vele malen gezien. Jan en ik hebben zelf ook vele malen op zondag deze tocht gemaakt. Maar dan was het een wandeling naar het bos. De familieleden lopen mee over het trottoir. Wat een langdurig afscheid is dat eigenlijk. Jan, Femmie en Hessel moeten de stoet weer aanvoeren. Stel je voor: Hessel met lange haren en Femmie zichtbaar ongeveer zes maanden zwanger en Jan een hoofd langer dan die twee. In gedachten zie ik ze lopen in de hitte van deze dag, terwijl Jo me dit vertelt en de hele coupé meeluistert. Ze zijn er allemaal bij geweest. Allen zijn ze deze weg gegaan.

En dan zien ze de ingang van het kamp. Ik huiver, als ik denk aan wat er nu zal gaan gebeuren. Daar moeten ze door de poort. Nu is het werkelijke afscheid aangebroken. En voor de gevangenen het begin! Ze kunnen alleen nog maar naar familie kijken.

Doorlopen jongens, doorlopen. Nog een paar stappen. Doorlopen. Het helpt je niet meer, dat kijken! Ze gaan de poort door. Een eindje verder staat Kotälla. Wat zal hij zijn lippen aflikken, als hij de voorste drie ziet aankomen. Een man met lange haren. Een zwangere vrouw. En daarbij een lange. Dat is koren op zijn molen. Ik weet me geen raad meer. Mijn gedachten zijn in het kamp. Maar die gedachten denken niet. Die blijven ergens hangen. Die durven niet verder te gaan. Jo heeft alles verteld. De rest van de reis wordt zwijgend afgelegd. Niemand praat meer. Iedereen is in gedachten verzonken. Moet deze dag verwerken, voor zover mogelijk.

Als we in Groningen aankomen, neemt niemand afscheid van elkaar. Iedereen gaat zo gauw mogelijk zijns wegs. Dat station uit. De agenten benen het eerste weg. De vrouwen, die elkaar eigenlijk niet kennen, gaan met gebogen hoofd naar huis. Allemaal lopend. Er is al heel lang geen vervoer meer.

En nu? Wat gaat er nu met mij gebeuren? Voor dat dilemma zien Jo en Janny zich ook ineens geplaatst. Daar hebben ze nog helemaal niet aan gedacht. Ze zijn zenuwachtig, merk ik. Hoe ver durven ze te gaan? Durven ze hun adres aan mij bekend te maken? Welke agent heeft mijn kaping in Amersfoort op een idee gebracht? Ik wil er nu meer van weten. Zijn wij drieën nu wel veilig? Tenslotte zegt Jo: 'Bij ons, haar moeder en zusje kan het niet op het onderduikadres.' Dat is logisch. Dat is absoluut uitgesloten. Dan blijft Janny over. Ze zegt aarzelend: 'Je mag wel met mij mee, maar ik heb geen bed voor je. Ik heb alleen maar een kamertje bij andere mensen. En daar mag ik 's nachts niemand bij me hebben. Maar als je morgenochtend heel vroeg weg gaat, merken ze misschien niet, dat er een vreemde in huis is geweest. Ze mogen namelijk ook niet weten, wat ik vandaag heb gedaan.' Er is geen andere uitweg. En zo ga ik met Janny mee.

Het is heel ver lopen. Er lopen geen andere mensen meer op straat. Als we over de brug, richting stad zijn, neemt Jo afscheid en we wisselen geen adressen uit. Dat is nu ook een definitief afscheid.

Ze gaat een andere richting uit. Ik kijk haar heel verdrietig na. Als we bij Janny's onderduikadres aankomen, kom ik ongezien binnen. Ze zegt: 'Ik heb geen eten in huis. Alleen een paar boterhammen voor het ontbijt morgenochtend.' We besluiten nu het zogenaamde ontbijt te delen en dan ga ik morgen zonder ontbijt weer weg. Met de trein van half acht, de trein van Jan. En Janny kan dan meteen brood gaan halen voor haar eigen ontbijt. De boterhammen voor de jongens vanmorgen zijn een grote aanslag op haar voedselbonnen geweest. Ze is alleen, dus moet ze het uit haar eigen mond sparen. We drinken surrogaatkoffie zonder melk en suiker en gaan zitten praten. Janny vertelt: 'In één week is de hele groep opgepakt, te beginnen met Frits. Daarna Hessel, Femmie en Cees op Martiniekerkhof 19.' Waar Jan is opgepakt en wanneer, weet ze niet. De andere groepen hebben een poging gedaan de vijftien kogelgevallen te bevrijden. Janny heeft een plattegrond van het Huis van Bewaring in haar bezit, waarop de cellen zijn aangekruist, waar de jongens zitten. Onze contacten daar zijn er nog steeds. Er is overleg gepleegd met de directeur van de gevangenis, de heer Stavernuyte. Er is voor elke gevangene, die bevrijd wordt een onderduikadres geregeld. Ook voor de heer Stavernuyte en zijn gezin. Stavernuyte stemt toe. Alles wordt haarfijn gepland. Men zal met drie overvalwagens komen en uniformen van Duitsers dragen. Precies, zoals ik al eens eerder heb gehoord. Stavernuyte zal zorgen, dat de deuren open zijn. De bewuste gevangenen zal niets verteld worden. Dat is te gevaarlijk. Hij en zijn gezin worden tegelijk mee ontvoerd. Hoeveel goede bewakers zijn hier ingeschakeld? Alles is in kannen en kruiken. En dan is het zover. De overvalwagens rijden het grote voorplein op. Parkeren voor de toegangsdeur. Stavernuyte durft niet! Hij heeft zich bedacht! De wagens worden door hem teruggestuurd!

Ik ben woedend, wóedend. Ik ben misselijk, onpasselijk van woede. Dit is onverdraaglijk.

Janny blijkt behoorlijk op de hoogte van wat de ondergrondse doet voor hun kameraden. Ze wordt dus niet in de steek gelaten. En ze werd ook op de hoogte gehouden van wat er met de gevangenen gebeurde. Ze zegt, dat de jongens veel onderling contact hadden. Met de bewakers? Op de luchtplaats? Ik voel me buitengesloten. Dat ben ik ook. Toch hebben ze altijd aan me gedacht. Ze zaten in Amersfoort al vroeg in de trein. Ze keken alsmaar naar de trap waar ze bijna naast zaten. Iedere reiziger moesten ze zo zien. Maar ze hebben me niet gezien. Ze hebben altijd verwacht, net als Jan, dat ze me op dat moment zouden ontmoeten. Ze hadden ook de agenten in de coupé ingelicht, die me naar binnen haalden. Vandaar die sublieme reactie.

Dan zegt ze: 'Weet je het van Femmie en Hessel? Ze zijn in de gevangenis getrouwd. Op 20 juni. Er moesten zes getuigen bij zijn. Dat moeten dan bewakers geweest zijn. Na de voltrekking van het huwelijk mochten Femmie en Hessel twee uren met elkaar in een cel verblijven. Meer niet. Vandaag hebben ze elkaar weer gezien in de trein, samen met Jan en ons,' zegt ze. Ik weet niet wat ik hoor. Hoe is het mogelijk? En dan vertelt ze, hoe gruwelijk Hessel tijdens zijn verhoren is gemarteld. Natuurlijk weer, zoals gewoonlijk, in het folterhuis (Scholtenshuis) met vuur, door hem o.a. een brandende kaars onder zijn neus en voor zijn mond te houden. Ik ril, en vraag of moeder Van der Zee, Hessels moeder, moeder van onze jongens, dit ook weet.

'Nee,' zegt Janny. 'Dit zal niemand haar ooit vertellen.'

En ik weet dat het waar is. Wat wordt er voor mij verzwegen? Eén ding vertelt Janny me nog. Op zaterdag 3 juni ontdekte Jan bij aankomst op het Martinikerkhof dat het mis was. Hij is hard weggerend. Er is nog op hem geschoten. Het gebeurde om een uur of tien.

Ineens herinner ik me mijn droom omstreeks diezelfde tijd. Ik zag toen dat Zuster Jo beschoten werd. Het was dus niet Zuster Jo, het was Jan!

We moeten proberen te slapen. We gaan om de beurt een uurtje op bed liggen. Waar ligt Jan nu? En hoe? Wat is hem vandaag in het Kamp al overkomen? Hebben ze gelegenheid met elkaar te praten? Zijn Hessel en hij weer van Femmie gescheiden? Hoe bang zijn ze? Hun enige hoop is de invasie van zes juni. Het is al gauw tijd om naar de trein van half acht te gaan. Zonder ontbijt. Deze keer wisselen we wel onze adressen uit. Het is koud buiten. Geen weer voor alleen maar een zomerjurkje. Dus trek ik Jan zijn regenjas aan. Dat is geen prettige ervaring. Het geeft een heel dubbel gevoel. Een warm gevoel, alsof hij zijn jas om me heen slaat en een vreemde machteloosheid. Hij hangt bijna op mijn voeten en is, wat je noemt, kilometers te groot, te wijd. Maar hij helpt tegen de kou. Janny gaat niet mee naar het station. Het is een vreemd droevig afscheid. We zijn nu op een andere manier verbonden met elkaar. Eerst mochten we elkaar nauwelijks ontmoeten. Nu zijn we gebonden, vast geklonken in een tragedie. En we bevinden ons tegelijkertijd in een soort verlamming van zintuigen en gevoelens. Zo ga ik alleen naar het station. Afscheid van Groningen. Het laatste kaartje aan het zo bekende loket kopen. Geen bagage met contrabande. Helemaal geen bagage. Deze keer zogenaamd veilig. Maar ik voel het niet. Ik merk niet, dat ik in de trein zit. In dezelfde trein, waar Jan gisteren in werd weggebracht. Dat ik naar huis ga.

Ik kijk niet naar buiten. Ik zie niets. Automatisch laat ik de conducteur mijn kaartje zien. Ik ben in het concentratiekamp. Ik vermoed alleen maar, wat daar gebeurt of niet gebeurt.

Ik zie Jan. Ik zal hem altijd blijven zien, maar ik weet niet of hij op appèl staat; of hij opdrachten krijgt; of hij zich overeind kan houden. Waar denkt hij aan? Heeft hij kans om te denken? Voelen, ja! En ik kom thuis. Zonder het te beseffen. Voor de tweede keer zeg ik tegen mijn ouders: 'Hij komt nooit meer terug.' Wat overblijft is angst. Angst alom. Angst! Waarvoor? Voor de angst van Jan. Voor Jan.

22 augustus 1944

Vanavond gaan we naar Jan en Mies. Jan was gisteren jarig, maar viert het vanavond. Zodoende kunnen wij, Pa, Moe en ik, ook aanwezig zijn. Omdat mijn jongste broer Dik ook op 21 augustus jarig is, konden we dus nooit naar de verjaardag van Jan Gaillard. Het is, zoals zo vaak in deze verjaardagsmaand fantastisch weer. Helderblauwe lucht, wel veel te warm. Ik ben benieuwd, wie ik zal ontmoeten. Mies haar moeder, mevrouw Schreuder uit Utrecht, is er niet. Wat zou ik haar graag weer eens zien, maar dat is nog niet mogelijk. Ze mag gedurende de oorlog niet weten, wie ze zogenaamd als hulp in de huishouding heeft gehad. Maar dat is niet de reden van haar afwezigheid. Er zullen alleen maar gasten uit Ermelo zijn. Hoofdzakelijk collega's van Jan en specialisten van Salem, het plaatselijke ziekenhuis. De kamer is vol. Iedereen is voor acht uur aanwezig. Iedereen weet, dat Jan om acht uur naar radio "Oranje" uit Engeland kan luisteren. Het is gezellig en geanimeerd. Dan, tegen acht uur, gaan Jan en pa luisteren naar radio Oranje. En allemaal wachten we op de berichten, die zullen komen. Hoever zijn de Engelsen al? Dan komen pa en Jan terug. Het is ongeveer 8.15 uur. Ineens zegt dokter Sterringa, de psychiater, die tegenover me zit: 'Mevrouw, voelt u zich wel goed? U bent helemaal groen.' Alle dokters kijken naar me.

Ik antwoord: 'Ja, hoor,' hoewel dat echt niet waar is.

'Nee,' zegt dokter Sterringa, 'dat is niet waar.'

Het is net of ik er niet bij ben. Ik ben heel ergens anders. Totaal afwezig. En ik voel me ellendig. Heel naar. Wat is dit? Iedereen zwijgt en kijkt. En dan is het weg.

Het is 8.15 uur.

De avond gaat gewoon verder. Maar Sterringa blijft me in de gaten houden. En ik voel me raar. Ik kan die vreemde afwezigheid niet duiden. Maar een bepaald gevoel nestelt zich in mijn bewustzijn.

Er is iets ergs gebeurd. Persoonlijk.

's Avonds, als ik in bed lig, denk ik zoals gewoonlijk intensief aan Jan. Zo lang hij in de gevangenis zat, gingen mijn gedachten richting het noorden, in Groningen. Ik voelde als het ware, dat hij ook aan mij dacht. Nu hij in Amersfoort zit, richt ik ze op het zuiden. En altijd is er een gevoel van contact.

Maar vanavond is dat gevoel er niet. Wat is dat? Is hij naar Duitsland gebracht? Er komt geen gevoel van contact. Ook de volgende avond niet en de volgende. Het is er niet meer.

Jan, waar ben je? Is er om kwart over acht echt iets ergs gebeurd? Iets persoonlijks?

Jan, waar ben je? Een jaar later zal ik het me herinneren.

Waar is Jan?

Waar ben je, Jan? Waar ben je?

Na je transport ben ik direct naar papa en mama gegaan om hen alles daarover te vertellen. Toen heb ik jouw officiële afscheidsbrief gelezen. Daarin schrijf je:

'Ik heb groot vertrouwen dat alles goed komt. Uiteindelijk zal het recht weer zegevieren. Laten jullie, zowel als ik, elkaar elke dag aan God opdragen. Vergeet ook niet voor Hessel, Femmie en Frits te bidden. Lieve allemaal, wat er ook mag gebeuren, ik heb geen spijt van wat ik gedaan heb. Het was mijn plicht tegenover mijn vaderland en tegen het gruwelijke onrecht. Tot spoedig ziens hopen we.'

Waar haal je de moed vandaan?

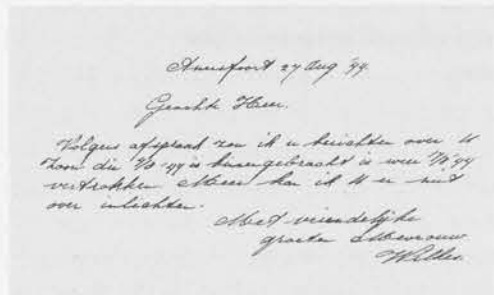
Eind augustus komt er van het contactadres van papa in Amersfoort een zekere mevrouw Wilkes. Ze vermeldt daarin dat je op 17 augustus bent weggevoerd naar Vught. Ik was vanwege je aanstaande zevenentwintigste verjaardag op drie september tevoren naar Zutphen gegaan.

Waar ben je, Jan? Waar ben je?

Papa en ik zijn samen naar Vught gegaan om inlichtingen te krijgen. Eigenlijk om je te zoeken. Want we geloven het ergens niet. Maar we hebben geen inlichtingen gekregen. We konden zelfs niet eens naar Vught komen en zijn dus onverrichte zaken weer teruggegaan.

We weten helemaal niets. Er gebeurt van alles. Er kwam een briefje van Janny Hendriks waarin ze schrijft dat ook in Groningen de geruchten gaan dat Hessel en Steen en Gort alledrie naar Vught zijn gebracht. Het is dus mogelijk dat jij er ook bent. En Janny vraagt zich af of Kees er is. Ze zou een brief schrijven aan de voorzitter van het Comité daar voor de hulp in Vught, aan mevrouw Timmenga, en vragen of zij er achter kan komen of jij en Kees er ook zijn.

Dan komt er weer een briefje van Janny waarin ze schrijft dat er een smokkelbriefje uit een trein is gevonden. Daarin staat dat heel Vught op transport is gegaan naar een concentratiekamp in Duitsland, naar Oranienburg. Nu weten we het helemaal niet meer.

Bericht van mevrouw Wilkes uit Amersfoort.

Contactadres van papa

Er waren hier onlangs in Ermelo een aantal Groningers die uit Vught vrijgelaten waren. Ze kwamen niet verder dan hier in Ermelo en zaten bij een boer ergens aan zee. Hoe weet ik niet meer, maar ik heb dat gerucht gehoord, ben op onderzoek uitgegaan en kwam op die afgelegen boerderij. Ze wilden me eerst helemaal niet binnen laten, dat begreep ik wel want die mensen zijn natuurlijk nog bang. Ze zijn misschien ook wel gevlucht. In ieder geval, ik werd wel binnen gelaten en ze zaten daar in een kamer me aan te kijken. Ik heb me voorgesteld als een lid van de K-groep die inlichtingen wou hebben, maar het hielp allemaal niets. Ze hebben me geen woord gezegd, niets positiefs en niets negatiefs. Daardoor werd ik steeds ongeruster. Op zestien september, komt er weer een brief van Janny. Daarin schrijft ze dat jij in het Kamp Amersfoort door Hessel verpleegd bent. Dat was weer een grote schrik. Jan, waarom moest jij verpleegd worden? Wat is er gebeurd? Heeft Kotälla jou dan toch iets aangedaan? Want mama en ik hebben op een bepaalde dag dezelfde gevoelens gehad, zodat we tegen elkaar zeiden: 'Jan ligt in een ziekenbarak.' Dat was tegelijkertijd met de dag dat Kotälla zo tekeer is gegaan. Waar ben je, Jan? Waar ben je?

In oktober ga ik op de fiets naar Zutphen. Terwijl ik daar ben zijn Wout en Miep er, en ook Nettie Jonker. Dan gebeurt er iets. Ze komen met hun drieën de trap af, druk in gesprek, terwijl ik beneden in de open kamerdeur sta. Dan hoor ik ze iets zeggen over een lijst van namen van mannen, die in Vught gefusilleerd zouden zijn, en dat die lijst hun initialen bevat. Wout vraagt haar of jouw initialen er ook op staan. Op dat moment zien ze mij in de deur staan en Nettie geeft geen antwoord meer. Ik ben het niet vergeten. Het blijft altijd in mijn hoofd spoken. Dus dat hebben die mannen die ik in Ermelo heb ontmoet voor me willen verzwijgen. Daarom hebben ze waarschijnlijk niets gezegd. Wat is er toch aan de hand Jan? Elke avond hou ik me aan onze afspraak met heel geconcentreerd intensief aan je te denken, maar het is er niet. Ik kan sinds de verjaardag van Jan Gaillard, 22 augustus, je aanwezigheid niet meer voelen. Hoe komt dat toch? Ben je te ver weg, of ben je er niet meer? Jan, waar ben je?

Zo gebeurde het een keer dat er twee mannen op transport op welke manier dan ook tussen Putten en Ermelo uit de trein gevlucht zijn. Ik ben vergeten hoe. Midden in de nacht van zaterdag op zondag. Ze kwamen natuurlijk, een donkere nacht in de winter, bij een of andere boerderij waar ze doorgestuurd werden: ga daar maar heen. Ze kwamen dan weer op een andere plek waar ze de mensen uit hun bed belden of klopten en werden weer doorgestuurd. Tot ze tenslotte in het dorp terecht kwamen bij dominee Labrie. En wat deed hij? Hij zei: 'Ga daar maar heen,' en stuurde ze naar ons. Ze hoefden alleen maar de weg over te steken en een paadje te volgen en waren dan bij ons huis. Bij ons werd nooit gezegd 'Ga daar maar heen,' en dat wist men waarschijnlijk. Dus die twee mannen kregen bij ons op zolder een slaapplek. De volgende morgen vroeg, ruim voor kerktijd, toen wij de keukendeur open deden, waren we zeer verrast. Daar lag heel veel vlees van de slager, daar lag groente van de groenteboer, en aardappelen. Daar lag boter van de kruidenier, en koffie en suiker en alles wat je maar van voedsel bedenken kan lag op de grond voor de keukendeur. Dit is zo geweldig, de dominee heeft al zijn adressen gewaarschuwd. Ze hebben allemaal onzichtbaar gezorgd dat wij die mannen konden voeden. Ze zijn maar twee dagen geweest toen konden ze zelf op eigen gelegenheid naar huis komen. Zo is het in de ondergrondse en in het netwerk. Het is niet zo dat het

grootste gedeelte van de mensen niets deden of niets wilden, ze stonden altijd klaar. En men kent natuurlijk in een klein dorp, in een groot dorp, in een stadswijk je eigen mensen. Je weet op wie je kunt rekenen. Dat deed ons zo goed. Maar dan kwamen bij mij toch weer die gedachten: en wat krijgt Jan te eten? Je bent geen seconde uit mijn gedachten. Op een koude herfstdag gaat het gerucht dat er een hele lange trein staat op het spoor bij de Kerkdennen. De Kerkdennen is een pad, een ruim pad waarover je met de fiets naar de buurtschap Telgt kunt fietsen, wat ver buiten de gemeente ligt. De trein is leeg, maar de passagiers zijn allemaal mannen uit Rotterdam. Die staan allemaal aan beide kanten op een rij langs dat pad. In de koude regen. De trein vervoert ze naar werkkampen in Duitsland. Overdag rijdt er geen trein meer vanwege de beschietingen van de geallieerden, dus ze kunnen alleen maar 's nachts rijden. Het is ongelooflijk, hoe het gerucht snel door het grote dorp gaat, en iedereen er naar toe gaat. Met bussen melk, met brood, met allerlei andere dingen wat we missen kunnen. De hele dag blijft dat aan de gang, want het duurt heel lang voor je iedereen hebt voorzien van eten en drinken. Tegen de avond heeft een zekere mevrouw Van Rhee het voor elkaar gekregen dat de Duitsers het goed vinden dat deze mannen vervoerd worden naar de Gereformeerde Kerk schuin tegenover het station. Ze kunnen in de trein naar het station rijden en al die mannen in de Gereformeerde Kerk laten plaatsnemen. Zo gebeurt het. De kerk is stampvol, ook de balkons. De dokters zijn er, mijn vader is er, ik natuurlijk ook en wat hebben we gedaan? Ik weet niet hoe dat allemaal zo snel kan, maar in een ommezien, nog voor die mannen allemaal in de kerk waren, hadden wij jonge vrouwen een Rode Kruisarmband om onze arm. En waren er heel veel noodbrancards. Het was de bedoeling dat wij probeerden mannen af te zonderen en mee te nemen. We hoefden maar de helft van de straat af. Daar werden ze opgevangen door anderen die hun weg brachten naar een adres. Mannen die ziek waren of zich ziek hielden, allemaal op een brancard. Tot er tenslotte aan het eind nog maar een man over was op een brancard. En ik was er nog en een andere jonge vrouw die ik niet kende. De dokter, de dominee en mijn vader stonden te debatteren met de Duitsers om die man niet mee te nemen. Het bleek een maagpatiënt te zijn. Het was alsmaar nee, hij simuleert. 'Nee,' zei de dokter. 'Hij is echt maagpatiënt.' Wie zal het bewijzen? Dat duurde heel lang. Mijn vader gaf mij een teken dat ik moest blijven voor het geval ik met die andere mevrouw die brancard kon gaan dragen naar het noodhospitaal aan de andere kant van het dorp. Maar dat gebeurde niet. Ze kregen het niet voor elkaar. Ik keek naar het gezicht van die man en ik wist niet hoe ik het had. Ik vond het zo verschrikkelijk. Vanmorgen zomaar uit hun huis gehaald, vrouw en kinderen achter laten en dan misschien toch wel echt maagpatiënt zijn. Ze bleven het echt volhouden en hij mocht niet gaan. De Duitsers maakten er een eind aan. Er waren twee Duitse soldaten die ons tweeën aanstootten. Wij werden verplicht die brancard op te pakken en allebei hadden we een soldaat bij ons met de bajonet en zo moesten we die man naar de trein brengen. Vanaf het station over de spoorbielzen langs de trein helemaal naar het einde waar een paar goederenwagons waren. Ze deden een van die goederenwagons open en ik liet de brancard op de grond zakken. Waarop mijn collega dat ook wel moest doen. Toen zeiden de Duitsers: 'U moet hem er in schuiven.' 'Nee, die man is ziek, wat gebeurt er met hem?' Ik ging ik debat met die Duitsers. Dat liep een beetje hoog op want ik hield vol en zij hielden vol. Tenslotte zei die ene Duitser tegen mei: 'Mevrouw, als u dan zo'n medelijden met deze man hebt, en zo graag wil dat hij goed verzorgd wordt, gaat u dan zelf maar mee.' Toen schrok ik, want ik had me

zo heilig voorgenomen om er voor te zorgen zelf geen risico te nemen, zodat ik nog zou leven als Jan terug was. Ik hield er dus mee op. Maar ik pakte nog die brancard niet aan, draaide me om en wilde weglopen; zoiets van doe het zelf maar. Maar dat gebeurde niet. Ze dwongen mij en die andere dame om die man in die lege goederenwagon te schuiven. Het begon al donker te worden. Ze sprongen er zelf ook in en deden de deuren dicht. Ik heb die mevrouw niet meer gezien en ben door de struiken heen op de straat gekomen en naar huis gegaan. Ik kan dit niet vergeten. Ik kan dit nooit vergeten. En altijd als er zoiets gebeurt moet ik aan jou denken. Wat is er met jou gebeurd? Waar ben je, Jan? En wat doen ze met je?

Oom Kees heeft van de evacuatie, na de Slag om Arnhem een echtpaar in huis gekregen met een ongetrouwde dochter. Deze mensen hadden een heel mooie pony. Dat kon bij oom Kees prachtig, want hij wist natuurlijk die pony ergens te stallen. Zijn twee zonen, een van een jaar of dertien en een van een jaar of acht vermoed ik, gingen met die pony en een kar erachter hout halen in de bossen aan de kant van Leuvenum. En toen ze met het hout over dat kleine grindweggetje terug reden, werden ze beschoten door een Engels vliegtuig. De oudste werd gewond aan zijn been, de jongste kreeg een kogel in zijn hoofd. Zo kwamen ze bij oom Kees thuis, waar moeder en ik en tante Bertha natuurlijk direct aanwezig waren. De oudste jongen was naar het ziekenhuis gebracht en de jongste, werd in het kleine voorkamertje op een tafel gelegd. Aan de overkant woonde een verpleegster die ook onmiddellijk kwam. En natuurlijk de dokter. De verpleegster, de dokter en mijn vader gingen dus dat hoofd verzorgen en niemand mocht daar binnen komen. Iedereen moest er op letten en er voor zorgen dat zijn moeder, tante Gre, niet daar binnen kon komen, en ook oom Kees niet. Ik stond te denken en dacht: ik wil dat hoofd zien, ik wil dat hoofd zien. Dat was mijn enige gedachte. Ik liep naar de gang, naar die kamer toe, deed de deur open en onmiddellijk keken ze op en deed die zuster de deur weer dicht. Ik mocht absoluut geen blik naar binnen werpen, maar zag nog net dat mijn vader haar waarschuwde en zei: 'Laat haar maar binnen, dat is beter.' Hij begreep het dus. Zo heb ik dat hoofd met dat kogelgat kunnen zien. Dat was wat ik wou. Stel je voor, dat Jan toch gefusilleerd was. Ik wilde weten op alle terrein hoe het zou zijn, hoe dat was, en ik heb dat gezien. Zo leefden we steeds tussen het concentratiekamp Oranienburg of gefusilleerd in Vught. We blijven hopen op je terugkomst. De oorlog gaat verder. Met mij ging het niet goed. Jan Gaillard zag dat en zocht een oplossing. Die vond hij. Want, dokter Steketee van de inrichting voor geestelijk gehandicapten hier, had behoefte aan een onderwijzeres, en wel voor de instelling uit Noordwijk. Hij vroeg aan mij: 'Zou jij dokter Steketee willen helpen? Hij zit omhoog met personeel.' Natuurlijk wilde ik dat wel en zo werd ik benoemd bij het buitengewoon onderwijs op Groot Emaus. Vanaf de eerste dag hadden deze kinderen mijn hart gestolen. Dit was voor mij, hier was je niet alleen maar de schooljuffrouw, hier had je de grootst mogelijke medische en sociale aspecten, het was heerlijk. Dat heb ik dan ook in het eerste half jaar tot de bevrijding gedaan. Naar Zutphen kon ik niet meer gaan, dat lag in de frontlinie. Je kon niet meer over de IJssel. Gelukkig ben ik op 16 december nog één keer bij papa en mama geweest.

Midden april komen de Canadezen ons bevrijden. Ze komen vanuit Voorthuizen over Putten naar ons. Zonder slag of stoot zijn we bevrijd, geen Duitser kwamen ze tegen. Die waren allemaal naar

Harderwijk gevlucht. Daarom zijn de Canadezen bang om door te stoten naar Harderwijk, dus moet de ondergrondse er voor zorgen dat er inlichtingen komen over hoe het daar gesteld is. Harderwijk is een garnizoensstad met vier kazernes. Dan duurt het twee dagen voordat ze verder durven. Ze kunnen geen gegevens krijgen, niemand weet wat de Duitsers doen. Tenslotte gaan ze met al hun tanks doorrijden en een klasgenoot van mij die leider is hier van de ondergrondse gaat voorop met een witte vlag. Als ze in Harderwijk aankomen blijkt dat ze weer geen Duitser zien. Ze zijn allemaal per schip de zee opgegaan, op de vlucht. Zo zijn wij bevrijd.

Wat een verrukkelijk gevoel is dat. Het geeft weer hoop, er zullen weer mensen kunnen komen waar we inlichtingen aan kunnen vragen. Want een week later hoor ik op Radio Oranje dat Oranienburg bevrijd is. Daar moet Jan zijn. Zou hij vrij zijn? Wanneer zal hij thuis komen? De gedachten gaan allemaal de kant uit van: wanneer zullen ze komen? Leven ze nog?

Een week later is het vijf mei en wordt de overgave getekend. Er zijn heel veel mensen die op eigen gelegenheid terug gekomen zijn uit kampen of gevlucht zijn uit concentratiekampen. Zou Jan dat misschien ook doen op eigen gelegenheid nu hij vrij is? De hoop wordt heel heftig. Hoe komen we aan inlichtingen over hem? Er komen akelige berichten over Sachsenhausen. Het blijkt dat concentratiekamp Sachsenhausen in de plaats Oranienburg ligt. Er wordt heel weinig over de mensen die repatriëren gemeld. Een zus van Jan heeft berichten over Sachsenhausen gekregen. Daar was onder andere Koos Vorrink gevangen. Koos Vorrink was de voorzitter van de SDAP, de Socialistisch Democratische Arbeiders Partij. Die heeft in het concentratiekamp Sachsenhausen gezeten en van daar uit is hij terug gekeerd. Hij laat ons weten dat hij Jan gezien heeft in de trein die hen vanuit Vught naar Oranienburg heeft vervoerd. Later krijgt Riet, Jan's zus in Rotterdam, ook nog een brief van hem waarin hij schrijft dat Jan inderdaad op acht september 1944 met dat grote transport van Vught in Oranienburg is aangekomen. Omdat hij zelf apart gevangen werd gehouden in een speciale barak en geïsoleerd, kan hij geen verdere informatie daarover geven. Alle doodsberichten zijn niet verzonden, er zijn nog gevangenen in Duitsland in ziekenhuizen. Bovendien bevinden zich nog honderden Nederlanders die nog onder weg zijn in Duitsland.

O Jan, ben je er nog? En wat hebben ze met je gedaan? Ik houd me aan elke strohalm vast. Het is nog steeds mogelijk dat hij terug komt. Dat blijven we hopen en denken ondanks deze moeilijke berichten. We hebben in ieder geval nu een kans dat hij terug komt. Maar dat duurt niet lang, want een week later krijg ik van Janny bericht uit Groningen. Daar zijn mensen terug gekomen en die hebben verteld dat Jan waarschijnlijk ook gefusilleerd is. Wat moet ik nou? Wat moet ik hier nou mee? Wat moet ik geloven? Is hij nu in een concentratiekamp geweest en kan ik hem nog terug verwachten of is hij vorig jaar al gefusilleerd?

Intussen hebben papa en Riet een zoekadvertentie geplaatst en ik weet niet in welke krant. In ieder geval stuurt Riet de krant waar de advertentie in staat naar Zutphen. Ook zijn er in alle plaatsen in Nederland lijsten met namen van mensen die vrij gekomen zijn, uit alle kampen. Die worden buiten opgeplakt bij de gemeentehuizen. En iedere dag staan daar allemaal mensen voor die op iemand

wachten en kijken of de naam van hun man, zoon of verloofde op die lijst staat. Die lijsten worden steeds met nieuwe namen aangevuld. Het is altijd een hele teleurstelling als de naam die we zoeken nog niet gevonden wordt. Nu blijft het een spanning of we iets van Jan horen. Iedere keer zijn er tegenstrijdige berichten.

Toch komt er weer een bericht van Janny uit Groningen. Deze keer bij papa en mama in Zutphen. Daarin schrijft ze dat haar Kees, haar verloofde, waarschijnlijk ook dood is. Ook dat bericht heeft ze van een paar teruggekomen mensen. Wat moeten we nu toch doen? Ik besluit zelf naar Groningen te gaan om te zien wat ik daar te weten kom. Maar hoe moet ik daar komen? Er is geen openbaar vervoer. Het enige wat nog kan is liften met de enkele auto die nog rijdt. Ik waag het er toch op, ga op de Rijksweg staan en heb geluk. Al heel gauw komt er een personenauto. Ik steek mijn hand op en hij stopt. Het is wel een griezelig iets, want liften is gevaarlijk en het is ook een schande. Maar nu moet het wel. Er zit een meneer in en die wil me meenemen. Waar gaat hij heen? Rechtstreeks naar Groningen, dat is boffen. Zo ben ik midden op de dag in Groningen. Hij zet me af op de Markt en vandaar loop ik naar het Lage der Aa, waar mevrouw Van der Zee na het onderduiken nu woont. Ik had van tevoren een brief geschreven, ongeveer drie weken geleden, dat ik van plan was, wanneer er zich een gelegenheid voordeed bij haar wilde komen logeren. Ik heb bericht terug gekregen dat ik altijd welkom was. Nu stap ik daar binnen, heel onverwacht. Ze zijn heel blij me te zien. Jo, haar dochter, is er ook met Meino. De enige die er niet is is tante Dien. Ik krijg daar de lunch en daarna gaan we met zijn allen in de kamer zitten en hebben we elkaar veel te vertellen.

'Weet je al iets van Jan?' zegt moeder Van der Zee.

'Nee, ik weet helemaal niets. Ik weet niet of hij in Duitsland is of dat hij in Vught gefusilleerd is.' 'Wij hebben gisteren bericht gehad over Hessel, van het afwikkelingsbureau vanuit Vught. Hessel is op 22 augustus gefusilleerd.' Ik schrik en we zijn heel verdrietig.

'Het is goed,' zegt moeder Van der Zee, 'Dat we eindelijk bericht hebben.' En dan vertelt ze dat ze nog van niemand weet wie er ook terug is. Ook Cees is nog niet terug. Maar Femmie wel. Femmie is vanuit het concentratiekamp Ravensbrück naar Zweden getransporteerd toen ze bevrijd werden. Daar is ze een beetje opgeknapt en toen teruggekomen. Van Femmie kan ik alles horen wat er in de laatste dagen gebeurd is, hoe ze geleefd hebben. Femmie zal mij ook vertellen over de dingen die Jan mij niet gezegd heeft. Maar dan zegt moeder Van der Zee: 'Nee, wij hebben Femmie nog niet gezien en ze is er al een hele tijd. Ze wil niet komen, ze wil ons niet zien, ze bezoekt ons niet. Ze wil van niemand iets weten. We weten ook niet waar ze is. De geruchten gaan dat ze naar Haarlem is vertrokken.'

'En wat is er met de baby gebeurd?' vraag ik. Nu trekt moeder Van der Zee een heel verdrietig gezicht. 'De baby is geboren,' zegt ze. 'Maar ze hebben hem meteen dood gemaakt.'

'Ja,' zegt Jo. 'Ze hebben hem meteen met een geweerlof dood geslagen. Het was een jongetje en ze zouden het Hessel genoemd hebben. Dat doet zeer veel pijn.' Arme moeder Van der Zee.

'Waar is tante Dien dan?' 'Tante Dien konden we niet meer in dit kleine huis hebben, dus die woont nu ergens anders.' 'Maar wat voor rol heeft tante Dien eigenlijk in die verzetsbeweging van de K-groep gespeeld?' vraag ik. 'O,' zegt Jo. 'Die heeft daar een sleutelrol vervuld. Want met haar rolstoel en haar handicap kon ze heel veel smokkelingen vervoeren. Ze haalde bijvoorbeeld altijd de was van het Martiniekerkhof op. Want moeder heeft de was gedaan en die bracht ze dan

weer terug. Dan kreeg ze weer allerlei berichten mee, ze was een schakel tussen het Martiniekerkhof 19 en de andere leiders van groepen. Om boodschappen over te brengen en soms ook wel papieren.' Tante Dien is dus toch de vrouw geweest waar ik haar voor heb aangezien. In het laatste briefje van Jan uit de gevangenis schrijft hij ook: 'Vraag maar aan tante Dien met welke trein en wanneer we vervoerd worden. Die zal het wel weten.' Het zijn moeilijke berichten om te horen. Ik zit te denken: zou Jan ook gefusilleerd zijn? Het gaat er op lijken, want waar Hessel is daar is Jan. Aan de andere kant heb ik ook altijd gedacht dat omdat Jan een Hollander is, hij misschien werd afgezonderd en toch naar Duitsland is gestuurd. Waarom wil ik dat steeds? Ik wil Jan terug hebben. Ik wil niet geloven dat hij er niet meer is. In ieder geval vertellen ze me dat er iemand terug gekomen is uit Duitsland, een zekere meneer Thobokholt, en die weet een heleboel. Daar kunnen ze voor mij een afspraak mee maken om een gesprek met hem te voeren. Dat doen ze, diezelfde middag nog wordt er een afspraak voor mij gemaakt met meneer Thobokholt. Die kan pas overmorgen. Het is heel spannend en ik kan haast niet wachten. Ik ben zo nieuwsgierig en zo bang voor het antwoord. Maar dan is het zover. Ik kom ik daar en het is een heel vreemde ontmoeting. Daar sta ik tegenover een man die gelijk met Jan in de bunker heeft gezeten en met de jongens van ons naar Oranienburg is vervoerd. En hij kan mij heel veel vertellen. Hij vertelt dat ze allemaal vanuit Amersfoort naar Vught zijn vervoerd. En dat daar geen plaats was. Dan heeft hij het steeds maar over een soort zaal, zaal twee noemt hij het, waar ze allemaal in waren. Er komt het ene na het andere verhaaltje. Hij heeft Jan gekend, pas in Vught, en heeft ook met hem gesproken. Maar de anderen zoals Hessel, Gort en Steen die kent hij heel goed. Hij heeft het vooral over Gort. Gort en Steen zijn de politieagenten. Zou meneer Thobokholt misschien zelf ook een politieagent geweest zijn? Jan heeft in het Huis van Bewaring bij Gort en Steen in de cel gezeten. Als ik u goed begrijp is dus de hele K-groep daar bij elkaar geweest in Vught in die zaal? Kunt u mij een beetje vertellen hoe het met ze was? Ze konden elkaar natuurlijk opbeuren, maar hoe waren ze gestemd?

Ja, dat weet ik wel, zegt meneer Thobokholt tegen me. Van uw verloofde weet ik dat hij altijd in de buurt van Hessel van der Zee was. Want Hessel van der Zee had het heel erg te kwaad. Die zat heel, ja hoe moet ik het zeggen, die zat heel timide alsmar in hetzelfde hoekje van de zaal en uw verloofde was regelmatig bij hem om hem bij te staan. Er was nog iemand anders in die zaal, ik weet niet of u daarvan gehoord hebt, maar ook dominee Douma was er. Iedereen kon met zijn zorgen en zijn angst bij dominee Douma terecht. Ik weet niet of uw verloofde een gelovig iemand was, maar als hij dat was dan heeft hij zeker met dominee Douma kunnen spreken. Ik kan mij de gesprekken van uw verloofde met mijzelf niet meer herinneren. U moet begrijpen, ik kende de Groningers goed en daar heb ik natuurlijk meer herinneringen aan dan aan uw verloofde die ik pas in Vught leerde kennen. Maar ik kan u wel vertellen dat de gemoedsstemming van de bunkermensen toch buitengewoon optimistisch was. De geallieerden waren dichtbij en dat gaf ons het optimisme. Dat was in het bijzonder van die mensen, die nog maar enkele dagen bij ons in Vught waren. Van het uitroepen van gevangenen en het fusilleren waren ze nog onkundig. En een van hen was uw verloofde.

Met dat bericht moet ik naar Zutphen. Als ik daar onverwachts aankom, gaan Papa en Mama met me in de achterkamer aan de tafel zitten en ineens ben ik daar alleen met ze. Iedereen is opgemerkt

verdwenen. Nu vertel ik hun mijn moeilijke verhaal, wat ik besluit met de woorden: en een van hen was onze Jan. Papa en Mama hebben heel stilletjes geluisterd. Ze schuiven me nu een brief toe. Het is de officiële brief van het afwikkelingsbureau van Vught, met het bericht dat Jan is gefusilleerd. Ik ben sprakeloos. Daar staat het zwart op wit. Het is dus waar. Heb ik dan toch weer hoop gehouden na die woorden van een ooggetuige?

'En een van hen was uw verloofde.'

'S GRAVENHAGE, 21 September 1946.
PALEIS NOORDEINDE

Den Heere en Mevrouw van Benthem,
Oranjelaan 27,
H A R D E R W L K.

Als illegalen werker werd Uw zoon Johannes Adrianus, dien U thans betreurt, op 22 Augustus 1944 te Vught het leven ontnomen.

Hij heeft dit offer gebracht voor de vrijheid van ons dierbaar Vaderland.

Ik kom U bij dit verlies Mijn oprechte deelneming betuigen.

Moge zijn nagedachtenis U een steun in het verdere leven blijven.

Condoleancebrief van koningin Wilhelmina

22 augustus 2004

Het is vandaag zondag. Het is vandaag 60 jaar geleden. Waarom, waarom ben ik zo vroeg wakker geworden? Waarom? Die nachtmerrie, die nachtmerrie, die maar een fractie van een seconde duurde. Wat een gruwelijk gezicht. Daar kwamen ze uit hun cel. Alle tweeëntwintig. Werden ze er nu al uit geroepen? Het is pas half vijf. Nee, dat geloof ik niet. Niet zo vroeg. Ik moet weer gaan slapen. Ik voel me uitgeput. Ik soes weer weg en word anderhalf uur later weer wakker. Maar dat gruwelijke beeld, dat 60 jaar geleden in werkelijkheid plaats vond, is er meteen weer. Tegelijkertijd alle beelden die die bewuste dag nog zullen volgen. Ik heb hulp nodig. Dit zal niet meer over gaan vandaag. Ik ben zo hopeloos alleen. Maar er zal geen hulp zijn. Er valt niet te helpen. Ik val weer in slaap. Gelukkig. Na het opstaan, aankleden en medicijnen voor mijn hart innemen, zit ik tenslotte op de bank mijn boterham met kaas te eten. En dan begint het weer. Ik word als het ware gedwongen op de klok te kijken. Het is half 10.

O Jan, is het waar? Is het waar, wat Mijnheer Thobokholt in Groningen mij in juli 1945, dus na de bevrijding, vertelde? Hij is naar Duitsland vervoerd en wel teruggekomen.

Hij vertelde me, dat jullie 's morgens vroeg uit de cel geroepen werden. Ik zie het in gedachten gebeuren. Ik zie je. Ik denk aan wat jij zult voelen en denken. Je weet precies wat er gaat gebeuren. Je bent nog maar 5 dagen in Vught, in de bunker. En elke dag heb je anderen horen afroepen en geweten, wat dat betekende. Je hebt geleefd tussen hoop en vrees. De geallieerden waren vlakbij. Het geschut aan het front was duidelijk te horen.

Elke dag, elke dag, de hele dag. Dat betekende: de bevrijding is dichtbij. Wanneer zullen de bevrijders er zijn? Zullen ze op tijd komen? Hoeveel kans denk je, dat je nog hebt? Wanneer ben jij aan de beurt. Want niet alleen dat geschut is spannend maar ook elke dag, als er zware voetstappen over de gang gaan. Welke deur gaat open? Wie wordt geroepen? Met grote angst luister je met al je kameraden van groep K uit Groningen, met Hessel, Cees, Frits en degenen die er ook bij waren, luister je naar de voetstappen. Ze komen dichtbij, nog meer dichtbij. Ze zijn vlakbij. Het is niet om uit te houden. Angst, waanzinnige angst. Ze zijn er en gaan voorbij. Maar deze keer niet.

Ik hoor ze je naam roepen: Johannes, Adrianus van Benthem. Of alleen maar je nummer. Ik denk dit laatste. Je bent immers alleen nog maar een nummer! Naamloos! Je hebt geen naam meer. Volgens Thobokholt moest je je uitkleden en werd je evenals je kameraden naakt naar buiten gejaagd. Je was

De bunker in Vught

alle 5 dagen opgesloten zonder ventilatie. Hoge vensters, met bakken ervoor om te verhinderen dat je naar buiten kon kijken. Zo kwam je op de binnenplaats. Allemaal met de neus tegen de muur. Niet spreken, niet fluisteren, niet opzij kijken, wat trouwens niet eens kan, als je stevig met je neus tegen de muur moet blijven staan en niet bewegen. Niet met handen, niet met voeten om even een voet te verschuiven. Die dag herinner ik me nog als een prachtige zomerdag. Erg warm. Ik zie je staan, Jan. Ik kan geen oog van je afhouden. Met een kaalgeschoren hoofd in de felle zon. En ik weet dat je dat niet volhoudt. O Jan, ik weet wat je nog meer te wachten staat. Deze dag is het einde. Vanavond, dat weet je, sta je dus voor het vuurpeloton. Heeft Thobokholt me wel de waarheid gezegd? Ik zei tegen hem toen hij me van het staan tegen de muur vertelde, 'hoe weet je dat?' Hij antwoordde dat hij het met eigen ogen had gezien. Waarop ik zei, dat er grote bakken voor de vensters zaten, dus dat hij het niet gezien kon hebben. En anderen ook niet. 'Jawel,' zei hij. 'We konden om de beurt kijken. De één ging met z'n rug tegen de muur onder het venster staan en liet een ander op zijn handen staan om over de bak heen te kijken.' Jullie stonden aan de overkant op de binnenplaats, zodoende kon hij jullie zien. Hij heeft ook enkelen van jullie herkend. Hoewel het moeilijk is om naakte mensen met een kaal hoofd met hun rug naar je toe, te herkennen. Maar hij heeft je naam horen afroepen.

Intussen is deze zondagmorgen gewoon doorgegaan. Het is koffietijd, dus drink ik een kopje koffie. Ik ben wat rustiger. En ik ga op mijn 17 meter lange balkon mijn verplichte wandeling maken. Tussen bloembakken en over groene matten. Maar ik haal vandaag de vijf minuten niet. Het worden er maar twee. Dat betekent: rustig blijven zitten vandaag. Niet te veel in beweging. Mijn hart heeft de handen vol genoeg aan emotie. Ik word gewoon gedwongen om deze hele dag toeschouwer te zijn. Het is nu twaalf uur. En jij staat daar nog. Zonder ontbijt, zonder drinken, in dezelfde houding. Hoe kan dat? Hoe is dat mogelijk? Met achter je die twee heen en weer lopende SD'ers, die je slaan of je een andere por geven, als je bijna, eigenlijk niet meer staan kan. Je kunt je neus niet snuiten. Je kunt niet naar het toilet. Toilet? Weet je nog wat dat is? Je moet het al drie maanden met een gemeenschappelijk emmertje doen. En Jan, ben je wel een beetje in orde? Misschien ben je nog gewond van die mishandeling van Kotälla in Amersfoort. Waar denk je aan? Je neemt in gedachten van ons allemaal afscheid. Je denkt aan het mooie leven, dat er voor je klaar stond. Aan onze dromen, die nu zo wreed verstoord worden. Wat is het, om geen hoop meer te hebben? Je denkt vast en zeker aan onze laatste avond samen. Aan het gesprek, wat we gevoerd hebben. Hebben we toen al een beetje afscheid van elkaar moeten nemen? We hebben dit toen allebei voorzien. We wisten toch hoe het op het Scholtenhuis toeging en in het Huis van Bewaring. We wisten toch wie en wat Kotälla in Amersfoort was? En we wisten allebei ook, dat we behoorden tot een verzetsgroep waarvan alle leden het allerergste konden verwachten. Dat het in aantocht was. We konden er niet voor weglopen, niet vluchten voor het verraad. En toch leven en hoop en verlangen koesteren of er niets zou kunnen gebeuren. En nu Jan? Ik beleef vandaag als het ware die dag. En ik weet niet eens of het echt waar is, Maar mijn verstand en gevoel zegt dat het wel echt waar is. Waarom heb ik vorig jaar (2003) voor het eerst op tv precies gehoord wat Kotälla heeft uitgekuurd tijdens die grootschalige mishandeling, waardoor jij ziek en gewond geraakt en volgens smokkelbericht door Hessel verpleegd bent? Een mede mishandelde van toen vertelde het. Kotälla heeft met zijn grote laarzen en een paar "kettingen" in zijn handen, terwijl

jullie allemaal op de grond moesten liggen, stijf tegen elkaar aan op je rug, op jullie staan trappen en slaan als een uitzinnige. Heel Amersfoort fluisterde toen. En nu zie ik je daar staan. Het is nog maar ruim een week geleden, dat je gewond raakte. Wat duurt deze dag lang. Ik ben niet meer zo mobiel en moet dus in huis blijven. Tijdens mijn middagslaapje is het net of mijn gedachten doorgaan. Dat is natuurlijk niet waar. Ik heb heus wel een poosje geslapen. Maar je valt langzaam in slaap en je wordt ook langzaam wakker. En ik weet niet, hoe het met je is. Of je nog staat. Zonder eten en drinken. Steeds in dezelfde houding. Neus tegen de muur. En anders doen 'zij' het wel. En hoe! Hoe hardhandig! Dit hele scenario is niet te geloven. Het is niet mee te voelen. Of juist nu wel? Je gedachten, Jan. Je gedachten. Ik huil. Hoe lang moet dit nog duren? Deze doodstrijd. Dit afscheid van het leven. Ik kijk er naar, alsof ik er in werkelijkheid bij ben. Dan zou ik waarschijnlijk mijn handen voor mijn gezicht slaan. Maar dat kan ik nu niet. Het zal ook niet helpen. Ik wil het ook niet meer. De tijd gaat door. Over een paar uur worden jullie in de vrachtwagen gejaagd. En ik kijk. Blijf kijken. Net als bij ons afscheid in het Huis van Bewaring. Maar nu zie ik steeds maar je rug. Als het waar is, dat je nog kunt staan. Thobokholt zei dat het waar is. Ik kan niet eten of drinken. Ik wacht en denk aan ons samen, toen. De uren gaan voorbij. Het is zover. De vrachtwagen komt door de poort. Hoe komen jullie in vredesnaam erin? Moet je erin springen, klimmen? Of word je, als het niet lukt, erin gegooid? Waarom ook niet. Ze doen het graag. Ik weet waar je heen gaat. Ik heb het in 1971 zelf gezien. Jouw gang van Amersfoort naar Vught heb ik nagedaan, voor zover mogelijk.

Van station Vught lopen naar het Kamp en door het bos naar de fusilladeplaats. Ik was er helemaal alleen. En zag het. De schietbaan, met aan het eind het Monument. Als kinderen gingen mijn broertje en ik lopen naar de militaire schietbaan in de bossen bij Ermelo. Op zondag. Samen met volwassen familieleden. Dan zochten we bij de zandheuvel, waarvoor de schietschijven op een rij stonden, naar patroonhulzen. Wie de meeste kon vinden. Datzelfde zie ik nu in Vught. Daar gaan jullie nu heen. Nu zijn jullie de schietschijven. Meer niet. Daar sta je. Zonder blinddoek. Je ziet halverwege de baan de mitrailleur staan. En ik zit hier, 60 jaar later, roerloos nu. De minuten gaan voorbij. Nog even. Mijn klok tikt door. En speelt het eerste kwartier.

8.15 uur. Het is gebeurd.

Dat is de enige waarheid.

Dag Jan!

Rust in vrede, evenals je lotgenoten.

Jouw motto:

Het leven is geen vreed' alhier,

Geen wapenstilstand vragen.

Het leven is de krijgsbanier

Tot in Gods handen dragen.

Guido Gezelle

Herdenking, 4 mei 2006

De overdenking zal worden uitgesproken door mevrouw E.H. Hahn-Poolen.

Jan van Benthem was mijn verloofde. Hij is op 3 september 1917 geboren in Pangharepan, een zendingspost op Java en werd gedoopt met de namen Johannes Adrianus. Zijn vader was daar zending. Jan komt op zijn veertiende met zijn ouders en zussen naar Nederland. Ze gaan wonen in Harderwijk, waar hij het Gymnasium volgt. Als de oorlog uitbreekt, vertrekt hij onmiddellijk met een vissersbotter naar Amsterdam en meldt zich als vrijwilliger bij ons leger. Hij wordt tewerkgesteld in de apotheek van de Militaire Pharmaceutische Dienst te Gouda. Op 23 juni 1940 wordt ons leger naar huis gestuurd. Vanwege zijn passie voor literatuur besluit hij boekhandelaar en daarna uitgever te worden en begint zijn loopbaan in Apeldoorn. Dan ontmoet hij mij, zijn Lies. Ook ik ga na de HBS dagelijks met de bus naar Apeldoorn, om de opleiding voor onderwijzeres te volgen. We kennen elkaar van school en meer nog van de hockeyclub. Dit is het begin van onze droom. Samen naar Indië gaan, daar een boekhandel en uitgeverij opzetten en een gezin stichten. We verlopen ons in december 1941 en hebben ondanks de oorlog een heerlijke tijd. Zo wordt het september 1943. Jan werkt intussen in Utrecht bij boekhandel Broese en ik ben onderwijzeres in de buurt van Gorinchem. Dan komt er een kink in de kabel. Jan moet onderduiken. De grond wordt te heet onder zijn voeten. Hij vertrekt met stille trom en niemand weet waar hij is. Ook ik niet. Na een week of vier krijg ik een brief van hem, helemaal uit Groningen. Hij schrijft dat ik in de herfstvakantie mag komen logeren, om tegelijk zijn winterkleren mee te brengen. Ik mag niemand vertellen dat ik naar hem toe ga, ook zijn ouders niet. Dat zijn de regels van het huis waar hij nu woont.

En zo kom ik terecht op het hoofdkwartier van de K-groep in Groningen, Martinikerkhof 19. Daar woont Jan. Samen met Zuster Jo, Zuster Femmie en nog twee onderduikers, Cees Smith en Frits Eysink. Zuster Jo is geen vrouw. Ze is niemand minder dan Hessel van der Zee, het bekende hoofd van de K-groep en lid van het Provinciaal Comité. Zuster Femmie is haar, of moet ik zeggen zijn verloofde. Alle medewerkers van deze groep worden aangeduid met de letter K en een nummer. Dus Zuster Jo is K-1, Jan K-2, ikzelf K-2a, enzovoort. Zo bestaat er ook een grote O-groep en nog minstens drie andere, die behoorlijk samenwerken. Jan heeft in LO-verband tot taak te zorgen dat onderduikers en gezinnen, waarvan de man weggevoerd is, worden voorzien van geld voor de eerste levensbehoeften. Dat doet hij lopend door de stad onder de schuilnaam Co. Zijn K-nummer dient voor medewerkers onderling, die op die manier elkaars naam niet kennen en dus ook niet kunnen verraden als ze gepakt worden. Ieder lid mag niet meer dan vijf namen kennen. De vijf bewoners van Martinikerkhof 19 zijn, naar Duitse maatstaven, niet alleen verantwoordelijk voor wat ze zelf doen, maar ook voor alles wat er in en namens dat hoofdkwartier gedaan wordt. Zo vervoert Zuster Jo met een ziekenauto mensen en contrabande. Vooral wapens. Zuster Femmie is koerierster en spionne op haar werk op de Provinciale Griffie. Cees is specialist falsificaties en Frits is beschikbaar voor de knokploeg. Zelf vervoer ik bonkaarten naar Arnhem, brieven naar Den Haag en steel ik persoonsbewijzen, stamkaarten en zegeltjes uit de kluis van het gemeentehuis van mijn oom, die

burgemeester is en waar ik in huis woon. Jan en Zuster Jo zijn zeer bevriend en overleggen alles met elkaar. Daarom noem ik Jan haar adviseur en haar secretaris. De buit van overvallen op distributiekantoren komt binnen in dat grote huis. Al die bonkaarten worden door Femie en Jan gesorteerd, geteld en verdeeld over de provincie en daarbuiten. Het voedsel voor de Duitsers en hun handlangers in de noordelijke provincies komt eens per maand in lange treinen in Groningen aan. U begrijpt dat het verzet meedoet met het lossen van zo'n trein. Die buit komt ook bij ons in het souterrain, vanwaar het weer door koeriers naar verschillende bestemmingen wordt vervoerd. Het is intussen maart 1944 geworden als hij me iets vertelt, wat hem zo hoog zit, dat hij het niet voor me kan verzwijgen. Er is een hoge Duitser van de Sicherheitsdienst, aan de overkant van de straat, die 300 adressen heeft verzameld van onderduikers. Onze spionnen daar waarschuwen ons. Hij zal ze alle 300 over drie dagen oppakken door middel van een grote actie. Lies, zegt hij, er is hier toen een spoedvergadering belegd met alle groepsleiders en het Provinciale Comité. Je moet me geloven Lies. Er wordt aan het begin van zo'n vergadering altijd eerst heel ernstig gebeden. Er is met algemene stemmen besloten tot liquidatie van die Duitsers, ondanks het gevaar van gijzeling van anderen. Er was geen tijd meer om het anders op te lossen. Jan huivert. Ik ook. Hij was het ermee eens, maar heeft er nu nog heel veel moeite mee.

Gelukkig is die liquidatie niet doorgegaan. Maar het voorbereiden ervan heeft later tijdens de verhalen een zeer grote rol gespeeld. Soms zijn er heel angstige momenten. Met Pasen loopt Jan met een revolver op zak. De leden van de groep merken dat ze geschaduwd worden en wel met foto's. Zo gebeurt het dat Jan onverwachts een grote winkel met me binnenloopt en dat we er aan de achterkant uit vluchten. We weten te ontkomen. Het wordt griezelig. Als ik met Pinksteren in Groningen kom, zijn Jan, Cees en Frits verhuisd naar een ander adres. Het is te gevaarlijk geworden om zoveel belangrijke verzetsmensen op het hoofdkwartier bij elkaar te laten wonen. Alleen Zuster Jo en Femmie blijven er. Jan heeft nu een heel klein slaapkamertje bij een oude moeder en haar 40-jarige dochter. Daar mag ik de Pinksterdagen logeren. Die Pinksterzondag zijn we na spertijd als 't ware opgesloten in dat kamertje, waar we alleen maar aan een piepklein tafeltje met twee houten stoelen kunnen zitten, en bespreken de veranderde situatie. Er vinden te veel arrestaties plaats. We voelen het verraad aankomen. Is er een spion in de K-groep? En als het waar is, wanneer zal hij dan toeslaan? Alle groepen houden rekening met het feit dat het binnenkort wel eens mis kan gaan. Er heerst een alarmtoestand, zowel bij de Duitsers als bij het verzet, zo vlak voor de invasie. Want dat die spoedig komt weten ze via de zenders in Groningen en Delfzijl, die rechtstreeks contact hebben met Prins Bernhard en Eisenhower. Daarom bespreekt Jan de situatie, die voor mij zal ontstaan, als hij gepakt wordt. Dan is het afgelopen Lies, zegt hij. En hij spreekt zijn wensen uit voor mijn verdere leven, als hij er niet meer zal zijn. Waarop ik hetzelfde doe, voor het geval hij alleen over zal blijven. Dat we allebei, zelfs op dit moment, opgepakt kunnen worden, komt niet bij ons op. We bespreken onze eventuele rouwkaarten. Welke tekst moet er op komen? En wel of geen korte levensbeschrijving. Jan vraagt me, of ik zijn ouders, die hij sinds Kerstmis niet meer gezien heeft, en die net als de mijne in de veronderstelling leven dat hij alleen maar ondergedoken is, alles wil vertellen. En nog steeds houden we onze beiden handen over de tafel heen stevig vast. Roerloos. Onze ogen zeggen meer dan woorden. Wonderlijk, we zijn er haast zeker van dat we aan oppakken niet meer zullen ontkomen. En toch blijven we onze droom trouw.

We kunnen niet weglopen. Niet vluchten voor het verraad. En toch leven, en hoop en verlangen koesteren of er niets zal kunnen gebeuren. We kunnen alleen nog maar bidden. En zo nemen we de volgende dag bij de trein afscheid van elkaar. Deze keer een heel moeilijk afscheid. Een week later is hij opgepakt. Op 5 juni, één dag voor de invasie. Evenals bijna alle leden van de grote K-groep en velen van andere groepen. Door verraad van een student, die sinds Pasen als spion van de Sicherheitsdienst met ons meedeed. Ik moet snel onderduiken en krijg via mijn ouders smokkelbriefjes uit het Huis van Bewaring van Jan, die mij, zijn ouders en zussen toch nog probeert op te beuren en ons aanraadt op God te vertrouwen. Ze zijn allen na ruim twee maanden naar Amersfoort gebracht en vandaar naar de bunker in Vught. Op 22 augustus 1944 is Jan, samen met Hessel, Cees, Frits, Slotema en 17 andere lotgenoten gefusilleerd. Een jaar later, in juli 1945, als de hele familie overal op de namenlijsten van de uit de concentratiekampen bevrijde gevangenen naar zijn naam zoekt, ontvangen zijn ouders een officieel bericht van het Rode Kruis. Jan is werkelijk, op 22 augustus 1944, hier in Vught gefusilleerd.

Aan het eind van zijn officiële afscheidsbrief uit het Huis van Bewaring in Groningen schrijft hij: 'Wat er ook mag gebeuren, ik heb geen spijt van wat ik gedaan heb. Het was mijn plicht tegenover mijn vaderland en tegen het gruwelijke onrecht. Ik ben mij bewust, dat er in het mensenleven leiding van Boven is.' En ik ben achtergebleven met de herinnering aan ons laatste gesprek aan dat kleine tafeltje. Zijn laatste woorden waren: 'Lies, nooit ben ik Pinksteren 1941 vergeten. Toen heb ik je ten huwelijk gevraagd en je zei Ja. Ik kreeg bij ons afscheid die middag een dierbare bevestiging van dat Jawoord. Je probeerde het voor me te verbergen, maar ik heb het toch gezien. Toen had je tranen in je ogen!'

Ik heb ons geluk bewaard en heb tot op de dag van vandaag nog steeds die, voor anderen onzichtbare, gelukstranen in mijn ogen.

Asputten bij het crematorium in Vught

Biografie

Lies Poolen (1920) verloofde zich in december 1941 met Johannes van Benthem (1917). Jan bereidt zich voor op een eigen boekhandel en Lies is onderwijzeres. Ze nemen beiden deel aan het verzet. Jan wordt gearresteerd, Lies duikt onder. Als blijkt dat Jan de oorlog niet heeft overleefd, moet Lies een nieuw leven beginnen. Zij bouwt een carrière op in het onderwijs en is werkzaam in verschillende commissies om de Wet op het Buitengewoon Lager Onderwijs voor te bereiden (1967).

Daarnaast werkt zij vrijwillig in tal van gemeentelijke commissies en maatschappelijke organisaties. Begin jaren '70 betaalt ook zij de tol voor haar harde werken, waarin zij het verleden verdringt. Haar gezondheid is zo slecht dat zij wordt afgekeurd.

Op 67-jarige leeftijd trouwt ze met de politicus Karl Josef Hahn, beter bekend als Henne Hahn. Door hem ziet zij wat er in Europa tot stand gekomen is en ontdekt zij het bewijs dat het gepleegde verzet in de oorlogsjaren niet voor niets is geweest.

Bronnen

Dagboeken van G. Vrijhof-van Benthem

Hoe Groningen streed. Provinciaal Gedenkboek van het Verzet 1940-1945.

J. Niemeyer

Verzet in Groningen

Jan A. Niemeyer en Ad. A.J. Mulder

Het Grote Gebod deel I

Gedenkboek van het Verzet in LO en LKP

Kok Kampen en Nelissen Baarn

Blz. 144 t/m 158

Johannes Post, exponent van het verzet

Drs. G.C. Hovingh

Een onverzettelijke Groningse vrouw

Het levensverhaal van Siet Tammens

Opgetekend door Marius de Smet

En tóch staat de Martini

J.J. Leeninga en E. Jac. Westra

Lies Poolen (1920) verloofde zich in december 1941 met Johannes van Benthem (1917). Jan bereidt zich voor op een eigen boekhandel en Lies is onderwijzeres. Ze nemen beiden deel aan het verzet. Jan wordt gearresteerd, Lies duikt onder. Als blijkt dat Jan de oorlog niet heeft overleefd, moet Lies een nieuw leven beginnen.

Zij bouwt een carrière op in het onderwijs en is werkzaam in verschillende commissies om de Wet op het Buitengewoon Lager Onderwijs voor te bereiden (1967).

Daarnaast werkt zij vrijwillig in tal van gemeentelijke commissies en maatschappelijke organisaties.

Begin jaren '70 betaalt ook zij de tol voor haar harde werken, waarin zij het verleden verdringt. Haar gezondheid is zo slecht dat zij wordt afgekeurd.

Op 67-jarige leeftijd trouwt ze met de politicus Karl Josef Hahn, beter bekend als Henne Hahn. Door hem ziet zij wat er in Europa tot stand gekomen is en ontdekt zij het bewijs dat het gepleegde verzet in de oorlogsjaren niet voor niets is geweest.

PROFIEL

9 789052 944654